T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

(DOKTORA TEZİ)

CÂHİLİYE'DEN İSLÂM'A HAC VE UMRE

Hamit KILIÇ

ŞANLIURFA -2022

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

(DOKTORA TEZİ)

CÂHİLİYE'DEN İSLÂM'A HAC VE UMRE

Hamit KILIÇ

Danışman

Prof. Dr. Abdullah YILDIZ

ŞANLIURFA-2022

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Abdullah YILDIZ'ın danışmanlığında, Hamit KILIÇ'ın hazırladığı **"Câhiliye'den İslâm'a Hac ve Umre"** konulu bu çalışma 09/12/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Hadis) Ana Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

☑ Oybirliğiyle / ☐ Oy çokluğu ile

		İmza
Danışman	: Prof. Dr. Abdullah YILDIZ	……..
Üye	: Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN	……..
Üye	: Prof. Dr. Hüseyin AKPINAR	……..
Üye	: Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU	……..
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi M. Emin ÇİFTÇİ	……..

Bu tezin Temel İslam Bilimleri (Hadis) Ana Bilim Dalında yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Enstitü Müdürü

Bu çalışma: ……. Tarafından Desteklenmiştir.
Proje No : ……

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

	T.C. **HARRAN ÜNİVERSİTESİ** **DOKTORA** **ORİJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU**	Doküman No : HRÜ-KYS-FRM-015 Yayın Tarihi : ..../..../.20... Revizyon No : Revizyon Tarihi : Sayfa No : 1/ 1

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	155270107
Adı / Soyadı	Hamit KILIÇ
Ana Bilim Dalı/Programı	Temel İslam Bilimleri (Hadis) Ana Bilim Dalı / Doktora
Tez Konusu	Câhiliye'den İslâm'a Hac ve Umre

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen doktora tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 209 sayfalık kısmına ilişkin, 01/11/2022 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre benzerlik oranı % 23'tür. Ayrıca tez çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar ~~hariç~~/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tez çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

01/11/2022
Hamit KILIÇ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 01/11/2022

Prof. Dr. Abdullah YILDIZ
(Danışman)

ÖZET

CÂHİLİYE'DEN İSLÂM'A HAC VE UMRE

KILIÇ, Hamit

Doktora Tezi

Temel İslam Bilimleri (Hadis) Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah YILDIZ

Aralık 2022, 209 sayfa

Araştırmamızın konusu, İslâm dininin temel esaslarından olan hac ve umre ibadetleridir. Her ikisi de Müslümanları belli bir merkezde aynı gaye etrafında toplayan, aralarında kültür ve bilgi alışverişini temin ederek vahdet ruhunu sağlayan en etkili ibadetlerdir. Araştırmada, Hz. Âdem ve diğer peygamberlerle ilgili nakledilen rivayetler araştırılarak hac ve umre ibadetlerinin geçmişi ve bu ibadetlerin İslâm'ın gelişine kadar olan tarihî seyri ve keyfiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde; hac ve umrenin İslâm'dan önce nasıl uygulandığı ele alınmıştır. Özellikle Câhiliye döneminde Hz. İbrâhim'in hac ve umre hususundaki uygulamalarından nasıl bir sapma olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde; hac ve umre, Kur'ân ve Sünnet'e göre ele alnmış, bu ibadetlerle ilgili nüsükler (ritüeller), âyetlerin tefsirine ve hadislerin şerhlerine yer verilerek izah edilmiştir. Üçüncü bölümde ise birinci ve ikinci bölümde elde edilen veriler karşılaştırılarak İslâm ile Câhiliye dönemlerindeki uygulamalarda görülen farklar berlirtilmiştir. Câhiliye döneminde uygulanıp İslâm tarafından uygulamadan kaldırılan, olduğu gibi bırakılan veya düzeltilen nüsükler tespit edilmiş; böylece vahiy kaynaklı olarak Hz. İbrâhim'den gelen fakat sonraki dönemlerde tahrif edilen bu iki ibadetin, Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından nasıl düzeltildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, İslâm dininde var olan bu iki ibadetten hac ibadetinin Hz. Âdem'e kadar uzanan kadîm bir ibadet olduğu tespit edilmiştir. Zira konuyla ilgili elde edilen veriler, Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce de var olduğu kanâatini güçlendirmektedir. Günümüzde uygulanan hac ve umre ibadetlerindeki nüsüklerin birçoğunun Hz.

İbrâhim döneminde de uygulandığı kaynaklarda açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Araştırmamız sonucunda, Hz. İbrâhim'den gelen bazı uygulamalara sonraki süreçte Câhiliye Arapları tarafından şirk unsurlarının karıştırıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan şirk ifâdeleri içeren telbiye gibi bazı nüsükler, İslâm'la birlikte düzeltilmiştir. Yine Hz. İbrâhim'in uygulamalarında olmayan ve tevhid ile bağdaşmayan Kâbe'nin çıplak olarak tavaf edilmesi, hac aylarının nesî' uygulamasıyla değiştirilmesi, Safâ ve Merve'de putların kutsanması, onların adına kurban kesilmesi gibi Câhiliye'deki birçok uygulama Hz. Peygamber tarafından ilğa edilmiştir. Bunun yanı sıra Kâbe'yle ilgili sikâye ve hicâbe hizmetleri, Hacerülesved'in istilâmı, tavafın yedi şavt olması, Arafat ve Müzdilefe'de vakfe, halk ve taksir gibi Câhiliye'deki bazı uygulamalar ise devam ettirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Hadis, Hac, Umre, Kâbe, Câhiliye.

ABSTRACT

HAJJ AND UMRAH FROM JAHILIYE TO ISLAM

KILIÇ, Hamit

PhD Thesis

Department of Basic Islamic Sciences (Hadith)

Advisor: Prof. Dr. Abdullah YILDIZ

December 2022, 209 pages

The subject of our research is Hajj and Umrah worships, which are among the basic principles of Islam. Both of them are the most effective acts of worship that gather Muslims around the same goal in a certain centre and provide the spirit of unity by ensuring the exchange of culture and knowledge among them. In this study, the narrations related to the Prophet Adam and other prophets were investigated to determine the history of Hajj and Umrah worship and the historical course and nature of these worships until the advent of Islam. In the first part of the study, how hajj and umrah were practised before Islam is discussed. In particular, it was tried to determine how there was a deviation from the practices of Prophet Abraham regarding hajj and umrah during the Jahiliyyah period. In the second part; Hajj and Umrah are discussed according to the Qur'an and Sunnah, and the rituals related to these worships are explained by giving place to the exegesis of the verses and the commentaries of the hadiths. In the third chapter, the data obtained in the first and second chapters are compared and the differences seen in the practices in the Islamic and Jāhiliyyah periods are explained. The practices that were practised in the Jāhiliyyah period and abolished, left as they were or corrected by Islam were identified; thus, it was tried to determine how these two worships, which came from Prophet Abraham as a source of revelation but were distorted in the following periods, were corrected by the Prophet (s.a.s.).

In this study, it has been determined that the worship of pilgrimage, one of these two worships in Islam, is an ancient worship dating back to Hz. Adam. Indeed, the data obtained on the subject strengthens the belief that the Kaaba existed before the

Prophet Abraham. It is clearly understood from the sources that many of the rituals in today's Hajj and Umrah worship were also practised during the time of Prophet Abraham. As a result of our research, it has been identified that some practices from the Prophet Abraham were confused with the elements of shirk by the Jāhiliyyah Arabs in the following period. Some of them, such as telbiye, which contains expressions of shirk, were corrected with Islam. Again, many practices in Jāhiliyyah, such as circumambulation of the Ka'bah naked, changing the months of pilgrimage with the practice of nesī', consecrating idols in Safā and Marwah, and sacrificing sacrifices in their name, which were not in the practices of Prophet Abraham and incompatible with tawhid, were abolished by the Prophet. In addition, some of the practices of Jāhiliyyah, such as the services of sikāya and hijāba related to the Ka'bah, the invasion of Hajar al-Aswad, the circumambulation of the tawaaf in seven stages, the waqf in Arafat and Muzdilefe, the people and the negligence, were continued.

Keywords: Qur'an, Hadith, Hajj, Umrah, Kaaba, Jahiliyyah.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZ ONAY SAYFASI II

ORİJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU III

ÖZET IV

ABSTRACT VI

İÇİNDEKİLER VIII

EKLER LİSTESİ XIII

KISALTMALAR XIV

GİRİŞ 1

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI 1

B. ÖNEMİ VE AMACI 1

C. METODU VE KAYNAKLARI 2

D. KÂBE'NİN YAPISI VE KÂBE İLGİLİ UNSURLAR 3

a. Kâbe'nin Geçirdiği İnşa ve Onarım Faaliyetleri 6

b. Kâbe'nin Önemli Unsurları 7

E. HZ. ÂDEM'DEN HZ. İBRÂHİM'E KADAR HAC 13

F. HZ. İBRÂHİM'DEN CÂHİLİYE DÖNEMİNE KADAR HAC 15

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYE DÖNEMİNDE HAC VE UMRE

1.1. MEKKE VE KÂBE'DEKİ GÖREVLER 19

1.1.1. Hicâbe /Sidâne 21

1.1.2. Sikâye 22

1.1.3. Rifâde 23

1.1.4. Dârünnedve 23

1.1.5. Livâ 24
1.1.6. Kıyâde 24
1.2. HAC 24
1.2.1. Hac Ayları ve Nesî' Uygulaması 27
1.2.2. İhrâm 29
1.2.3. Telbiye 31
1.2.4. Tavaf 32
1.2.5. Hacerülesved'i İstilâm 34
1.2.6. İfâza/Vakfe 35
1.1.6.1. Hums 36
1.2.7. Sa'y 38
1.2.8. Halk ve Taksir 39
1.2.9. Cemrelere Taş Atma 41
1.2.10. Kurban (Atâir) 42
1.2.11. Kalâid 44
1.2.12. Hacın Sona Ermesi 45
1.2.13. Bayramlar 45
1.3. Umre 46

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN VE SÜNNETE GÖRE HAC VE UMRE

2.1. MEKKE'DEKİ KUTSAL MEKÂNLAR 48
2.1.1. Kâbe'deki Görevler 49
2.1.1.1. Sikâye 50
2.1.1.2. Kâbe Örtüsü (Kisve/Sitâre) 51
2.1.1.3. Hicâbe 52
2.1.1.4. Rifâde 53

2.2. HAC 54
2.2.1. Haccın Farz Oluşu 54
2.2.2. Hac Yapmakla Mükellef Olanlar 56
2.2.3. Güçten Düşen ve Vefat Eden Kişinin Yerine Hac 58
2.2.4. Haccın Fazileti ve Faydaları 59
2.2.5. Hac Yolculuğu ve Âdâbı 61
2.2.6. Haccın (Zaman) Mîkâtı 63
2.2.7. Haccın (Mekân) Mîkâtı 65
2.2.7.1. Mekkelilerin Mîkâtı 67
2.2.7.2. Medinelilerin Mîkâtı 68
2.2.7.3. Şâm Ehlinin Mîkâtı 68
2.2.7.4. Necd Ehlinin Mîkâtı 69
2.2.7.5. Yemen Ehlinin Mîkâtı 69
2.2.7.6. Irak Ehlinin Mîkâtı 70
2.2.7.7. Akîk Mevkii 71
2.2.8. İhrâm 71
2.2.8.1. Telbiye 72
2.2.8.2. İhrâm Yasakları ve Cezaları 72
2.2.8.2.1. Tıraş Olmak 73
2.2.8.2.2. Avlanmak (Sayd) 74
2.2.8.2.3. Cinsel İlişki 76
2.2.8.2.4. Cidâl 77
2.2.8.2.5. Giysi İle İlgili Yasaklar 77
2.2.8.2.6. Koku Sürme 80
2.2.8.2.7. Nikâh Akdi 82
2.2.8.3. İhrâmdan Çıkma (Tehallül) 83

2.2.9. Tavaf 85
2.2.10. Vakfe 89
2.2.11. İfâza 92
2.2.12. Sa‘y 93
2.2.13. Şeytan Taşlamak 95
2.2.14. Tıraş Olmak 97
2.2.15. Kurban Kesmek (Hedy) 99
2.2.16. İhsâr 102
2.2.17. Müzdelife 104
2.2.18. Teşrîk Tekbirleri 105
2.2.19. Uygulama Yönünden Haccın Çeşitleri 109
2.2.19.1. Temettu‘ 109
2.2.19.2. İfrad 111
2.2.19.3. Kırân 113
2.2.19.4. Haccı Umreye Çevirmek 115
2.2.20. Hz. Peygamber’in Haccı 116
2.2.21. Hz. Peygamber’in Hac Günlerindeki Hutbeleri 120
2.2.21.1. Hutbelerin Değerlendirilmesi 126
2.3. UMRE 128
2.3.1. Umrenin Hükmü 129
2.3.1.1. Vacip Olduğunu Söyleyenler ve Delilleri 129
2.2.1.2. Vacip Olmadığını Söyleyenler ve Delilleri 132
2.3.2. Umrenin Faziletleri/Mükâfatı 133
2.3.3. Hz. Peygamber’in Umre Sayısı 135
2.3.4. Umrenin Zaman ve Mekân Mîkâtı 137
2.3.5. Umrenin Yapılış Şekli 140

2.3.6. Umre İhrâmından Çıkma 141

2.3.7. Umre Dönüşü 143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÂHİLİYE'DEN İSLÂM'A HAC VE UMRE UYGULAMALARININ MUKAYESESİ

3.1. HAREM SINIRLARININ BELİRLENMESİ 146

3.2. KÂBE'DEKİ GÖREVLER 147

3.3. HAC AYLARI 149

3.4. İHRÂM 150

3.5. TELBİYE 153

3.6. TAVAF 154

3.7. SA'Y 155

3.8. İFÂZA / VAKFE 157

3.9. HUMS 158

3.10. MÜZDELİFE 159

3.11. CEMRELERE TAŞ ATMA 160

3.12. HACERÜLESVED'İ İSTİLÂM 162

3.13. HALK VE TAKSİR 163

3.14. KURBAN 164

3.15. KALÂİD 165

3.16. HACCIN SONA ERMESİ 166

3.17. BAYRAM 167

3.18. UMRE 167

SONUÇ 169

KAYNAKÇA 172

EKLER LİSTESİ

Ek 1 **:** Câhiliye'den İslâm'a Hac ve Umre İbadetindeki Değişim ek s. 1

Ek 2 **:** Harem, Hil Sınırları ve Mîkât Noktaları ek s. 5

Ek 3 **:** Arafat Dağı ek s. 6

Ek 4: **:** Cemrelere Taş Atılması ek s. 7

KISALTMALAR

a.mlf.	:	Aynı müellif
(a.s.)	:	Aleyhi’s-selâm
b.	:	İbn/Oğlu
bint	:	Kızı
Bkz., bkz.	:	Bakınız
B.y.	:	Basım yeri yok
(c.c.)	:	Celle celâluh
çev.	:	Çeviren
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
Hz.	:	Hazret
km	:	Kilometre
neşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölümü
(r.a.)	:	Radıyallahuü anhu
(r.anha)	:	Radiyallahu anha
(s.a.s.)	:	Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	:	Tahkîk eden
t.y.	:	Basım tarihi yok
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve diğerleri

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Çalışmamızın konusu, "Câhiliye'den İslâm'a Hac ve Umre" adıyla İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olan hac ve onunla beraber anılan umre ibadetleridir. Hac; sözlükte kastetme, yönelme ve ziyaret etmek anlamlarına gelmektedir. Terim olarak hac, belli bir zamanda Mekke şehrinde bulunan bazı mekânlarda bulunarak Kâbe'yi usulüne göre tavaf etmektir.[1]

Umre ise sözlükte; bir mekânı ziyaret etmektir. Istılahda umre; küçük hac olarak bilinir. Belli bir zamana bağlı olmaksızın ihrâmlı olarak Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Safâ ve Merve arasında sa'y yapmakla îfâ edilen bir ibadettir.[2]

Her iki ibadetin kendisiyle icrâ edildikleri Kâbe'nin tarihçesi, onunla beraber anılan ve kutsiyet atfedilen bazı unsurlar çalışmamızın kapsamına girmektedir. Çalışmada, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem ve diğer peygamberlerin hac ibadetiyle ilgili durumları ele alınmıştır. Hz. İbrâhim'den sonra özellikle Câhiliye döneminde hac ve umre ibadetlerine karışan bid'at ve şirk unsurlarının tespiti de konumuzun ana hatlarından birini oluşturmaktadır.

İslâm'ın gelişinden sonra bu iki ibadetle ilgili Kur'ân'ı Kerîm'de yer alan âyetler ve Hz. Peygamber tarafından yapılan sözlü, uygulamalı ve öğretici beyanlar konumuzun özünü teşkil etmektedir. Kur'ân ve sünnet tarafından ele alınan bu iki ibadeti Câhiliye dönemiyle karşılaştırmalı olarak ele almak ve İslâm'ın gelişiyle birlikte ilgili ibadetlerin nasıl uygulandığını tespit etmek araştırmamızın temelini teşkil etmektedir.

B. ÖNEMİ VE AMACI

Bu çalışmanın İslâm'ın temel esaslarından biri olan hac ve umre ibadetinin Câhiliye'de nasıl uygulandığını ortaya koyması, İslâm'ın hangi uygulamaları

---

[1] Râgıb, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kurʾân*, thk. Safvân Adnan Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1430/2009), 218-219; Babanzâde Ahmed Naim - Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi,* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1402/1982), 6/4-5; Abdülmün'im Mahmud Abdurrahmân, *Mu'cemü'l-mustalahât ve'l-elfâz el-fikhiyye,* (Kahire: Dâru'l-fazîle, t.y.), "hcc" 1/550.

[2] Kâmil Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, 6/176; Muhammed Amîmülihsân el-Müceddidî, *et-Ta'rîfâtü'l-fikhiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 152.

uygun görüp devam ettirdiğini, hangilerini değiştirdiğini veya kaldırdığını tespit etmesi açısından önem arz edeceği kanaatindeyiz.

Hz. İbrâhim'in hac ve umre uygulaması ve Câhiliye döneminde bu ibadetlerde yapılan tahrifatı tespit etmek, araştırmamızın amaçları arasındadır. Araştırmamızda, İslâm'ın gelişiyle Hz. Peygamber tarafından Câhiliye döneminde uygulanan nüsüklerden hangilerinin olduğu gibi bırakıldığı, hangilerinin ilğa edildiği veya tashih edildiğini tespit etmek önem arz etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'den sonra İslâm âlimlerinin hac ve umre ibadetlerinde âyet ve hadisleri esas alarak ne gibi yorum ve tespitlerde bulunduklarını araştırmak ve bu konudaki görüşlerini aktarmak da çalışmamızın amaçları arasında yer almaktadır.

C. METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmamız, rivayetler ve âlimlerin görüşlerine dayalı olarak ele alınmıştır. Hac ve umre ibadetleri, temel İslâm kaynaklarında yer alan haberlerden istifade edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Konumuzla ilgili klasik ve çağdaş eserlere ulaşmak için Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve Şâmile programından istifade edilerek konuyla ilgili kaynaklara başvurulmuştur.

Tezimizin giriş kısmında verilen Kâbe ile ilgili bilgilerde; ilk kaynaklar arasında sayılan İbn İshâk (ö. 151/768) ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserlerinden kısmen istifade edilmiştir. Bu konuda en çok başvurulan eserler ise Ezrakî'nin (ö. 250/864) *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-âsâr*, Fâkihî'nin (ö. 278/891) *Ahbâru Mekke*, el-Fâsî'nin (ö. 832/1428) *Şifâü'l-ğarâm bi ahbâri'l-Beledi'l-Harâm,* Sâlihî'nin (ö. 942/1536) *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti Hayri'l-ibâd'ıdır.* Asrımıza yakın dönemlerde yaşamış olan İbrâhim Rifat Paşa'nın (ö. 1353/1935) *Mir'âtü'l-harameyn*, Huseyn Bâselâme'nin (ö. 1359/1940) *Tarihu'l-Ka'beti'l-muazzama* ve Muhammed Tâhir el-Kürdî'nin (ö. 1400/1979) *et-Tarihu'l-kavîm* adındaki eserleri istifade ettiğimiz en önemli kaynaklardır.

Câhiliye döneminde hac ve umre uygulamalarıyla ilgili daha çok el-Kelâ'î'nin (ö. 634/1237) *el-İktifâ,* Cevâd Ali'nin (ö. 1408/1987) *el-Mufassal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm,* el-Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Târîhu'l-Ya'kûbî,*

Diyârbekrî'nin (ö. 966/1558) *Tarihu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n nihâye* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

"Kur'ân ve Sünnete Göre Hac ve Umre" bölümünde ilgili ibadetler hakkında Kur'ân'da yer alan âyetlerin tefsir ve yorumlarıyla ilgili bilgiler, daha çok Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm* ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr* tefsirlerinden yararlandık. Sünnette yer alan bilgiler için başta Kütüb-i Tis'a olmak üzere temel hadis kaynakları ve bu kaynaklar üzerine yapılmış şerh ve yorumlardan istifade ettik. İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, İbn Receb'in (ö. 795/1393) *Fethu'l-Bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Bedruddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserleri, bu şerhlerin başında gelmektedir. Muasır şerhlerden Mûsâ Lâşîn'in (ö. 1429/2009) *Fethu'l-Mun'im* ve Etyûbî'nin *el-Bahru'l-muhît es-seccâc* adlı eserlerinden; ayrıca sünen eserleri üzerine yazılmış şerhlerden daha çok İbn Reslân'ın (ö. 844/1440) *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* ile el-Mübârekfûrî'nin (ö. 1353/1935) *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmii't-Tirmîzî*'sinden, ayrıca Tahâvî (ö. 321/933) ve Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) eserlerinden yararlanılmıştır.

D. KÂBE'NİN YAPISI VE KÂBE İLGİLİ UNSURLAR

Araştırmamızın asıl konusuna geçmeden önce hac ve umrenin icrâ edildikleri Kâbe/Beyt ile ilgili kısa bir bilgi vermenin faydalı olacağını kanaatindeyiz.

Kâbe, sözlükte "dört köşeli veya küp şeklinde olmak" anlamındaki ka'b kökünden gelmektedir. Kâbe "küp şeklinde bir nesne, bir yapı" demektir.[3] Kur'ân-ı Kerîm'de "Kâbe" kelimesi iki defa zikredilmekle birlikte[4] ayrıca

[3] Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke vema câe fihâ min'l-âsâr*, thk. Rüşdi's-Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1403/1983), 1/279; Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001), 9/306; Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti Hayri'l-ibâd*, thk. Mustafa Abdülvâhid vd. (Kahire: Vizâretü'l-evkâf, 1418/1997), 1/198; Hüseyn b. Muhammed b. el-Hasan ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, (Mısır: el-Matbaatü'l-vehbiye, 1283/1866), 1/99.

[4] el-Mâide 5/95, 97.

Kur'ân'da; Beyt,[5] Beytullah,[6] el-Beytü'l-atîk,[7] el-Beytü'l-harâm,[8] el-Beytü'l-muharrem,[9] el-Mescidü'l-harâm[10] gibi isimler de bu mekân için kullanılmıştır. Çeşitli düşünce ve yaklaşımlardan kaynaklanan Kıble, Nâzir, Kâdis, el-Karyetü'l-kadîme, Bekke,[11] Beniyye,[12] Nâsse,[13] Devvâr,[14] Hamsâ, Müzheb gibi isimler de Kâbe için tarih ve siyer kaynaklarında zikredilmiştir.[15]

Kâbe, Mekke şehri merkezinde yer alan Mescid-i Haram'ın ortasında bulunmaktadır. Yaklaşık 1.5 metre genişliğindeki temeller üzerine inşa edilmiş dıştan dışa 10.7x12 metre ölçüsünde ve 15 metre yüksekliğinde olan duvarlardan meydana gelen bir yapıdır.[16] Mekke'nin çevresindeki dağlardan getirilmiş kaya parçalarıyla yapılan duvarların dış yüzlerinde değişik boyutlarda 1614 adet taş yer almaktadır.[17] Kâbe'nin dört köşesi, yaklaşık olarak dört ana coğrafî yönü göstermektedir. Doğuyu gösteren köşeye Rüknü'l-Hacerülesved, güneyi gösteren köşeye Rüknü'l-Yemânî, batıyı gösteren köşeye Rüknü'l-Garbî, kuzeyi gösteren köşeye de Rüknü'l-Irâkî ismi verilmiştir.[18] Kâbe'nin doğu köşesinde yerden 1.5 metre yükseklikte, gümüşten bir mahfaza içinde tavafın başlangıç ve bitiş noktasını gösteren Hacerülesved bulunmaktadır. Kuzeybatı duvarının önünde de

---

[5] Âl-i İmrân 3/96.
[6] el-Bakara 2/125; el-Hac 22/26.
[7] el-Hac 22/ 33.
[8] el-Mâide 5/2, 97.
[9] İbrâhim 14/37.
[10] el-Bakara 2/144, 149, 150, 191, 196; el-Mâide 5/2; el-Enfâl 8/34; et-Tevbe 9/7, 19, 28; el-İsrâ 17/1; el-Feth 48/25, 27.
[11] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/280-282; 'Bekke' en çok Mekke'nin diğer isimlerinden biri olarak bilinir. Kur'ân'daki kullanımı da bunu göstermektedir. Bkz. Abdülkuddûs el-Ensârî, *et-Târîhu'l-mufassal li'l-Kâ'beti'l-müşerrefeti kable'l-İslâm,* (Mekke: Nâdî Mekke es-sekâfî el-edebî, 1418-1419/1997-1998), 21.
[12] Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut: Şeriketü'l-âlemî li'l-matbûât, 1431/2010), 1/49; Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* thk. Mustafa Abdülvâhid (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1396/1976), 1/157; Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî el-Mekkî, *el-Ikdü'semîn fî tarihi'l-Beledi'l-emîn,* thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/228.
[13] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* (Beyrut: Dâru'l-kitab el-Arabî, 1410/1990), 1/132.
[14] Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/199; Ahmed b. Mustafa ed-Dimaşkî el-Lebâbîdî, *Mu'cemü esmâi'l-eşyâ,* thk. Ahmed Abdüttevvab Avad (Kahire: Dâru'l-fadîle, t.y.), 205.
[15] Lebâbîdî, *Mu'cemü esmâi'l-eşyâ,* 205; Abdülkuddûs, *Târîhu'l-Ka'be,* 20.
[16] Sadettin Ünal, "Kâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/15.
[17] Muhammed Tâhir el-Kürdî el-Mekkî, *et-Târîhu'l-kavîm li Mekke ve Beytillâhi'l-kerîm,* thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Beyrut: Dâru Hıdır, 1420/2000), 3/176-177.
[18] Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Cühdü'l-karîha fî tecrîdi'n-nasîha,* (Muhtasar Nasîhati ehli'l-îmân fi'r-reddi alâ mantıkı'l-Yunan), thk. Muhammed Riyâd el-Ahmed (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1430/2009), 69.

iki ucu Rüknü'ş-Şâmî ile Rüknü'l-Irâkî'den 2 metre kadar mesafede "hatîm" denilen yarım daire şeklinde ve 1.31 metre yüksekliğindeki duvarla çevrili olan "Hicr" denilen alan yer almaktadır. Hacerülesved ile Kâbe kapısı arasında kalan 2 metrelik kısma "Mültezem", Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714) tarafından kapatılan batı duvarı üzerindeki kapı ile Rüknü'l-Yemânî arasında kalan kısma da "Müstecâr" denilir. İçi dört köşe bir oda görünümünde olan Kâbe'nin Rüknü'l-Irâkî köşesinde dama çıkmak için bir merdiven ve onun önünde "tövbe kapısı" denilen bir kapı yer almaktadır.[19]

Kâbe, yeryüzünde kurulan ilk mabettir. Bütün Müslümanların namaz kılmak için yöneldiği kutsal mekândır. Kâbe'nin yer aldığı Mekke, Allah (c.c.) tarafından yeryüzünde bulunan bütün beldelerin merkezi kabul edilmiş ve "Ümmü'l-kurâ" olarak nitelendirilmiştir.[20] Kâbe, aynı zamanda yeryüzünde bulunan bütün İslâm mabetlerinin merkezidir. Bazı istisnâî durumlar hariç ihrâmsız girilmesi câiz olmayan tek mekândır. İşlenmese dahi burada kötülüğe niyet etmek günah sayılmış ve buna ceza öngörülmştür.[21] Yeryüzünde işlenen günahlar başka yerlerde misliyle yazılırken burada işlenen günahlar daha ağır yazılmaktadır.[22] Aynı şekilde orada yapılan ibadetlerin diğer mekân ve beldelere nisbeten daha fazla sevap getirdiği naslarla sabittir.[23] Kâbe'nin bulunduğu belde, yeryüzünün Allah katında en sevimli yeri[24] ve Hz. İbrâhim'in duasına mazhar olan beldedir.[25] Bu özellikleri taşıyan tek mekân Kâbe ve çevresinde bulunan

---

[19] Ünal, "Kâbe", 24/15.

[20] el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001), 1/106, 9/402-403.

[21] el-Hac 22/25.

[22] Muhammed b. Ali b. Musa el-Etyûbî el-Vellevî, *el-Bahru'l-muhît es-seccâc fî şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*, (Kahire: Dâru İbn Hazm, 1426-1436/2005-2014), 12/13-14.

[23] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâs el-Arabî, 1406/1985), "Kıble", 9; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, Şerh ve fihrist: Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1416/1995), 7/88 (No. 7252).

[24] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 14/250-251 (No. 18623, 18624); Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Serve et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbakî-İbrâhim Atva Avad (Mısır: Şeriketü Mustafa el-Bâbî, 1382-1397/1962-1977), "Menâkıb", 69.

[25] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "el-Câmi", 2; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1432/2011), "Buyû'", 53; Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim*, neşr. Yâsir Hasan-İzzüddin Dallî-Imâd Tayyâr (Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1440/2019), "Hac", 454.

Harem bölgesidir. Bu bölgenin Hz. İbrâhim hatta Hz. Âdem zamanında tespit edildiğini kaydeden rivayetler mevcuttur.[26]

a. Kâbe'nin Geçirdiği İnşa ve Onarım Faaliyetleri

Kâbe-i Muazzama'nın Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından inşa edildiği âyetle sabit olup[27] bundan evvelki bânilerine dair bilgiler, ehl-i kitaptan nakledilen rivayetlere dayanmakta ise de[28] Hz. İbrâhim'den sonraki bâniler tarihen sabittir.

Kâbe'nin kaç defa inşa edildiği hususu ihtilaflıdır.[29] İlk defa melekler, daha sonra Hz. Âdem tarafından bina edildiğine dair rivayetler dikkate alındığında Beyt-i Şerif'in on bir defa inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Bunlar: 1) Melekler, 2) Hz. Âdem, 3) Hz. Âdem'in oğulları (Hz. Şît), 4) Hz. İbrâhim, 5) Amâlika, 6) Cürhüm, 7) Kusay b. Kilâb, 8) Kureyş kabilesi, 9) Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), 10) Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî,[30] 11) IV. Murad (ö. 1049/1640).[31] Abdullah b. Zübeyr'in inşa şeklini uygun bulmayan Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) emriyle Kâbe, Haccâc b. Yûsuf tarafından bugünkü şekline getirilmiştir.[32] 966 yıl sonra Osmanlı Padişahı IV. Murad tarafından yeniden inşa edilen Kâbe'nin şeklinde herhangi bir değişiklik yapılmamış önceki hali korunmuştur.[33] IV. Murad'ın gerçekleştirdiği bu inşa faaliyetinden sonra farklı zamanlarda Suud devleti tarafından muhtelif zamanlarda bakım ve onarım yapılmıştır.[34]

---

[26] Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Mûsâ el-Kelâ'î el-Endelüsî, *el-İktifâ,* thk. Muhammed Kemalüddin İzzüddin Ali (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1417/1997), 1/52-53.

[27] el-Bakara 2/127.

[28] Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm,* thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1418-1420/1997-1999), 1/421.

[29] Ebu't-Tayyib Takiyyüddin Muhammed el-Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm bi ahbâri'l-Beledi'l-harâm,* thk. Ali Ömer (Kahire: Mektebetü's-sekafe eddîniyye, 1428/2008), 1/153.

[30] Fâsî, *el-Ikd,* 1/217; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/170-196.

[31] Abdullah el-Gâzî el-Mekkî el-Hanefî, *İfâdetü'l-enâm,* thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Mekke: Mektebetü'l-esedî, 1430/2009), 1/284-285

[32] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/210-211, 289; Necm Ömer b. Fahd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Fahd, *İthâfü'l-verâ bi ahbâri Ümmi'l-kurâ,* thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Abdülkerim Ali Bâz (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1426/2005), 2/103; Muhammed b. Ahmed b. Sâlim b. Muhammed el-Malikî el-Mekkî es-Sabbâğ, *Tahsîlü'l-merâm fî ahbâri'l-Beyti'l-Harâm ve'l-meşâiri'l-izâm ve Mekke ve'l-Haram ve vülâtiha'l-fihâm,* thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Mekke: B.y., 1424/2004), 1/114.

[33] Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 3/126-127.

[34] Hüseyin b. Abdullah Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama imâretühâ ve kisvetühâ ve sedânetühâ,* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-vataniyye, 1419/1999), 467 (1. Ta'lik), a.mlf., 470 (2. Ta'lik).

b. Kâbe'nin Önemli Unsurları

1. Hacerülesved

el-Hacerü'l-esved terkibi Arapça'da "siyah taş" anlamına gelir. Bu taş, ilk defa Hz. İbrâhim tarafından Kâbe'nin doğu köşesine tavafın başlangıç noktasını belirlemek amacıyla yerleştirilmiştir.[35] Bazı rivayetlere göre bu taş cennetten indirilmiştir.[36] Rivayete göre Cenab-ı Allah onu hesap günü, kendisini gerçek anlamda istilâm edenlere şâhitlik yapmak için iki gözü ve konuşan dili olan bir varlık olarak getirecektir.[37] Kur'ân'da ismi geçmemiş olsa da onarım sırasında Hacerülesved'in Kâbe'nin ilgili yerine Hz. Peygamber tarafından yerleştirilmesi[38] ve başka bir zamanda öpülmesi onun kutsiyetine dair birer delil olmaktadır.[39]

2. Hicru İsmâil

Sözlükte "engellemek, yasaklamak, herhangi bir şeyden bir parça ayırmak mânalarına gelen "hicr",[40] Kâbe'den ayrılmış olmakla birlikte sahih rivayetlere göre onun bir parçası kabul edilen yere verilen isimdir.[41] Burası, Hz. İbrâhim'in oğlu İsmâil'le birlikte inşa ettiği Kâbe'nin içine dâhil idi.[42] Miladi 605 yılında Kâbe'nin yeniden inşası sırasında Mekkeliler,[43] kendi aralarında topladıkları paranın Hz. İbrâhim'in temelleri üzerine yapılacak inşaya yeterli gelmemesi üzerine bu alanı Kâbe'nin dışında tutmaya karar vermişlerdir. İnşa faaliyetinden sonra Kâbe'nin dışında bırakılan bu alan yarım daire şeklindedir. Onlar, dışarıda bırakılan bu alanın Kâbe'den bir parça olduğu anlaşılsın diye etrafını "hatîm" denilen kısa bir duvarla çevirmişlerdir. Kâbe'nin alanından bir parça olduğu halde

---

[35] Salim Öğüt, "Hacerülesved", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/433.
[36] Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. el-Abbas el-Fâkihî el-Mekkî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Beyrut: Dâru Hıdır, 1414/1994), 1/83; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/204.
[37] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 3/20, 467 (No. 2215, 3511); Tirmizî, "Hac", 113.
[38] Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Medenî, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 1/155
[39] Buhârî, "Hac", 50; Müslim, "Hac", 249, 252.
[40] Fuat Günel, "Hicr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/455.
[41] Buhârî,"Hac", 42; Müslim, "Hac", 405; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/354.
[42] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/354-355.
[43] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/218, 223-224; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/307; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 2/229.

ondan ayrılarak dışarıda bırakıldığı için de ona "hicr" veya "Hicru İsmâil" adını vermişlerdir.[44]

3. Makâm-ı İbrâhim

Makâm-ı İbrâhim'in ne olduğu konusunda rivayetlerde farklı görüşler mevcuttur. İslâm âlimlerinden bazıları bunu hacla ilgili bütün hususlar, bazıları sadece Arafat, Müzdelife ve cemreler olarak izah ederken bazılarına göre ise Makâm-ı İbrâhim, Harem alanının tamamıdır. Genel görüşe göre Makâm-ı İbrâhim, Kâbe'nin inşası sırasında Hz. İbrâhim'in iskele olarak kullandığı[45] ve inşa bittikten sonra Allah tarafından haccı ilan etmekle emrolunduğunda üzerine çıkıp insanlara haccın farz olduğunu ilan ettiği taştır.[46] Bu tabir Kur'ân'da iki yerde geçmektedir.[47] Hz. Peygamber, Vedâ haccında Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Makâm'ın gerisinde iki rekât namaz kılmış ve ilgili âyeti okumuştur.[48] Böylece Makâm-ı İbrâhim'den maksadın Mescid-i Harâm içerisinde bulunan ve Hz. İbrâhim'in ayak izlerini taşıyan taş olduğu, O'nun tarafından beyan edilmiştir.[49] Buna binaen bu yöndeki görüşler daha isabetli görünmektedir.[50]

Makâm-ı İbrâhim, Câhiliye döneminde put olarak tapınılmamış, şirk aracı da olmamıştır. Müslümanların saygı göstermesi ise iddia edildiği gibi putperestlikten kalan bir gelenek olmayıp, vahye dayanan semavî dinlerin hürmet ettiği Hz. İbrâhim'den bir hatıra olması ve Kur'ân'da adının zikredilerek namazgâh edinilmesi istenmesinden dolayıdır.[51]

---

[44] Veliyyüddin Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn,* thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru Ya'rub, 1425/2004), 2/20; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz (Ravdatü'l-Fustat: el-Mektebetü's-selefiyye, 1390/1970), 3/443-444; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* (Kahire: Dâru'l-kütübi'l-mısriyye, 1344/1925), 1/305.

[45] Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 1/445; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/525-526.

[46] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/339. Rivayetlere göre Hz. İbrâhim Beyt'in inşa işlerini bitirdikten sonra Allah tarafından insanları hac yapmak için davet etmekle emrolunmuştur. Hz. İbrâhim bu taşın üstüne çıkarak insanları hac yapmaya davet etmiştir. Bkz. Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 1/446-7; Ahmed es-Sibâî, *Tarihu Mekke,* (Riyad: Vizâretü'l-maârif, 1419/1999), 26.

[47] el-Bakara 2/125; Âl-i İmrân 3/97.

[48] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kûfî el-Absî İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,* Takdim Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru't-tâc, 1409/1989), 3/335; Buhârî, "Salât", 30; Müslim, "Hac", 147; Tirmizî, "Hac", 33, 38, "Tefsîr", 3.

[49] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/528-529; İbn Kesîr, *Tefsir*, 2/79.

[50] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/529.

[51] Sâid Bekdâş, *Fazlü'l-Haceri'l-esved ve Makâmi İbrâhim ve zikru tarihimâ,* (Beyrut: Dâru'l-beşâir el-islâmiyye, 1416/1996), 53, 132-133.

4. Şâzervân

Kuzeybatı duvarı hariç[52] Kâbe'nin temellerini üç taraftan çevreleyen çeşitli yükseklikte olan duvar çıkıntılarıdır. Kâbe'den sayılan bu çıkıntılar, Kureyş tarafından temelleri bir miktar yükseltildikten sonra duvarların içeriye doğru çekilerek bıraktıkları fazlalıklardır.[53] Bu fazlalıkların üzerinde Kâbe örtüsünü bağlamak için bakır halkalar yer almaktadır.[54] Kâbe'nin bu kısmına; yapının eteği, çıkıntısı, izârı andırdığı veya üzerinde yer alan bakır halkalara Kâbe'nin örtüsü bağlandığı için تأْزِيرُ الْبَيْتْ "te'zîrü'l-beyt" de denilmektedir. Şâzervân'ın ilk defa kim tarafından ve ne zaman yapıldığına dair kesin bilgiler bulumamakla beraber kelimenin Farsça olduğunu, Abdullah b. Zübeyr ile Haccâc b. Yûsuf'un Farslarla olan münasebetlerinden dolayı Şâzervân'ın onlardan biri tarafından yapıldığını tahmin edenler bulunmaktadır.[55]

5. Mîzâb (Altınoluk)

Miladi 605 yılında Kâbe, Kureyş kabilesi tarafından yeniden inşa edilmiştir. İnşanın tamamlanması üzerine üstü kapatılmıştır. Üzerinde birikebilecek yağmur sularını aşağıya aktarmak için Kâbe'nin kuzeybatı duvarının ortasına bir oluk yerleştirilmiştir.[56] Sonraki süreçte Kâbe'nin muhtelif zamanlarda yapılan onarımları esnasında yıpranması veya bazı hükümdarlarca olukların hediye edilmesiyle yenilenmiştir.[57] Kâbe'nin oluğu, ilk defa Halife Velîd b. Abdülmelik'in (86-96/705-715) emri ile Mekke valisi tarafından altınla kaplatılmıştır.[58] Zamanla eskiyen bu oluğun yerine 1273/1856'da Sultan Abdülmecid tarafından yeni bir altınoluk yerleştirilmiştir. Şimdi mevcut olan altınoluk budur.[59]

---

[52] Hicr'in Kâbe'den sayılması sebebiyle bu tarafta şâzervan duvarı yer almamaktadır. Çünkü ilgili duvar Kâbe'nin içi sayılmaktadır. Bkz. Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 179; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 3/289.

[53] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/188; a.mlf., *el-Ikd,* 1/224; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 179; Heyet, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye,* "Şâzervân", (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1412/1992), 25/314.

[54] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/265.

[55] Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 3/288-289.

[56] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/209, 291; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 3/39-40.

[57] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/275.

[58] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/212; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/275.

[59] Sabbâğ, *Tahsîlü'l-merâm*, 1/144; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/275; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm*, 1/433; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm*, 3/404-405.

Mîzâb'ın altında kalan alan, mübarek bir mekân olarak bilinir. Zira "Hayırlı insanların içtiğinden için; seçkinlerin namazgâhında da namaz kılınız." diyen İbn Abbas'a (ö. 68/687) bu sözün anlamı sorulduğunda o, "Hayırlıların içeceği zemzem; seçkinlerin namazgâhı da Mîzâb'ın altıdır" demiştir.[60]

6. Mültezem

Sözlükte; sarılmak, tutunmak bir yere yapışarak kalmak, ayrılmamak anlamındaki "iltizâm" masdarından ism-i mekân olan "mültezem", sıkı sıkıya kendisine tutunulan/yapışılan yer demektir.[61] Hacıların tavaftan sonra burada ısrarla dua etmelerinden dolayı mekâna bu isim verilmiştir.[62] Abdullah b. Abbas'tan nakledilen ve genel kabul gören rivayete göre Mültezem, Hacerülesved köşesi ile Kâbe kapısı arasında bulunan alanın adıdır.[63] Mültezem, Allah'tan günâhların affedilmesini dilemek amacıyla içten gelen duygularla yapılan duaların kabul edildiği özel bir mekândır.[64] Kaynaklarda; Müddeâ ve Müteavvez olarak anılan mekân da Hacerülesved ile Kâbe kapısının arasındaki mesafe olup Mültezem'in kendisidir.[65]

7. Müstecâr

Sözlükte, sığınmak ve yardım dilemek anlamındaki "isticâr" masdarından türeyen "müstecâr", günahların bağışlanması için sığınılan yer demektir.[66] Kâbe'nin kapalı olan arka kapısı ile Rüknü'l-Yemânî arasında yer alan mekândır.[67] Başka bir ismiyle "müteavvez" (kötülüklerden sığınılan yer) olarak bilinen "müstecâr"; seleften nakledilen rivayetlere göre orada yapılan duaların kabul edileceğini ifâde etmek için kullanılan bir kavramdır. Nitekim Abdullah b.

---

[60] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/318, 2/52-53; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekir Muhibbüddin et-Taberî, *el-Kırâ likasıdi Ümmi'l-Kurâ*, (Kahire: B.y., 1390/1970), 351; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/362.

[61] Heyet, *el-Mevsûatü'l-fikhiyye el-kuveytiyye*, "Mültezem", (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1420/2000), 39/26.

[62] Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/166, 168; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn*, 1/267.

[63] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 251; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/347; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/160; et-Taberî, *el-Kırâ,* 315; Fâsî, *el-Ikd*, 1/243.

[64] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/347; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/329.

[65] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/347, 350; et-Taberî, *el-Kırâ*, 315; Ali b. Tacüddin b. Takiyyüddin es-Sincârî, *Menâihu'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Haram*, thk. Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısrî (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998), 1/307.

[66] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/329; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/120.

[67] Fâsî, *Şifü'l-ğarâm,* 1/329-330; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/120, Mültezem'in tam karşısı, dört zira' beş parmak uzunluğundadır. Bkz. Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/120.

Zübeyr, kardeşi Mus'ab (ö. 72/691), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Abdülmelik b. Mervân burada durup dua etmişlerdir.[68] Ayrıca Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) ve el-Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725) gibi selefin büyükleri de burada duada bulunmuşlardır.[69]

8. Mi'cen (Musallâ Cibrîl)

Sözlükte yoğurmak, karmak anlamına gelen "عَجَنَ يَعْجِنُ" kökünden türeyen "مِعْجَنٌ" (mi'cen), çamur karılan, hamur yoğrulan yer veya alet demek olup[70] Kâbe'nin kuzeydoğu duvarının önünde Rüknü'l-Irakî ile Kâbe'nin kapısı arasında bulunan çukura verilen addır.[71] Bu mekân ile ilgili rivayetlerin en önemlileri, beş vakit namaz farz kılındığında Cebrâil'in (a.s.) Hz. Peygamber'e gelerek burada kendisine namaz kıldırmış olduğunu bildiren rivayetlerdir.[72] Bundan dolayı buraya "Musallâ Cibrîl" denilmektedir.[73]

9. Kâbe Örtüsü

Rivayetlere göre Kâbe'nin dört dış duvarının üzerine örtü örtmek, Câhiliye döneminden başlayıp günümüze kadar devam eden bir gelenektir. "Kisve" veya "sitâre" olarak adlandırılan bu örtü deri, yünlü dokuma, Yemen kumaşı, Mısır'da dokunan kıbtî bezi ve daha sonraki dönemlerde ipekli kumaşlardan yapılmıştır.[74] Kisvenin ilk defa kimin tarafından ve ne zaman yapıldığı hususunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı rivayetlere göre Kâbe örtüsünü ilk defa Hz. İsmâil (a.s.) yapmıştır.[75] Bazı rivayetlerde ise örtüyü ilk olarak Yemen tübba'larından

---

[68] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/329-330.

[69] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/236-237; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 1/171-172; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/330; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/555.

[70] Luvîs Ma'lûf el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-lüğa,* (Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1428/2008), "acn", 490; *el-Mu'cemü'l-vasît*, Komisyon (Kahire Arap Dil Kurumu), (Kahire: Mektebü'ş-şurûk, 1425/2004), "acn", 2/586.

[71] Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 226; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 3/454.

[72] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/350; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/366; Sincârî, *Menâihu'l-kerem,* 1/319; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/267; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 230; Kürdî, bu rivayeti daha isabetli görmektedir. Bkz. Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 3/455.

[73] Fâsî, *el-Ikd*, 1/248; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 3/455, 457.

[74] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/253-254.

[75] Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef,* thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-islâmî, 1390/1970-1403/1983), 5/154; Kâmil Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,* 6/45.

(krallarından) Es‘ad Ebû Küreyb’in[76] veya Adnân b. Eded’in yaptığı belirtilmektedir.[77]

İslâmî dönemde Kâbe’ye ilk örtü yaptıranlar; Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Osman’dır (ö. 35/656).[78] Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) halife olunca örtü sayısını ikiye,[79] Halife Me’mûn (ö. 218/833) ise sitâre sayısını üçe çıkarmıştır.[80] Hakkında dinî bir emir olmadığından, Kâbe örtüsünün rengi, dönemlere göre farklılık arzetmiştir. Genel olarak beyaz, bazı halife ve idareciler tarafından sarı,[81] kırmızı,[82] yeşil ve daha sonra siyah olarak tercih edilmiş bu renk, günümüze kadar devam etmiştir.[83]

10. Zemzem

Zemzem, Mescid-i Harâm’da Hacerülesved’in tam karşısında Kâbe’ye 18 metre uzaklıkta yer alan bir su kuyusudur.[84] Buna suyun veya çıktığı kuyunun özelliklerinden dolayı çok farklı isimler verilmiştir.[85] İslâm kaynaklarının verdiği bilgilere göre bu suyun ortaya ilk çıkışı, Hz. Hacer ve oğlu İsmail’in susuzluktan ölmemeleri için Cebrâil’in gelip topuğu yahut kanadıyla yere vurması neticesinde mucize şeklinde olmuştur.[86] Rivayetler, aynı zamanda Hz. Hâcer ile oğlu İsmâil’in Mekke’ye götürülmesinin ardından kuyunun ilk defa Cebrâil (a.s.) tarafından açılmış olduğu şeklinde olup daha önce var olmadığı

[76] İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/40; Ezrakî, Ahbâru Mekke, 1/249; Ebü’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî, *Müsîrü’l-azmi’s-sâkin ilâ eşrafi’l-emâkin*, thk. Merzûk Ali İbrâhim (Riyad: Dâru’r-râye, 1415/1995), 1/360; Gâzî, İfâdetü’l-enâm, 1/434.

[77] Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/276; Fâsî, *Şifâü’l-ğarâm,* 1/202.

[78] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/253; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir’âtü’l-Harameyn,* 1/282.

[79] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/254; Ebü’l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbnu’d-Diyâ el-Mekkî el-Hanefî, *Tarihu Mekkete’l-müşerrefe ve’l-Mescidi’l-Haram ve’l-Medineti’ş-şerîfe ve’l-Kabri’ş-şerîf,* thk. Alâ İbrâhim el-Ezherî-Eymen Nasr el-Ezherî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2004), 119.

[80] İbnü’l-Cevzî, *Müsîrü’l-azm*, 1362-363; Fâsî, *Şifâü’l-ğarâm*, 1/200.

[81] İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 3/460; Gâzî, *İfâdetü’l-enâm,* 1/447-448.

[82] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/255-256; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 9/336.

[83] Fâsî, *Şifâü’l-ğarâm*, 1/202; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 3/460.

[84] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir’âtü’l-Harameyn,* 1/255; Kürdî, *et-Târîhu’l-kavîm*, 2/509.

[85] Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 2/67-68; Ebü’l-Kâsim Abdurrahmân b. Abdullah b. Ahmed b. Ebü’l-Kâsim el-Has’amî es-Süheylî, *er-Ravzü’l-ünüf*, ta’lîk. Mehdî b. Mansur b. Seyyid eş-Şûrî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.), 1/213, 258-259; Fâsî, *Şifâü’l-ğarâm*, 1/416-417; Gâzî, *İfâdetü’l-enâm*, 1/650-651.

[86] Abdürrezzâk, el-Musannef, 5/106-107; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/55-56, 2/39-40; Buhârî, “Ehâdîsü’l-Enbiyâ”, 9; Şemsüddin Ebü’l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu b. Abdullah Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fi tevârîhi’l-a’yân,* thk. Muhammed Berakât vd. (Dımaşk: Dâru’r-risale el-âlemiyye, 1434/2013), 1/386-387; Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *el-Bidâye ve’n nihâye*, (Beyrut: Mektebetü’l-maarif, 1408-1413/1992-1998), 1/155; Diyârbekrî, *Târîhu’l-hamîs*, 1/94.

yönündedir.[87] Zemzem, zemin üzerinden akan tek gözlü bir kaynak iken Hz. İbrâhim tarafından kuyu haline getirilmiştir.[88]

Hz. Peygamber (s.a.s.), "Allah, İsmâil'in annesine rahmet eylesin! Eğer suyun önünü çevirip kapatmasaydı zemzem, akıp giden bir ırmak olurdu."[89] buyurarak suyun garip bir şekilde çıktığına işaret etmiştir. Hz. Hâcer'in su ararken Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmesi ve bunun hac ve umre menâsiki içerisinde yer alan sa'yin aslını teşkil etmesi, bu suyun ortaya çıkışının sıradan olmadığını göstermektedir.[90]

Zamanla kapanmış olan bu kuyunun ikinci defa ortaya çıkması, Hz. Peygamber'in dedesi tarafından görülen bir rüya ve kendisinden ısrarlı bir şekilde yeniden açılması istemiyle olmuştur.[91]

E. HZ. ÂDEM'DEN HZ. İBRÂHİM'E KADAR HAC

İnsanoğlunun yaratılış gayelerinden biri olan "Allah'a kulluk" görevi, ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Âdem'den itibaren farklı şekillerde yapılmıştır. Kulluk göstergelerinden biri olarak kabul edilen hac ibadetinin başlangıcı, Hz. Âdem'e dayanmaktadır. Rivayetlere göre Allah Teâlâ, Hz. Âdem'i cennetten çıkardıktan sonra kendisine bazı kelimeler[92] ilham etmiş,[93] teselli olması için ona cennetten Hacerülesved'i indirtmiştir.[94] Kendisinden onu günümüzdeki

---

[87] Sabbâğ, *Tahsîlü'l-merâm*, 285.

[88] Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 2/9, 5/1. Ek 122; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/409.

[89] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/107; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/40; Buhârî, "Müsâkât", 10, "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/155; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/94.

[90] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/145-146; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/106; Buhârî, "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 9; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/175.

[91] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 77; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Münemmak fî ahbâri Kureyş,* thk. Hurşîd Ahmed Farûk (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985), 333-335.

[92] Rivâyetlere göre Allah'ın ilham ettiği kelimeler bunlardır: اللَّهمّ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي إِنَّكَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ. اللَّهمّ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي إِنَّكَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ اللَّهمّ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَتُبْ عَلَيَّ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيم. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye,* 1/81; İbnü'l-Esîr, bu kelimeleri şu şekilde açıklamıştır: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ Bkz. Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-tarih,* thk. Ebü'l-Fidâ Abdülkadir el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 1/36.

[93] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/30.

[94] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/39, 329; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 1/90; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/30; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân,* 1/258, 290, 392; İbn. Kesîr, *el-Bidâye,* 1/165; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/319. Hacerülesved'in cennetten indirildiğine dair farklı rivayetler mevcuttur. Bazılarına göre bu husus mevkuf bir haberle sabit olduğu ifâde edilmişse de bazı kaynaklarda merfû rivayetlerle sabit olmuştur. Bkz. İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/242, 325,474 (No. 2796, 3047,

Mekke'nin olduğu yere götürmesi ve orada Allah için bir beyt inşa[95] etmesi istenmiştir. Hz. Âdem de günümüzde Mekke olarak isimlendirilen yere gidip Beyt'i inşa etmiş ve etrafında tavaf yapmıştı.[96]

Hz. Âdem'in (a.s.) meleklere, "Tavaf yaparken ne söylerdiniz?" sorusuna melekler, "سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ" derdik, şeklinde cevap verdiler.[97] Hz. Âdem meleklere: "Söylediklerinize وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ sözünü de ilave edin." dedi. Melekler de söylediklerine bu ifâdeleri ilave ettiler.[98]

Hz. Âdem'den kurban kesip dua etmesi istenmiş, kendisine eşlik eden Cebrâil (a.s.), onu Arafat'a çıkarmıştı. Cebrâil, "Ey Âdem! Vakfe yapmak için Allah'ın emrettiği yer burasıdır." demişti. Hz. Âdem tekrar Mekke'ye döndüğünde, yolunda İblîs'in beklemekte olduğunu görmüştü. Cebrâil (a.s.), "Ey Âdem! Onu taşla." demiş, Hz. Âdem de çakıl taşlarıyla onu taşlamıştı.[99] Âdem (a.s.) yoluna devam ederek "Ebtah" denilen yere doğru geldiğinde[100] melekler kendisini karşılamışlar, ona "Ey Âdem! Haccın mebrûr (kabul) olsun! Biz senden iki bin yıl önce burayı haccettik." demişlerdi.[101] İlgili rivayetten Hz. Âdem'in hac ibadetini ifâ ettiği ve kendisine haccın farz kılındığı, başka rivayetlerden de Hz. Âdem'in ölümünden sonra oğulları tarafından taş ve çamurla bir beyt inşa edilerek bu ibadete devam edildiği anlaşılmaktadır.[102]

3537); Tirmizî, "Hac", 49; Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitabü'l-müctebâ* (*es-Sünenü's-suğrâ),* thk. Merkezü'l-buhûs ve takniyeti'l-ma'lûmât (Kahire: Dâru't-ta'sîl, 1433/2012), "Menâsik", 144; Ebû Bekir Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbûrî İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme,* thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-islâmî, 1400/1980), 4/219-220.

[95] Rivayetlere göre Beyt'i ilk inşa eden ve ilk tavaf eden Hz Âdem'dir. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/37; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/549.

[96] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/92; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* 1/35; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 27; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/172.

[97] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/45, 2/13; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/241.

[98] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/45, 2/13; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr, fi't-tefsîri'l-me'sûr, (*Beyrut: Dâru'l-fikr, 1432-1433/2011), 1/321; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/243.

[99] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/30-31; Abdülmelik b. Hüseyn b. Abdülmelik eş-Şâfiî el-Isâmî el-Mekkî, *Semtu'n-nücûmi'l-avâlî fî enbâi'l-evâil ve't-tevâlî*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/107.

[100] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/31; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/90.

[101] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/44-45; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/31; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr,* thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî (Dımaşk-Kahire: Dâru'l-va'y-Dâru'l-vefâ, 1412/1991), 7/381; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân,* 1/290, 391; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/241; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 1/90; Isâmî, *Semtu'n-nücûmi'l-avâli,* 1/107.

[102] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/51; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/92.

Hz. Âdem'in Kâbe'yi inşa eden ilk insan olması, ilk hac yapanın da kendisi olduğunu göstermektedir.[103] Böylece, Hz. Peygamber'den öğrendiğimiz bugünkü şekliyle olmasa da haccın Allah tarafından daha önceki insanlara emredilmiş kadîm bir ibadet olduğunu söylemek mümkündür.[104] Zira İbn Abbas'tan gelen rivayete göre Usfân vadisinden geçerken Hz. Peygamber'in "Ey Ebû Bekir! Bu hangi vadidir?" diye sorduğu, Hz. Ebû Bekir'in de "Usfân vadisidir." şeklinde cevap verdiği ve bunun üzerine Allah Resûlü'nün şöyle buyurduğu anlatılmaktadır: "Hûd ve Sâlih peygamber, genç kırmızı develer üzerinde nimâr izârları, abalar ridâları olarak ihrâma girmişler ve Beytülatîk'i haccetmek için telbiye getirerek bu vadiden geçmişlerdir."[105] Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin (ö. 42/662) Resûlullah'tan naklettiği rivayette şöyle denilmektedir: "Aralarında Mûsâ'nın da bulunduğu yetmiş peygamber Beyt'i haccetmek için aba giymiş, yalın ayak olarak Ravha'dan[106] geçmişlerdi."[107] Görüldüğü üzere kaynaklarda Hz. Âdem[108] ve Hz. İbrâhim'den sonra gelen bütün peygamberlerin hac ibadetini yerine getirdikleri anlatılmaktadır.[109]

F. HZ. İBRÂHİM'DEN CÂHİLİYE DÖNEMİNE KADAR HAC

Nûh Tufanı sebebiyle büyük bir hasar gören[110] Beyt'i inşa etmek[111] için Allah (c.c.), Hz. İbrâhim'e[112] emir vermiş,[113] Hz. İbrâhim, beş dağdan topladığı

---

[103] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/42.

[104] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/42; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 4/270.

[105] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 2/508 (No. 2067); İbn Kesîr, *el-Bidâye,* 1/119, 138. Senedindeki râvi Zem'a b. Sâlih cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Bkz. Ebü'l-Haccâc Cemalüddin Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 9/387-389; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 3/118-119; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî *Tehzîbü't-Tehzîb,* (Haydarâbâd/ed-Deken: Dâiretü'l-ma'ârif, 1327/2006), 3/338-339.

[106] Ravha: Mekke-Medine arasında bulunan bir vadidir. Bkz. Ebû Abdullah Şihabüddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, er-Rûmî el-Bağdadî, *Mu'cemü'l-büldân,* thk. Ferîd Abdülaziz el-Cundî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 4/267.

[107] Nuruddin Ali b. Ebû Bekir el-Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid,* (Beyrut: Dâru'l-kitab el-Arabî, t.y.), 3/220. Rivayetin senedinde yer alan Yezîd b. Ebân er-Rekâşî cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 32/66; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl,* 7/233; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 11/309-310.

[108] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/42.

[109] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 2/428 (No. 1854), 3/138 (No. 2502); Müslim, "İman", 268, 269; İbnü'l-Cevzî, *Müsîrü'l-azm,* 2/126; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 4/271.

[110] Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 4/270.

taşlarla Beyt'i yeniden inşa etmiştir. Cebrâil (a.s.), kendisine rehberlik etmiş, Harem sınırları dâhil hac ibadetlerinin icrâ edildiği mekânları bir bir öğretmiştir. Böylece daha önceki peygamberlerin yaptığı hac menâsiki yeniden Hz. İbrâhim'e Cebrâil tarafından öğretilmiştir.[114] Hac ibadetinin evrensel bir ibadet olduğunu ifâde etmek için Allah, Hz. İbrâhim'den bu ibadeti *"İnsanlar arasında haccı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen argın develer üzerinde sana gelsinler.*"[115] âyetiyle ilâhî emir olarak bütün insanlara duyurmasını istemiştir. Bunun üzerine Hz. İbrâhim, Makâm-ı İbrâhim denilen taşın veya Ebû Kubeys dağının üzerine çıkarak haccı ilan etmiştir. Hz. İbrâhim'in sesini duyan bütün insanlar "Lebbeyk Allah'ım lebbeyk" diyerek bu emre icabet etmişler.[116] İşte bu, insanların söyledikleri ilk telbiye olmuştur.[117]

Rivayetlere göre Hz. İbrâhim haccı ilan ettikten sonra kendisine Safâ ile Merve'yi göstermek için Cebrâil (a.s.) onu oraya götürdü. Daha sonra ona Harem'in sınırlarını gösterdi. Kendisinden oralara işaretler koymasını istedi. Böylece Harem'in sınırlarını Cebrâil'in kendisine göstermesiyle ilk defa işaretler koyarak belli eden peygamber Hz. İbrâhim oldu. Zilhicce'nin yedinci günü olduğunda Hz. İbrâhim Mekke'de hutbe okudu, oğlu İsmâil (a.s.) de onu dinledi. Ertesi gün ikisi yaya, ihrâmlı ve telbiye getirerek Mekke'den çıktılar. Bu güne terviye günü[118] denildi. Baba-oğul Mina'ya gelerek öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazını orada birlikte kıldılar. Sebîr dağında güneş doğuncaya kadar yerlerinden ayrılmadılar. Daha sonra Arafat'a doğru hareket ettiler. Cebrâil (a.s.)

---

[111] Hani İbrâhim, İsmâil ile birlikte Beyt'in (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, "*Ey Rabbimiz, Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işiten hakkıyla bilensin.*" diyorlardı. Bkz. el-Bakara 2/127.

[112] Hz. İbrâhim, milattan önce 1940-1765 yılları arasında yaşamıştır. Hz. İbrâhim 86 yaşında iken oğlu İsmâil dünyaya gelmiştir. Bkz. Muhammed Beyyûmî Mihrân, *Dirâsâtün fî tarihi'l-Arab el-kadîm,* (İskenderiye: Dâru'l-ma'rife, t.y.), 398.

[113] Hani biz İbrâhim'e, Kâbe'nin yerini, "*Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle*." diye belirlemiştik. Bkz. el-Hac 22/26. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/110-111; "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 9. Geniş bilgi için bkz. Çiftçi, Mehmet Emin, "Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksa", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi (Journal of Islamicjerusalem Studies) Mecelletu Dirâseti Beyti'l-Makdis, XX/3* (2020), 323-324.

[114] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/52-53.

[115] el-Hac 22/27.

[116] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 141; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/70; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/515-517; İbnü'l-Cevzî, *Müsîrü'l-azm,* 1/204. İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 48; Süyûtî, *ed-Dürr,* 6/33.

[117] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/61.

[118] Terviye, Zilhicce ayının sekizinci günüdür. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/575.

onlara eşlik ederek bölgenin sınırlarını göstermeye devam ediyordu. Bu şekilde Arafat bölgesinin sınırlarını gösteren Cebrâil'e (a.s.) Hz. İbrâhim, bunları bildiğini söyleyince, bölgeye Arafat adı verildi.[119] İbrâhim ve İsmâil öğle ve ikindi namazlarını cem' ederek kıldılar.[120] Yüksek kayalara çıkıp ayakta dua ettiler. Müzdelife'ye inip bugün namaz kılınan yerlerde namaz kıldılar. Sabah namazına kadar orada kaldılar. Güneş doğmadan oradan hareket ettiler. Müzdelife mıntıkasından getirdikleri taşlarla Akabe cemresine yedi tane taş attılar. Mina'nın sağ tarafında bulunan kurban kesme yerinde[121] kurban kestikten sonra saçlarını tıraş ettiler. Mina günleri boyunca yaya gidip gelerek zevalden sonra cemrelere taş atmaya devam ettiler.[122] Bütün bu yaptıklarını onlar, Cebrâil'in (a.s.) rehberliğinde yaptılar.[123]

Rivayetlere göre Hz. İbrâhim Beyt'i tavaf etmeye başladığında melekler gelip selâm verdiler. İbrâhim'in (a.s.) meleklere: "Siz daha önce tavaf yaparken ne söylerdiniz?" sorusuna melekler, şöyle cevap verdiler: "Baban Âdem'den önce سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ" derdik, babanıza bunu bildirdik,[124] O da

[119] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/96; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/210 (No. 2707); Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 5/9-10; Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/52; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân,* 1/400; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/185-186. Bu yere Arafat adının veriliş sebebi kesin olarak bilinmemekle birlikte bu konuda bazı görüşler ileri sürülmektedir. Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın yeryüzüne indikten sonra burada buluşup tanışmaları veya Cebrâil'in Hz. İbrâhim'e haccın nasıl ve nerelerde yapılacağını öğretirken Arafat'a geldiklerinde ona, "Arefte?" diye sorması, onun da "Areftü" (anladım, tanıdım) demesinden dolayı buraya Arafat veya Arefe dendiği kaynaklarda zikredilmiştir. Ayrıca dünyanın her tarafından gelen insanların burada birbirleriyle görüşüp tanışmaları veya günahlarını itiraf ederek Allah'tan af dilemeleri, af dileyenlerin affedilmelerinden sonra günah kirlerinden temizlenip Allah katında güzel bir kokuya sahip olmaları sebebiyle bu adın verildiği de ileri sürülen görüşler arasındadır. Bkz. Abdullah A. Boks, "Arafat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/261.

[120] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/147-148; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/52; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* 1/82; Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/52; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/186; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 1/108.

[121] Bazılarına göre ilâhlar adına kurban kesilen mekânlara "ğabğab" denilmekteydi. Bazılarına göre ise sadece Mina'da kurban kesilen mekâna bu ad vermiştir. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/101; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 4/210; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm,* (Beyrut: Dâru's-sâkî, 1422/2001**),** 11/422.

[122] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/52-53; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 1/108.

[123] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/147; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/52; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/66-67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* 1/82-83; Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/53; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/186. Ayrıca Hz. İbrâhim'in nasıl hac yaptığına dair bilgi için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk,* thk. Muhammed Ebü'l-Fadl (Mısır, Dâru'l-maârif, 1387/1967), 1/261-262.

[124] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/45, 2/13; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/321; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/243.

bize, "وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ" sözünü de ekleyin, dedi. İlaveten Hz. İbrâhim de meleklere: "الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ" ifâdesini de ekleyin, buyurdu.[125]

Hz. İbrâhim'den sonra Hz. Mûsâ'nın hac ettiği ve telbiye getirdiği de rivayetlerde yer almaktadır. İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre Resûlullah (s.a.s.), Ezrak vadisine uğradı ve yanındaki arkadaşlarına: "Bu vadi hangi vadidir?" diye sordu; ashâb da: "Ezrak vadisidir." cevabını verince Resûlullah şöyle buyurdu: "Şu an Mûsâ'yı gür sesi ile Allah'ı telbiye ederek tepeden aşağıya inerken görüyor gibiyim."[126]

Ezrakî ve Fâkihî'nin naklettiği rivayetlerde Hz. Îsâ'nın hac ibadetini yerine getirdiği ve yeryüzüne inmesinden sonra tekrar yine hac yapacağı ifâde edilmektedir. Başka bir rivayette Meryem oğlu Îsâ'nın da telbiye getirerek Ravha vadisinden geçtiği ve telbiyesinde "لَبَّيْكَ عَبْدُكَ وَابْنُ أَمَتِكَ بِنْتِ عَبْدَيْكَ" dediği nakledilmektedir.[127] Nitekim Sâlihî'nin Saîd b. Mansûr'a (ö. 227/842) nisbet ettiği bir rivayette şöyle denilmektedir: "Meryem oğlu Îsâ hac veya umre için Ravha'dan geçmedikçe kıyamet kopmayacaktır.[128]

Kâbe'nin inşası ve hac ibadeti bugünkü şeklinin Hz. İbrâhim'e dayandığı Kur'an ve sünnetle sabittir. Ondan önceki dönemlerde Kâbe'nin kimler tarafından inşa edildiği ve hac ibadetinin nasıl icra edildiği konusu tarihi rivayetlere dayanmaktadır. Dolayısıyla bu ibâdetin Hz. İbrâhim'den önce hangi nüsüklerden oluştuğunu ve nasıl icra edildiğini söylemek zor görünmektedir. Hac ibâdeti, genel olarak bir kutsal mekânı ziyaret etmek ve orada bazı ritüelleri yerine getirmek şeklinde ele alındığında Hz. İbrâhim'den önceki peygamberlerin hac yaptıkları rahatlıkla söylenebilir. Ancak o dönemlere dair bilgiler sınırlı olduğu için bu ibadetlerdeki nüsükler hakkında net ifadeler bulunmamaktadır.

---

[125] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/46, 2/13; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/282; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 29-30; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/243.

[126] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 2/428 (No. 1854), 3/138 (No. 2502); Müslim, "İman", 268; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen,* thk. Şuayb el-Arnaût ve başkaları (Dımaşk: Dâru'r-risâle el-âlemiyye, 1420/2009), "Menâsik", 4; İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 4/175-176; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/316.

[127] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/73; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/268-269.

[128] Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/247; Ebû Hüreyre'den nakledilen mevkuf bir rivayet bu anlamı desteklemektedir. Bkz. Muhammed Enver el-Keşmîrî, *et-Tasrîh bimâ tevâtere fî nüzûli'l-Mesîh*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Dâru'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1385/1965), 254.

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYE DÖNEMİNDE HAC VE UMRE

"Câhiliye" kelimesi, lügat manasının aksine bilgisizlik anlamına gelmemektedir. Büyüklenme, kendine aşırı güven, müstağnilik, herhangi bir üst otoritenin önünde eğilmeyi reddetme, kanun ve kuralsız bir hayat, aile ve kabileye dayalı hukuk kurallarının hâkim olması, haysiyet ve şeref dugusu, alttakilere yönelik mağrur ve alaycı tavır gibi anlamları ifade etmektedir.[129] Câhiliye, İslâmî literatürde İslâm öncesi dönemin adı olarak özellikle Arapların İslâm'dan önceki inanç, bilgisizlikleri ve tanımamazlıklarını, katı tutum ve davranışlarını İslâmî devirden ayırt etmek için kullanılmıştır. Arapların bu dönemde medeniyetten tamamen mahrum olduklarını söylemek mümkün değilse de toplumda hâkim olan âdet ve geleneklerin kabile taassubuna dayalı olup din ve medeniyet kurallarının dikkate alınmadığı dönemi ifâde eder. Bu kavram, Kur'ân-ı Kerîm'in medenî ayetlerinde[130] yer almış ve Müslümanlar tarafından bi'setten önceki dönemi ifâde etmek için kullanılmaya başlanmıştır.[131]

1.1. MEKKE VE KÂBE'DEKİ GÖREVLER

Kâbe hizmetleri, Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil'in Kâbe'yi inşa etmesi ile birlikte başlamış ve bilindiği kadarıyla Mekke'ye hâkim olan İsmâiloğullarından sonra onların dayıları olan Cürhümlülerin elinde birkaç asır kalmıştır. Daha sonra Huzâalılar güç kullanarak bu hizmeti onların elinden almışlardı. Bu şekilde kabileler arasında el değiştiren Kâbe yönetimi, nihayet Kusay b. Kilâb[132]

---

[129] Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyyeti ve ahdi'r-Resûl*, (B.y.: Dâru'l-fikri'l-Arabî, t.y.), 107; Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 317.

[130] Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/50; el-Ahzâb 33/33; el-Feth 48/26.

[131] Bkz. Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 1/37-39

[132] Asıl adı Zeyd'dir. Bkz. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Fezâilu's-sahâbe,* thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Cidde: Dâru'l-ilm, 1403/1983), 1/550. Küçük yaşta iken babası Kilâb b. Mürre ölünce annesi Fâtıma bint Sa'd, Uzre kabilesinden hac için Mekke'ye gelen Rebîa b. Harâm ile evlendi. Rebîa, bir müddet sonra hanımı Fâtıma ile Kilâb'dan kalma oğlu Zeyd'i kabilesinin yaşadığı Şam kırsalı civarlarına götürdü. Bkz. Ebû Şehbe Muhammed b. Muhammed, *es-Sîretü'n-nebeviyye fî dav'i'l-Kur'ân ve's-Sünne*, (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992), 1/148.

Gurbette büyüyen Zeyd için "uzaklaşmak" anlamındaki "kasv" kökünden Kusay lakabı kullanılmaya başlandı. Daha sonra Mekke'ye kabilesinin yanına dönmeye karar verdi. Karizma ve becerisi sayesinde kısa bir zamanda Kureyş kabilesi içerisinde seçkin bir yere sahip oldu. O sıralarda Mekke ve civarlarını elinde tutan ve idare eden Huzâa kabilesinin reisi Huleyl b.

zamanında Kusay'ın verdiği mücadele neticesinde onun eline geçmiş ve artık Kâbe yönetimi Kureyş kabilesine intikal etmiştir.[133] Yönetimi alan Kusay, Huzâa kabilesini Mekke'den tamamen çıkarmış ve sikâye, hicâbe (sidâne), imâre, rifâde gibi vazifeleri kendi uhdesinde toplamış,[134] ömrünün sonuna doğru bunları iki oğlu arasında paylaştırmıştı.[135] Bu görevlerin arasında doğrudan Kâbe ve hac ziyaretleriyle ilgili olanlar hicabe (sidâne), sikâye ve rifâdedir.

Kusay b. Kilâb zamanında çıkan ve daha sonra Abdüddâr ile Abdümenâf oğulları arasında taksim edilen hizmetler, aşağıda açıklanacak olan altı adet[136] hizmetten ibarettir. Fakat Kureyşlilerin, kabilenin birliğini koruma ve diğer kabileleri memnun etme arzusu, Mekke'nin ileri gelenlerini bunlardan başka hizmet birimlerini ihdas etmeye mecbur kılmıştı. Bu hizmetler: 1. 'İmâre (العمارة): Beyt'in etrafında edep ve saygıya riayet etmeyi ve yüksek sesle konuşmamayı sağlamak. 2. Meşvere (المشورة): Herhangi bir konu hakkında karar vermek için yetkili olan kişilerle görüşmek. 3. Eşnâk (الأشناق): Kabilenin bireyleri tarafından işlenen cinayetlerden dolayı terettüp eden diyet ve borçlanmalarla ilgili olan malları tahsil edip hak sahiplerine teslim etmek. 4. Kubbe (القبة): Orduya ait silahların toplanıp muhafaza edildiği hayma. 5. A'inne (الأعنة): Süvarilik ve atçılık

Hubşiyye'nin kızı Hubbâ ile evlenerek toplumdaki yerini daha da pekiştirdi. Tihame ve Kâbe'nin etrafında düzensiz ve dağınık bir şekilde yaşayanın Kureyş'in ileri gelenleriyle gizli bir şekilde görüşmeler yapmaya başladı. Kâbe hizmetlerini elinde bulunduran Huzâa reisi kayınpederi Huleyl'in ölümünü fırsat bilerek Kâbe ve Mekke'nin idaresini ele geçirdi. Böylece Kâbe'nin sidâne hizmetini ele geçirmiş oldu. Bkz. eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-cahiliyye,* 117-118. Mekke dışında yaşayan Kureyş kabilesinin kollarını toplayarak Mekke civarını parselleyip onları oraya iskân etti. Kureyş kabilesinin Mekke ve civarındaki hâkimiyetini güçlendirdi. Bu sebeple kendisine 'mücemmi' (birleştirici) unvanı verildi. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/107-108; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 3/259-260. Vefat etmeden önce Kâbe'nin hizmetlerini, aynı şekilde sikâye, rifâde ve livâ görevlerini bazı rivayetlere göre oğlu Abdüddâr'a bırakan Kusay, zayıf bir rivâyete göre Hacûn'da defnedilmiştir. Bkz. Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 3/256. Kureyş kabilesi, onun sağlığında olduğu gibi ölümünden sonra da onun koyduğu prensiplere uymayı var gücüyle sürdürmeye çalışmış ve bunları bir din (kanun) gibi algılayıp tatbik etmeye çalışmışlardır. Bkz. Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-cahiliyye,* 125, 138, 151, 208. Hz. Peygamber'in bi'setinden önce miladi V. asrın ortalarında yaşamış olan Kusay, Hz. Peygamber'in baba tarafından dördüncü dedesidir. Mekke şehrini iktisadi, siyasi ve edebi yönden en çok geliştiren sahıs olarak tarihe geçmiştir. Bkz. Kâmil Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,* 6/25; ayrıca bkz. Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne,* 117-124.

[133] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/105-107.

[134] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/162; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 61; Kâmil Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,* 6/25; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/239.

[135] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/109-110; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/193.

[136] Bunlar: Sidâne, sikâye, rifâde, Dârünnedve, livâ ve kıyâdedir. Bkz. Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 134.

işleri. 6. Sifâret (السفارة): Kureyş ile diğer kabileler arasında oluşan sorunları ve meseleleri görüşmek ve çözmek için elçilik yapma görevi. 7. Eysâr (الأيسار): Kâbe'nin içinde bulunan putların büyüğü olan 'Hübel' adındaki putun yanında ok çekme görevi. 8. Hükûmet (الحكومة): Halk arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek. 9. Emvâl-i muhcere (الأموال المحجرة): Kâbe ve ilâhlara adanan korunaklı mallarla ilgilenen birim. Bu birimler İslâm'ın zuhuruna kadar varlıklarını sürdürmüştür.[137]

1.1.1. Hicâbe /Sidâne

"حَجَبَ" fiilinin masdarı olan hicâbe; örtmek, birinin bir yere girmesine engel olmak anlamına gelmektedir. [138] Terim olarak başta Kâbe'nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının muhafazası ve kapısının belli zamanlarda ziyaretçilere açılması[139] olmak üzere hediye edilen kıymetli eşya ile iç ve dış örtülerin korunması ve bakımı gibi önemli hizmetleri ifâde eder.[140] "Sidâne" ile "hicâbe" aynı anlama gelmektedir.[141] Bazılarına göre "sidâne"nin Kâbe ile ilgili bütün hizmetleri, hicâbenin ise yalnız kapısıyla ilgili hizmetleri ifâde ettiği de ileri sürülmektedir.[142] Hicâbe görevinde bulunanlara "hâcib" veya "sâdin" denilir. Ayrıca bunlar hacebî nisbesiyle de anılmışlardır.[143]

Rivayetlere göre hicâbe görevi, Hz. İsmâil'in oğlu Nâbit'ten sonra İsmâiloğulları ile dayıları olan Cürhümlüler tarafından yürütülmekteydi.[144] Bu görev, onlardan sonra Huzâalılara geçmiş ve reisleri Huleyl b. Hubşiyye tarafından yürütülüyordu. Huleyl'in kızı ile evlenen Kusay b. Kilâb, kayınpederinin ölümünden sonra Mekke'nin hâkimi olmuş; dolayısıyla Kâbe'ye

---

[137] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 134-135; Tevfik Berrû, Târîhu'l-Arab el-kadîm, (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1417/1996), 180-183.

[138] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hcb", 1/298, "sdn", 13/207; Yesûî, *el-Müncid*, "hcb", "sdn", 118, 327; *el-Mu'cemü'l-vasît*, "hcb", "sdn", 1/156, 424.

[139] İbn. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "sdn", 13/207; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 61; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 9/248, 11/213.

[140] İbrahim Sarıçam, "Hicâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/431.

[141] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/109; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/192-193.

[142] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 9/248.

[143] Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî es-Sem'ânî, *el-Ensâb,* (Deken Haydarâbâd: el-Fârûk el-hadîse, 1397/1977), 4/70; Heyet, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-Kuveytiyye*, "Rifâde", (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1412/1992), 22/274.

[144] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/130; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/84; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 1/109.

ve hacılara hizmet etme görevini de üstlenmiş oldu.[145] Kusay, ömrünün sonuna doğru Mekke'nin şeref kaynağı olan altı görevi iki oğlu arasında paylaştırdı. Büyük oğlu Abdüddâr'a sidâne/hicâbe, Darünnedve ve livâ; küçük oğlu Abdümenâf'a sikâye, rifâde ve kıyâde görevini verdi.[146] Hicâbeyi Kusayoğulları'ndan Abdüddâr aldı. Bu görevler, onun soyunda babadan oğula sırasıyla Osman b. Abdüddâr, Abdüluzzâ b. Osman, Ebû Talha (Abdullah) b. Abdüluzzâ, Talha b. Ebû Talha ve Osman b. Talha'ya (ö. 42/662) intikal etti.[147] Bu görev, Mekke'nin fethi sırasında Osman b. Talha'nın uhdesinde bulunuyor ve Kâbe'nin anahtarı da onun annesinde duruyordu. Resûl-i Ekrem, Mekke'nin fethedildiği gün tavafın ardından Osman b. Talha'yı çağırarak bu görevi tekrar ona tevdi etti. [148]

1.1.2. Sikâye

Sikâye; su vermek anlamında gelen سَقَّي fiilinin masdarıdır.[149] Bu ifâde, hacıların su ihtiyaçlarını karşılama görevi için kullanılmıştır. Kusay b. Kilâb, Mekke'de mevcut olan su sıkıntısını gidermek için birkaç tane kuyu kazdırarak bu sorunu halletmiştir. Kusay'dan sonra Hâşim b. Abdümenâf tarafından da iki kuyu kazdırılmıştır. Abdülmuttalib b. Hâşim'in Zemzem kuyusunu kazıp yeniden hacıların hizmetine sunmasıyla diğer kuyulara olan ihtiyaç azalmış oldu.[150]

Sikâye hizmeti, Abdümenâf b. Kusay'a babası tarafından tevdi edilmişti. Bu görevi, kendisinden sonra soyundan olan Hâşim b. Abdümenâf, ondan sonra Abdülmuttalib b. Hâşim üstlendi. Abdülmuttalib'den sonra oğlu Ebû Talib bir müddet yürüttüyse de maddi imkânsızlıklar yüzünden kardeşi Abbas b. Abdülmuttalib'e (ö. 32/653) bırakmak zorunda kalmıştı. Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinde bu görevi Abbas'ın elinden aldı. Bir müddet sonra Kâbe'nin

---

[145] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/136-137; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/161-162, 164-165; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/235-236, 238.

[146] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/109-110; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/193; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 61; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama*, 376; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm*, 1/239.

[147] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/194; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/239-240.

[148] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/83, 85; Ebü'l-Hasan İzzüddin İbnü'l-Esîr Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvad ve başkaları (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/573; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama*, 384-386; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm*, 1/240.

[149] *el-Mu'cemü'l-vasît*. "sky", 1/437; Kadir Güneş, *el-Mu'cem* (Arapça-Türkçe sözlük), (İstanbul: Mektep Yayınları, 2010), "sky", 574.

[150] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/193, 196-197.

kapısında durarak insanlara şöyle seslendi: "Dikkat edin! Sikâye ve sidâneyi kendi sahiplerine bıraktım. Bunlardan başka Câhiliye dönemine ait bütün övünç vesileleri, kan ve mal davâları şu iki ayağımın altındadır." Bu konuşmasından sonra O, sikâye görevini tekrar Abbas b. Abdülmuttalib'e iade etti. Böylece Abbas, bu görevi hem Câhiliye hem de İslâm döneminde üstlenmiş oldu.[151]

1.1.3. Rifâde

Rifâde; yardım etmek, desteklemek; bağışlamak anlamlarına gelen رَفَدَ fiilinin masdarıdır. Ayrıca "eyer, semer veya bunlar için destek olarak kullanılan nesne, yarayı saran bez" anlamlarına da gelmektedir.[152] Câhiliye döneminde bu kelime; destek vermek, yardım etmek manalarında kullanılmıştır. Her hac mevsiminde muhtaç olan hacılar öncelikli olmak üzere Kureyş kabilesi, yemek hazırlayıp ikram etmesi için Kusay b. Kilâb'a mallarından bir miktar verirlerdi. Kendisinden sonra adet haline gelen bu uygulama, İslâm'ın gelişine kadar devam ettirilmişti.[153]

Bu görev Kusay tarafından oğlu Abdümenâf'a verilmişti. Daha sonra oğlu Hâşim (Amr), Hâşim'den sonra Muttalib b. Abdümenâf, amcası Muttalib'den sonra Abdülmuttalib b. Hâşim, sikâye ile birlikte rifâde görevini de üstlendiler. İslâm'ın gelişi sırasında bu görev Abdülmuttalib'in oğlu Ebû Talib'in elindeydi. Hz. Peygamber hicrî 9. yılda Ebû Bekir'i hac emiri olarak görevlendirdiğinde hacılara yemek hazırlamak için bir miktar mal vererek bu görevi ifâ ettirmiştir.[154]

1.1.4. Dârünnedve

Kureyş'in zaman zaman toplanıp çeşitli meseleler hakkında karar almaları için Kusay b. Kilâb tarafından Kâbe'nin kuzeyinde ve kapısı Kâbe'ye bakan bugünkü Altın oluğun karşısındaki alan üzerinde kurulan bir idare merkezidir.[155] Dârü'n-nedve, esas itibariyle bir asiller (mele') meclisiydi.[156] Kâbe'nin idaresi de buradan yapılmaktaydı. Ayrıca her türlü savaş ve barış kararının alındığı,

---

[151] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/114; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/197-198; Ebû Şehbe, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/153-154.
[152] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "rfd"; 3/181; *el-Mu'cemü'l-vasît*, "rfd", 1/359.
[153] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/195; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/175.
[154] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/110-112; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/178, 181, 195.
[155] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/69; Kâmil Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,* 6/27.
[156] Mihrân, *Dirâsâtün fî tarihi'l-Arab,* 406; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm*, 175.

görüşlerin belirlendiği, nikâh merasimi ve ergenlik çağına gelmiş genç kızların gömlek giyme törenlerinin yapıldığı bu meclise Kusayoğulları'ndan başka Mekke'deki Kureyş boylarının kırk yaş üstü ileri gelenleri de katılabilirdi.[157]

1.1.5. Livâ

Ordulara komuta etmek için açılan sancaktır. Kusay, genel komuta görevini üstlenen kişiye bunu teslim ederdi. Bu görevi Kusay, oğlu Abdüddâr'a tevdi etmişti. Son olarak bu görev Abdüddâroğulları'ndan Osman b. Talha tarafından yürütülmekteydi.[158]

1.1.6. Kıyâde

Kıyâde; önderlik, liderlik, komutanlık, sevk ve idare etmek anlamına gelen قَادَ fiilinin masdarıdır.[159] Savaş zamanlarında ordunun sevk ve idaresini yapma görevidir. Kusay, bazen bizzat kendisi bu görevi icrâ eder, bazen de görevlendirdiği kişi tarafından icrâ edilirdi.[160] Kusay'dan sonra Abdüşşems b. Abdümenâf, Ümeyye b. Abdüşşems, Harb b. Ümeyye daha sonra Ebû Süfyân b. Harb (ö. 31/651) bu görevi üstlendiler. Bedir savaşında Ebû Süfyân Kureyş'e ait ticaret kervanını idare ettiğinden, Orduya Utbe b. Rebîa b. Abdüşşems (ö. 2/624) komuta etti. Ebû Süfyân ise Uhud ve Kureyş'in Müslümanlarla son olarak yapmış olduğu Ahzâb savaşlarında kiyade görevini bizzat kendisi icrâ etmişti.[161]

1.2. HAC

"Bayram" anlamına gelen ve İbrânîce'de hag şeklinde geçen hac kelimesi "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" mânasındaki "h-v-g" kökünden türemiştir. Kelimenin asıl anlamının "bir şeyin etrafında dönme, dolaşma ve halka oyunu" olduğu, daha sonra bayram mânasını kazandığı belirtilmektedir. "Hac" veya "hag" İbrânîce'den başka Ârâmîce ve Sâbiî dilinde de bulunmaktadır. "Hac" kelimesi, Sâmoğullarına mensup toplumlara ait kitabelerde yer almış, aynı şekilde Tevrat'ta da zikredilmiştir. Bu kelimenin bütün kaynaklarda ifâde ettiği anlam

---

[157] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/68-69; Abdülhakim el-Ka'bî, *Mevsûatü't-tarihi'l-İslâmî,* (Amman: Dâru Üsâme, 1430/2009), 1/151-151; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm*, 175, 183.
[158] Mihrân, *Dirâsâtün fî tarihi'l-Arab*, 407-408; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye*, 134.
[159] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "kvd", 3/370; *el-Mu'cemü'l-vasît*, "kvd", 2/765.
[160] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye*, 134; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm,* (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1430/2009), 447.
[161] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/198.

aynı olup "mukaddes bir mekânı kasdetmek ve ziyaret etmek" manasındadır. Hac, belli zamanlarda ilâhlara ve kutsal mekânın sahibine yaklaşmak maksadıyla yapılan bir ziyarettir. Arapça'da "gitmek, yönelmek; ziyaret etmek" anlamlarına gelen hac kelimesi, fıkıh terimi olarak; imkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifâde eder. Hac, anlam itibariyle bütün dinlerde mevcut olan bir ibadet veya etkinliktir.[162]

İnsanlar, yaptıkları hac ile ibadet mekânlarına yolculuk yaparak onlarla teberrük etmeyi amaçlamışlardır. Bu yolculuk ve ziyaretlerini kendilerinin tespit ettikleri zamanlarda yapmaya çalışmışlardır. Bu zaman dilimleri insanların ibadete yöneldiği günler olduğundan haram günler veya haram aylar olarak kabul edilmiştir.[163] Hac ibadeti; dua, ilâhları çağırma ve yapılan hac ibadetinin ilâhlar tarafından kabul olması için vesile (aracı) araya koyma faaliyeti ile son bulmaktadır.[164] Belirlenmiş ibadetleri ifâ ettikten sonra ilâhları sevindirmek adına sevinç etkinlikleri ve şenklikler düzenlenir. Bu uygulama ve faaliyetlerden elde edilen sonuçlara göre hac; ibadet, dini nişaneler, ritüeller, sevinç ve şenliklerle ifâde edilen etkinlikler bütünü demektir. Haccın uygulandığı ayları diğer aylardan ayırmak ve belirli bir hale getirmek için bu aylara "Zilhicce veya hac ayı" ismi verilmiştir. Günümüze kadar devam eden bu isimlendirme çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Câhiliye toplumu tarafından da bu aylar bilinmiş, kabul edilmiş ve onlara ait belgelerde yer almıştır.[165]

Hac yapma ve Kâbe ziyaretlerinde Arapların sosyal hayatlarını ilgilendiren hususlar bulunmaktadır. Haccın bu özelliği birçok yönden Arapların farklı kesimlerini etkilemiştir. Onlar, haram ayların sağladığı can ve mal güvenliğini bir fırsat bilerek bölgenin her tarafından Mekke'ye akın ederlerdi. Mekke'de farklı insanlarla tanışmak, ticârî faaliyette bulunarak maddi kazanç elde etmek insanların amaçları arasında önemli bir yere sahiptir. Övünmek ve kendi ailelerini

---

[162] Ebü'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr el-Afrîkî el-Mısrî, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sadır, 1414/1993), "hcc", 2/226; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/247; Muhammed İbrâhim el-Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî* (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1415/1994), 508; Ömer Faruk Harman, "Hac", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

[163] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/347.

[164] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/348; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî*, 508.

[165] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/348. bkz. Gâzî, *İfâdetü'l-enâm*, 6/153-161.

tanıtmak herhangi bir düşünceyi yaymak veya yeni bir fikir ortaya atmak için hac pazarları büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu imkânların sosyal hayatı canlandırdığı da herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir.[166]

Namaz, oruç, zekât ve ibadetle ilgili temizlik kavramları Câhiliye Arapları tarafından bilinmekteydi. Bu kavramların ortak noktası Beyt'in Rabbi, başka bir ifâdeyle Allah adındaki varlıktı. Durum böyle olunca, ibadetlerin başında gelen ve Kâbe'ye yapılan hac ve onunla ilgili kavramların unutulmuş olması düşünülemezdi. Çünkü Kâbe'nin varlığı ve taşıdığı tarihî kutsiyet bunun en güçlü bağıdır. Bu kutsiyet, asırlar boyunca çeşitli dinlere mensup insanlar tarafından da kabul edilmiştir.[167]

Mekke halkı, terviye günü kana kana su içtikten sonra Mekke dışına çıkarlardı. Arefe günü hums grubu[168] Harem'in ucunda Nemire'de konaklardı. Hille grubu[169] ise Arafat'ta vakfe yapardı.[170] Hille grubu, Arafat'ta akşama doğru güneşin rengi sararana kadar kaldıktan sonra oradan hareket ederdi. Hums grubu da aynı vakitte Nemire'den hareket edip iki grup Müzdelife'de aynı yerde buluşurlardı. Fecre kadar Müzdelife'de kalırlardı. Gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığı arasında Kuzah'ta[171] herkes vakfede bulunurdu. Güneş dağların tepelerinde görününceye kadar beklerlerdi. Sonra Müzdelife'den Mina'ya doğru hareket ederlerdi.[172] Sayılan bid'atlardan başka Câhiliye halkının kendi yanlarında icat ettikleri ve dini bir delile dayanmayan husus da hac aylarında umre yapmanın büyük günahlardan sayılması meselesidir. Müşrikler, hac yolculuğundan sonra

[166] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 191, 203.
[167] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 186-187.
[168] Hums grubu, diğer Araplar'ın kendileriyle bir olamayacağını iddia eden ve bundan dolayı kendilerine imtiyaz tanıyan Kureyş ve yakınları başta olmak üzere Kinâne, Huzâa ve Benîâmir gibi kabilelelerden meydana gelen bir topluluktur. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber,* (Beyrut: Dâru'l-âfâk el-cedîde, t.y.), 178-179; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/175, 177.
[169] Kureyş, akrabaları ve müttefiki bazı kabileler dışında kalanlara ise "hille" deniliyordu. Bkz. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/309; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 2/118; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/308.
[170] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 1/536; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/313.
[171] Kuzah, Müzdelife'de bir dağdır. Genel kanaate göre Kur'ân-ı Kerîm'in Meş'ar-i Harâm ifâdesinden bu dağın kast edildiği ifâde edilir. Bkz. Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Mısır: el-Matbaatü'l-Mısriyye bi'l-Ezher, 1347-1349-1929-1930), 8/189.
[172] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/180-181; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/313.

develerin sırtındaki yaralar iyileşip tüyleri çoğalınca ve Safer ayı girince umre yapmanın helal olduğunu söylerlerdi[173]

Daha önce ayakkabılarıyla Kâbe'nin yanına kadar giden Câhiliye insanları daha sonra ayakkabılarını çıkarıp girmeye başlamışlardı. Adet (hayız) halinde olan kadınlar Kâbe ve putlara yaklaşmazlardı. İnsanlar, namaz kılmak için Kâbe'ye doğru yönelirler namazlarında sayısız rükû' ve secde yaparlardı.[174]

Câhiliye'de Beyt alanında yapılan ibadetler sırasında yeni yetişmiş kız çocuklarının hür ise evlenmeleri, cariye ise satılmalarını kolaylaştırmak için aileleri tarafından onlara en güzel elbiseler giydirilir, başkaları tarafından rahat bir şekilde görünmeleri için yüzü açık olarak mescide getirilirlerdi. Bu şekilde Beyt'i tavaf ederler ve başkaları tarafından seyredilirlerdi. Herkes kızın kim olduğunu öğrenmeye çalışırlardı. Bu uygulamadan sonra kız dışarı çıkmaz, evine kapanırdı. Böylece kız topluma tanıtılmış olur, hür ise onunla evlenmek için talipleri, cariye ise onu satın almak isteyenleri için tanıma fırsatı oluşturulurdu.[175]

1.2.1. Hac Ayları ve Nesî' Uygulaması

Câhiliye'de kameri aylar kullanılır ve sene 354 gün olarak hesaplanırdı. Böylece hac ayları her yıl on gün değiştiğinden hac dönemi senenin her mevsimine rastlardı. Câhiliye halkında hac ayları Hz. İbrâhim tarafından belirlendiği gibi devam etmiştir. Bu aylar Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarıdır. Bu ayların hiç şüphe edilmeyecek kadar insanlar tarafından bilindiğini söylemek mümkündür. Zira İslâm dininin de hac ibadetiyle ilgili farklı bir zaman beyan etmemesi, hac ibadetinin vaktinin nesilden nesile aktarılarak bir değişikliğe uğramadan bu güne kadar geldiğini göstermektedir.[176]

Ancak Câhiliye halkı arasında çıkan savaşların sonuçlandırılması veya hac döneminin ticarî faaliyetlere uygun düşmesi için bazen bu ayların yerlerini değiştirmek, bazen de bir mevsime sabitlemek suretiyle nesî' denilen uygulamaya başvurmuşlardır. Câhiliye'de Araplar, hac ibadetlerini yerine getirdikten sonra

[173] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/192; Müslim, "Hac" 198; Tirmizî, "Hac" 89; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 7/50.
[174] Sibâî, *Tarihu Mekke,* 50.
[175] Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 1/318; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/315.
[176] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/272; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* (Tunus: ed-Dâru't-tunusiyye, 1404/1984), 2/231.

Mina'da veya Kâbe'nin avlusunda toplanıp nesî' uygulamasından sorumlu olan kişinin ilanını dinler ve onu bir din olarak telakki ederlerdi.[177]

Geciktirmek, süreyi uzatmak, başka bir zamana ertelemek, çoğaltmak, arttırmak, ilâve etmek anlamındaki nes' نسأ kökünden türeyen nesî'[178] kelimesi, kavram olarak şöyle izah edilmiştir: Câhiliye devrinde Arapların bir kısmı geçimlerini soygunculuk, çapulculuk ve yağma ile sağladığı gibi aralarında iç savaşlar ve kan da'vâları da eksik olmuyordu. Bu sebeple haram ayların kurallarına uymakta zorlanıyorlardı. Zira on bir, on iki ve birinci aylar olan Zilkade, Zilhicce ve Muharrem peş peşe geldiğinden üç ay kadar uzun bir süre haram aylarla ilgili yasaklara uymak oldukça güç geliyordu. Ayrıca kamerî takvim sebebiyle aylar bir önceki yıla göre on bir gün daha erken geldiği için Zilhicce'nin belli günlerinde icra edilen hac ibadetinin değişik mevsimlere rastlaması, çıkarlarına uygun düşmüyordu. Bu sorunu aşmak için her altı ayda bir hafta olmak üzere, iki yılda bir ay kazanmaya çalışarak o yılı on üç aya çıkarırlardı. Haram ayların üçünün peş peşe gelmesini önlemek amacıyla da söz konusu dört haftayı ikinci yılın sonuna ekleyip o yılı on üç ay olarak sayıyorlardı. Böylece Muharrem ayı Safer ayının yerine kaydırılarak bütün aylar kendi yerlerinden oynatılmış; dolayısıyla haram aylar da yerlerinden kaydırılmış olmaktadır.

Câhiliye halkı, savaş halindeyken Receb ayında da savaşabilmek için bu ayı Şâban'a ertelemiş, savaş Muharrem ayına denk gelmişse onu da Safer ayına ertelemekle mevcut savaşı sürdürmüşlerdir. Böylece Receb ve Muharrem ayları yerine Şâban ve Safer aylarını haram aylar olarak kabul etmekle kendi emellerine ulaşmaya çalışmışlardır. İşte bu uygulamaya, erteleme anlamına gelen nesi' denilmekteydi. Haram aylarla ilgili bu hükümlerin, hac ibadetiyle birlikte Hz. İbrâhim zamanında konulmuş olduğu bilinmektedir. İnsanlar, bu aylarda sağlanan güven ortamında hac ibadetini ve yedinci ay olan Receb ayında da muhtemelen umre ziyaretini rahatça yapabiliyorlardı. Mekke ve çevresinde ikâmet edenlerin de

[177] Sorumlu olan kişi, "Ey insanlar, ben burada bir kusur işlemiyorum ve ayıplanacak bir iş yapmıyorum, verdiğim hükme hiç kimse itiraz edemez." diye başladığı hutbesinde o yılla ilgili nesî' bilgilerini aktarır. Bkz. Kelâ'î, *el-İktifâ*, 1/67-68; Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ',* thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 14/317.

[178] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "nse", 1/166-169.

bu vesileyle geçimlerini sağladıkları bilinmektedir. Fakat bu gerçekler zamanla amacından uzaklaştırılmıştır.[179]

Ayrıca Araplar, bu sakıncaları ortadan kaldırmak ve ticarî faaliyetlerini rahatça yapmak, yarımadanın iklim şartlarına uygun tarım ürünlerini panayırlarda pazarlamak ve kendileri için uygun mevsimde seyahat etmek amacıyla hac mevsimini sabitlemek için kamerî takvimi şemsî takvime uyarlamaya da başvurmuşlardır. Bütün bu hedefler, "nesî'" denilen bu uygulamanın önemli sebepleri arasında görünmektedir.[180] Hicretten yaklaşık iki asır önce uygulanmaya başlanan nesî',[181] Kusay b. Kilâb (ö. Miladi: 480 dolayları) tarafından da kabul görmüş[182] ve Vedâ haccına kadar Mekke'de uygulanmaya devam etmiştir.[183]

1.2.2. İhrâm

Mukaddes mekânlara temiz olmayan elbiselerle girmek, oralara saygısızlık olarak kabul edildiğinden Câhiliye insanlarına göre elbise ve beden temizliğine riayet etmek, hac yapmanın en önemli şartlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı Câhiliye dönemindeki insanlar, hac yapmak istediklerinde ihrâm giysileri gibi temiz ve özel elbiseler giyerlerdi.[184] İnsanlar önceleri ayakkabılarıyla Kâbe'nin yanına kadar giderlerdi. Fakat daha sonraki süreçte saygılarından dolayı ayakkabılarını çıkarıp girmeye başlamışlardı. Adet (hayız) halinde olan kadınlar ise Kâbe ve putlara yaklaşmazlardı.[185]

Kureyş (hums grubu), hac menâsikini ifâ ederken yeni elbiseler yani izâr ve vişâh[186] parçasından oluşan beyaz ihrâm giyerlerdi.[187] Onlar Harem'in dışından

---

[179] Hayreddin Karaman, vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/764-765.

[180] Şihabuddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb,* thk. Müfîd Kamîha vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 1/156; el-Melik Muhammed Sıddîk Hasan Hân, *Luktatü'l-aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihi hâcetü'l-insân,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 23.

[181] Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Havârzemî, *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye,* (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1428/2008), 14, 74; Hasan Hân, *Luktatü'l-aclân,* 23.

[182] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/68.

[183] Buhârî, "Edâhî", 5; Müslim, "Kasâme", 29. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Apaydın, *Resulullah'ın Günlüğü,* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 28-30.

[184] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/395.

[185] Sibâî, *Tarihu Mekke,* 50.

[186] Vişâh: Omuzdan çapraz olarak takılan bir çeşit kuşak. Bkz. *el-Mu'cemü'l-vasît,* "vşh" 2/1033.

[187] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/374; Emrah Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'ân'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 21/1 (Haziran 2017)*, 592.

gelen hille ehline, Harem'e ait elbiselerle ilk tavafı yapmayı zorunlu kılarlardı. Öyle ki birisi, üzerinde kendi elbisesi ile tavaf yaptığında, o kişi dövülür ve üzerindeki elbiseler çıkartılırdı.[188] Müdahale edemedikleri ve kendi elbiseleriyle tavaf yapan insanlara da başka bir kural getirerek humsluların ürettiği elbiseyi almak zorunda bırakırlardı. Rivayetlere göre kendi elbisesiyle tavaf yapanlar da kurallara göre tavaftan sonra onları çıkarıp atmak zorunda kalırlardı. Bu giysilere "lekâ" denilir ve bundan sonra hiç kimse tarafından kullanılamazdı.[189] Böylece insanlar her iki durumda da hums grubundan giysi temin etmek zorunda bırakılırdı. Ancak bu zorunluluk, Mekke'de kalınan süre içerisinde tüm tavafların ihrâm ile yapıldığı anlamına gelmemelidir. Bu durum, Hil ehlinin ilk tavafına özgü olarak uygulanırdı.[190]

Câhiliye'de bazı insanların putlar adına ihrâma girdikleri rivayet edilmektedir. Hz. Âişe'den (ö. 58/678) gelen rivayete göre Ensâr, Müslüman olmadan önce Müşellel mevkiinde kendisine ibadet edegeldikleri Menât putu adına ihrâma girip telbiye ederlerdi.[191] Câhiliye halkından bazılarının Safâ ile Merve'de dikili olan değil, deniz kenarında bulunan ve aynı isimle anılan İsâf ve Nâile adındaki putlar için telbiye getirerek ihrâma girdikleri rivayet edilmektedir.[192] Ayrıca Câhiliye döneminde ihrâma girenler birtakım şeyleri kendilerine haram sayarlardı. Bazı dini gerekçelerle insanlar, kıldan yapılmış çadırda gölgelenmezler, süt içmezler, keçi kılından yapılan elbiseler giymezler, tereyağı yemezler, cinsel ilişkiden uzak dururlardı. Hums grubu, hac ve umre amacıyla gelen Hil halkına da yanlarında getirmiş oldukları gıda maddelerini tüketmeyeceklerini söylerlerdi.[193] Ayrıca *"Allah, geçmiştekileri affetmiştir."*[194]

---

[188] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/176; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 8/93.

[189] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1426/2006), 9/192-193; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 8/93.

[190] İbn Habîb, *el-Münemmak,* 128.

[191] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 129; Buhârî, "Hac", 79, "Umre", 10; Müslim, "Hac", 261.

[192] Müslim, "Hac", 259. Müslim'in Hz. Âişe'den naklettiği bu rivayeti Kâdî İyâz hatalı bulmaktadır. Ona göre Müşellel'de "Menât" putu adına ihrâma girdiklerini söyleyen rivayet doğrudur. Çünkü deniz sahilinde İsâf ve Nâile adında put bulunmamaktadır. Kâdı İyâz, İbnü'l-Kelbî'nin de deniz sahilinde İsâf ve Nâile adında put bulunmadığını ifâde ettiğini nakleder ve bu iki putun Kâbe'nin civarında olduklarını ve fetih senesinde Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından kırıldıklarını ifâde etmektedir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 9/21-23. Bu konuda esas alınan rivayeti görmek için bkz. Buhârî, "Hac", 79; Müslim, "Hac", 261; Nesâî, "Menâsik" 167.

[193] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/177; Sâlih Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm ve'l-bi'setü'n-nebeviyye*, (Beyrut: Şeriketü'l-matbû'ât li't-tevzî' ve'n-neşr, 1423/2003), 247-248.

âyetiyle ilgili müfessirlerin izahından Câhiliye halkının av hayvanlarına dokunmamaya dikkat ettikleri anlaşılmaktadır.[195]

Kureyş hariç[196] Ensâr ve diğer Araplar, hac veya umre için ihrâma girdiklerinde veya yolculuktan evlerine döndüklerinde eve arkadan girmenin uğur getireceğine inanırlardı. Eve girmek zorunda kaldıkları zaman kapıyı kullanmanın doğru olmadığına inandıkları için evin ve çadırın arka tarafından açtıkları bir yerden girerlerdi. Bu yaptıklarının Allâh'a yakınlık sağlayacağına inanırlardı. Zahmet veren ve şekilcilik olan bu davranışın, iyi ve erdemli bir davranış olduğunu düşünürlerdi.[197]

1.2.3. Telbiye

Telbiye; çok yemek anlamına gelen لَبِيَ يَلْبَي لَبْياً fiilinin (sülâsî mezît) masdarı olarak gelmiştir. Terimleşen bu kelime; çağrıda bulunana cevap vermek, bir davete icabet etmek anlamını taşımaktadır.[198]

Hz. İbrâhim, yıkılmış ve yeri kaybolmaya yüz tutmuş olan Beyt'i yeniden inşa etmek ve oğlu İsmâil ile Beyt'in inşasını tamamladıktan sonra haccı insanlara duyurmakla emrolundu. Makâmdaki taşın üstüne çıkarak kendi sesiyle haccı her tarafa ilan etti. Gelecekte hac yapması mukadder olan bütün insanlar "lebbeyk" diyerek bu nidaya cevap verdiler. İnsanlar tarafından verilmiş olan bu karşılık, getirilen ilk telbiye oldu.[199]

Telbiye, putperestliğin Mekke'de yayılmasına kadar devam etti ve tevhid üzere söylendi.[200] İblîs'in kendisine kabul ettirdiği bir telkinle Amr b. Lühay,[201]

---

[194] el-Mâide 5/95.

[195] Ebü'l-Kâsim Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî el-Hârizmî, *el-Keşşâf,* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1430/2009), 310; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/227.

[196] Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/192. Ezrakî, hums ehlini istisnâ etmeksizin bütün Arapların böyle bir âdete bağlı olduklarını ifâde eder. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/181.

[197] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/283-288; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/192-193. Ayrıca bkz. Abdurrahman Ateş, "Anlam Bütünlüğü Açısından Bakara 189. Âyet ile İlgili Bir Değerlendirme (Evlere Kapılarından Girmenin Hilaller Hakkındaki Soru ile Münasebetine Dair)". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2* (Nisan 2017), 9-30.

[198] *el-Mu'cemü'l-vasît,* "lby" 2/814; Güneş, *el-Mu'cem*, "lby", 1051.

[199] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/141; İbnü'l-Cevzî, *Müsîrü'l-azm,* 1/204; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/61.

[200] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/306-307; Corcî Zeydân, *el-Arab kable'l-İslâm,* (Mısır: el-Hilâl, 1340/1922), 245; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/314.

[201] Yaşadığı yıllar kesin olarak bilinmemektedir. Câhiliye döneminde Mekke'ye putları getiren ve onlara kurban adama âdetini ilk defa ortaya koyandır. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-*

telbiyenin kelimelerinde bir değişiklik yaparak içine şirk anlamı katan kelimeler ilave etti. O, cümlelerini şu şekilde değiştirdi: لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ, لَا شَرِيكَ لَكَ, إلاَّ شَرِيكٌ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَك **(**Buyur Allahım buyur! Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da sana aittir. Sen hem ona hem de onun sahip olduklarına hükmedersin). Telbiye, İslâm dini tarafından asıl şekline yeniden kavuşturulana kadar bu şekilde devam etti.[202]

Câhiliye halkı, hac ve umre yaparken Beyt'in etrafında yedi defa dönerek tavaf ve Hacerülesved'i istilâm ettikten sonra Safâ ile Merve arasında sa'y yapar,[203] telbiye getirmeyi de ihmal etmezlerdi. Getirdikleri telbiyeler, ibadete ortak edilen putların adına göre değişir ve şirk ifâdeleri taşırdı. İsâf putu adına ibadetlerini ifâ eden Kureyş'in telbiyesi de لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ, لَا شَرِيكَ لَكَ إلاَّ شَرِيكٌ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَكَ şeklindeydi. Diğer kabileler de kendilerine mahsus bir telbiye şekli geliştirmişlerdi.[204]

1.2.4. Tavaf

Bir şeyin etrafında yürümek, dönmek, dolaşmak anlamına gelen tavaf; "طاف" fiilinin masdarıdır.[205] Beyt'in etrafında tavaf yapmak çok eskilere dayanmaktadır. Rivayetlerde, insanoğlu yeryüzüne inmeden önce tavaf ibadetinin

---

Musannef, 7/256; Buhârî "el-Amel fi's-salât", 11; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn,* thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 4/648. Amr b. Lühay b. Hârise b. Amr b. Âmir el-Ezdî Kahtanoğullarındandır. Künyesi: Ebû Sümâme'dir. Huzâa'nın ceddi, bazılarına göre reisidir. Beyt'in idaresini ele geçirmiş ilk defa Kâbe'nin yanına put dikerek ve putlara taparak Hz. İbrâhim ve İsmâil'in hanif inancını bozmuştur. Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* (Beyrut: Dâru'l-ilim li'l-melâyîn, 1422/2002), 5/84. Kâbe'ye putları sokup orada putperestliği başlatmış, putlara da kurban adama âdetini icat etmiştir. Bkz. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* thk. Ahmed Zekî Bâşâ (Kahire: Dâru'l-kütüb el-Mısriyye, 1416/1995), 8; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/94; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/116 "Hübel" adındaki putu Mekke'ye getirip "Ahsef"in yanına dikti. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/94-95;el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/307; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb,* 2/44; es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 1/166-167; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* 2/187-188.

[202] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/96; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/194; Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/78; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/95-96; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/315.

[203] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 6; İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311; Ebü'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fî ma'rifeti ensâbi'l-Arab,* thk. İbrâhim Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-kitab el-lübnanî, 1400/1980), 452; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 6/153; Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhü's-sîreti'n-nebeviyye,* (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1411/1991), 58.

[204] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 6-7; İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311-315; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/267; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 510; Bûtî, *Fıkhü's-sîreti'n-nebeviyye,* 58. Telbiye şekilleri ve hangi kabilenin nasıl telbiye getirdiğini görmek için bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/308-309; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/375-377.

[205] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "tvf" 9/225.

melekler tarafından yapıldığı bilgisi mevcuttur. Bu rivayetlere göre Beyt'i ilk tavaf edenler meleklerdir.[206] Hz. Âdem de yeryüzüne indirildiği anda ilk yaptığı şey Beyt'i tavaf etmek olmuştur. Melekler, "Ey! Âdem biz senden iki bin yıl önce bu Beyt'i tavaf ettik", demişlerdi.[207]

Câhiliye döneminde Beyt'i ve putları tavaf etmek haccın rükünlerinden ve hacla ilgili ibadetlerden biridir. Ayrıca Beyt'e olan her girişte, sefere çıkarken ve seferden dönerken tavaf yapılırdı. Kureyş bu uygulamayı genelde Kâbe ile ilgili yaparken diğer kabileler kendi put ve ibadet evleri için yaparlardı. Yesrib halkının "Menât" putu etrafında yaptıkları bunun bir örneğidir.[208] Câhiliye insanları Kâbe'nin yanına kadar ayakkabılarıyla gitmez, adet (hayız) halinde olan kadınları da Kâbe ve putlara yaklaşmazlardı.[209] Kâbe'yi özel bir kıyafetle tavaf etmek ona olan saygının gereği olarak kabul edilmiştir. Hums grubunun tavaf için hazırladığı özel kıyafeti bulamayanlar ise çıplak olarak tavaf yapmak zorunda kalırlardı.[210]

Câhiliye halkı sadece Kâbey'i değil; âbide, put, dikili taşlar, önemli insanların mezarları gibi değer verdikleri sembolleri tavaf ederlerdi. Ayrıca bedevilerin ilâhlara takdim ettikleri kurbanların etrafında da tavaf ettikleri rivayet edilmektedir. "Tavaf" yerine aynı anlama gelen ve bir yerin etrafında dolaşmak anlamına gelen "devvâr" kavramı da kullanılmıştır. Tavaf, Câhiliye zamanında da yedi şavttır. Bu sayı Câhiliye halkının tavaf ettiği diğer nesneler için de aynıdır. Hatta Araplardan başka ümmetler için de tavaf sayısı yedidir. Bu durum, yedi sayısının daha önceki ümmetlerde de kutsal sayıldığını göstermektedir.[211] Hacerülesved'i istilâm etmek veya öpmekle tavafa başlanması ve yedi şavt olarak

---

[206] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 7/262, 271; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/290; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/241. Hz. Âdem ile devam eden hac ibadetinin kıyamete kadar devam edeceğini Hz. Peygamber bildirmektedir. Zira Ebû Saîd el-Hudrî'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber, "Ye'cûc ve Me'cûc'ün çıkmasından sonra bile Beytullah'a hac ve umre ziyaretleri yapılacaktır." buyurnuştur. Bkz. Buhârî, "Hac", 47; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 9/338.

[207] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/45; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, 1/123, 125; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/241.

[208] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/354; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî*, 508.

[209] Sibâî, *Tarihu Mekke*, 50.

[210] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 144; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/228; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/310.

[211] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/354-356.

yapılıyor olması İslâm'ın gelişine kadar devam etmiştir.[212] Bu uygulamanın bir tesadüf olmayıp peygamberlerden kalmış olması muhtemeldir.

1.2.5. Hacerülesved'i İstilâm

Câhiliye halkının taşları kutsadığı ve ibadet maksadıyla onların etrafında tavaf ettiği bilinen bir husustur.[213] Bununla birlikte Câhiliye toplumu arasında özellikle Mekkeliler tarafından Hacerülesved hakkında kullanılan "temessuh"[214] ve "istilâm" ifâdelerinin ne anlama geldikleri herkes tarafından bilinmekteydi. Dolayısıyla kişinin bu mukaddes taşa elini sürmesi veya bir değnek aracılığıyla dokunması temessuh, şayet bu mümkün değilse uzaktan selamlamak şeklinde yapılan harekete de istilâm denilmekteydi.[215]

İslâmiyet'ten önce Araplar'ın Hacerülesved'e ayrı bir değer vermeleri Hz. İbrâhim'den itibaren devam edegelen hac ve hac ibadetinin en önemli rüknü olan tavafın başlangıç noktası olmasındandır. O dönemde Araplar arasında özellikle taşlara ve putlara tapınma âdetiyle bağlantılı herhangi bir durum olmamış, bu taşa ulûhiyyet atfedilmemiş, bir şirk aracı olarak da kullanılmamıştır.[216] Bununla beraber Araplar tarafından tapınılan putlardan daha fazla değer verilmiştir.[217]

Kâbe'nin inşası esnasında (Miladi: 605) kutsiyetinden dolayı Hacerülesved'i yerine yerleştirme şerefini paylaşamayan Kureyş kabilesi arasında çıkan anlaşmazlığı, hakem olarak seçilen Hz. Peygamber gidermiştir.[218] Câhiliye dönemlerinde insanlar, Beyt'in etrafında yedi defa tavaf yaparken, Hacerülesved'i istilâm eder, sonra Safâ ile Merve arasında sa'y yaparak hac ve umre ibadetlerini ifâ ederlerdi. Ayrıca Câhiliye halkı Hacerülesved'in yanı sıra tavafın başlangıcında İsâf, bitiminde ise Nâile isimli putları da istilâm ederlerdi.[219]

---

[212] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 195-196.
[213] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/354-355.
[214] Temessuh: Teberrük ve takarrüb niyetiyle kutsal kabul edilen bir nesneye temas ekmek. Bkz. Yesûî, *el-Müncid*, "msh", 860.
[215] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/393-395.
[216] Sâid Bekdâş, *Fazlü'l-Haceri'l-esved ve Makâmi İbrâhim,* 53, 132-133.
[217] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 12/13.
[218] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/154-155; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/223-224; Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf,* thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1996), 1/109-110; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe*, 98-99; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama*, 93-94.
[219] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/120; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/714

1.2.6. İfâza/Vakfe

فَاض - يَفِيض fiilinin sülasi mezidinden türeyen إفاَضَة kelimesi, masdar olup kalabalığın akması anlamına gelmektedir.[220] İfâza, Arafat'tan Müzdelife'ye doğru hareket etmektir. Bu akın, Câhiliye halkı tarafındandan da uygulanıyordu. Kusay b. Kilâb, Arafat'tan ifâza edenlerin Müzdelife'ye daha kolay ulaşabilmeleri için Müzdelife'de ateş yakardı. Bu adet İslâm'ın gelişine kadar devam ettirildi.[221] Kureyş ve müttefiki (hums grubu) dışında Câhiliye halkı dokuz Zilhicce günü Arafat'ta vakfe yaparlardı. Güneşin batışına yakın bir zamanda Temimoğullarından "Sûfe"[222] unvanıyla anılan bir şahsın yönetiminde Müzdelife'ye hareket ederlerdi.[223] Müşrikler güneş doğmadan Müzdelife'den ayrılmazlardı.[224] Kureyş kabilesinin uyguladığı "hums" usulüne göre Kureyş, diğer hille ve tıls gruplarından farklı olarak Harem'in bitimi olan Nemire'de Harem alanı dışına çıkmadan vakfe yapardı. Kureyş, Arafat'a çıkmanın Hz. İbrâhim'in hac uygulamalarında yer aldığını ve dininin bir şiârı olduğunu bildikleri halde Nemire'de vakfe yapmayı kendileri ihdas etmişlerdir. Böylece Kureyş, ifâza işini Arafat'a çıkmadan bulundukları noktadan yaparak kendilerine bir imtiyaz tanımışlardır.[225]

---

[220] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "fyd", 7/210; ayrıca bkz. Muhammed Hasan Hasan Cebel, *el-Mu'cemü'l-iştikâkî el-müassel li el-fâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahir: Mektebetü'l-âdâb, 1431/2010), 3/1684-1685.

[221] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/191; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb,* 462; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/384; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 511.

[222] Sûfe ailesi el-Gavs b. Mürr oğullarıdır. Mürr b. Üdd'in eşi Cürhümlü bir kadındır. O, çocuğu olmadığı için eğer erkek çocuğu dünyaya gelirse onu Kâbe'nin hizmetine adayacağını nezreder. Nezr olayından sonra erkek çocuğu dünyaya gelince adını Gavs koymuş ve Kâbe'nin hizmetine vermiştir. O zamanın adetlerine göre Kâbe hizmetine adananların saçlarına nişan olarak bir yün parçası bağlanırdı. Cürhümlü dayılarıyla beraber Beyt'in hizmetinde bulunan Gavs b. Mürr, yün kelimesinden türeyen "Sûfe" unvanıyla anılmaya başlandı. Kâbe ve Mekke'nin idaresi Kusay b. Kilâb'ın eline geçince Kusay tarafından Sûfe'ye hac işlerinde hacıları sevk ve idare görevi olan "icâze" verildi. Bu görev kendisinden sonra onun oğulları tarafından İslâm'ın gelişine kadar yürütüldü. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/138-139; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 1/228; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "svf", 9/200; Isâmî, *Semtu'n-nücûmi'l-avâli,* 1/259-262; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 2/241; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/387.

[223] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 319; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/181, 186; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/382, 387.

[224] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 1/282, 290-291 (No. 275, 295); Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/189, 2/280; Buhârî, "Hac", 100; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 4/168, 5/201; İbn Mâce, "Menâsik", 61; Tirmizî, "Hac", 60.

[225] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/225-226; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/180-181; Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/165; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/480-481; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm,* 301; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 207.

1.1.6.1. Hums

حَمِسَ veya حَمَسَ kökünden türeyen حُمْس sözcüğü; sert, dininde titiz, mutaassıp, cesaretli, kahraman, gayretli anlamlarına gelmektedir. Erkekler için اَحْمَسْ, kadınlar için ise حَمْسَاءُ kullanılır. Müzekker ve müennesin de çoğulu حُمْسٌ şeklindedir.[226]

İslâmiyet'ten önce, Harem halkı ve müttefikleri ile Hill halkı arasında imtiyaz, sınıf farkı ve üstünlük algısından kaynaklanan anlayış neticesinde Beyt'le ilgili tavaflarda "hums" ve "hille" uygulaması ortaya çıkmıştır. Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş, akrabaları ve müttefiki bazı kabilelere "hums", onların dışında kalanlara ise "hille" deniliyordu.[227] "Hums"; mutaassıp, cesur ve kahraman olmak anlamındaki ahmesin çoğulu olup dinî inanç ve yaşayışları konusunda katı ve tavizsiz, savaşta güçlü ve cesur olmaları sebebiyle bu gruba ad olarak verilmiştir.[228] Hums grubu, Kureyş ve yakınları başta olmak üzere Kinâne, Huzâa ve Benîâmir gibi kabilelelerden oluşmaktadır.[229] Hums mensupları, diğer Arapların kendileriyle bir olamayacağını iddia ediyorlardı. Bu sebeple başka kabileler Arafat'a çıktıkları halde onlar çıkmazlardı; çünkü Arafat Harem sınırları dışındadır. Onlar, diğer insanlar gibi Harem bölgesinin dışına çıkmayı bir düşüklük olarak görmekteydiler.[230] Bu grubun mensupları Hz. İbrâhim'in soyundan geldikleri, Mekke'de oturdukları ve Kâbe'nin hizmetinde bulundukları için kendilerini diğer Arap kabilelerinden daha üstün bir mevkide görmeye başladılar ve bazı imtiyazlı âdetler edinip çeşitli kurallar koydular. Hac sırasında Hz. İbrâhim'in dini ve hac nişânelerinden olduğunu bildikleri halde Arafat'a çıkmayı ve oradan ifâzayı (akın etmeyi) terk ettiler.[231]

---

[226] *el-Mu'cemü'l-vasît,* "hms" 1/197.

[227] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/309; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 2/118; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/308.

[228] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/181; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Maârif,* thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-maârif, t.y.), 616; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hms", 6/57-58.

[229] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 178-179; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/175, 177.

[230] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/225-226; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/180-181; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/309.

[231] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/225-226; İbn Habîb, *el-Münemmak,* 127; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 1/348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/349; Kelâ'î, el-İktifâ, 1/165; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 207.

Hac ibadetini icrâ etmek bakımından Câhiliye dönemi insanlarının üç kısım olduğu söylenebilir. 1. Hz. İbrâhim'in dini üzere sebat gösteren ve dinde bir sapma yapmadan hac ibadetini bir önceki nesilden almak suretiyle Hz. İbrâhim'e kadar uzanan, silsile ile Hanifliğe dayanan uygulama. 2. Putların yanından ihrâma girmek, onların yanında ihrâmdan çıkmak suretiyle onlara saygı göstermekle Hz. İbrâhim'in meşrû olan hac ibadetine şirk karıştıranlar. 3. Kendilerini diğer insanlardan farklı gören ve hac ibadetini icrâ ederken kendi başına hareket ederek Hz. İbrâhim tarafından yapılan bir kısım hac ibadetlerini, kendi akıllarından icat ettikleri ve herhangi bir delile dayanmayan uygulamalarla terk edenler. Bunlar Kureyş ve müttefikleri olan "hums" grubudur.[232]

Hums grubu, hacda ihrâma girdikten sonra sütten yapılmış herhangi bir şey yemez, saç ve tırnak kesmez, ayaklarına sandal, üzerlerine de yeni bir elbise giyerlerdi. Bu elbisenin kıl veya yünden olmaması gerekirdi. Ayrıca deve tüyünden yapılmış çadırlarda oturmaz, evlerine kapılarından girip çıkmazlardı.[233]

Hums sınıfı, hille ehli için de bazı kurallar icat ettiler. Hac veya umre için gelen hille halkı, yanlarında getirdikleri yiyecekleri tüketemezlerdi. Tavaf yapmak istediklerinde de kendi elbiseleri değil hums ehlinden temin edecekleri elbiselerle tavaf edebilirlerdi. Temin edemeyenler ise Beyt'i çıplak olarak tavaf etmek durumunda kalırlardı.[234] Arefe günü Arafat'ta vakfe yapan hille mensupları,[235] Temîm, Mâzin, Humeys ve bazı küçük kabilelerden oluşan bir gruptu.[236] Kâbe'yi ziyaret sırasında kullanmak amacıyla beraberlerinde getirdikleri elbiseyi giyerler, tavafı bitirdikten sonra da elbiselerin kutsal mahalde kalması gerektiğine inandıkları için onları çıkarıp oraya bırakırlardı. "lekâ" denilen bu elbiseler çürümeye terk edilir hiç kimse tarafından alınmazdı.[237]

---

[232] Muhammed Nu'mân el-Cârim, *Edyânü'l-Arab fi'l-câhiliyye,* (B.y.: 1341/1923), 48.

[233] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 180; a.mlf., *el-Münemmak,* 128; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/180; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/309-310; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/309.

[234] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/228; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/309-310; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 508-509.

[235] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/189; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/353, 379.

[236] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 179.

[237] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/228-229; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/182.

Hums ile hille arasında yer alan "tıls" (طلس) adlı üçüncü bir grup mevcuttur.[238] Bunlar ihrâm konusunda hille, giysi ve Beyt'e girmek konusunda hums grubu gibi hareket ederlerdi. Hums grubundan elbise ödünç almaz Kâbe'yi de çıplak olarak tavaf etmezlerdi. İhrâmlı iken evlere asıl kapılardan girerler Arafat'ta vakfe yapmayı hille grubu gibi yaparlardı.[239] Buna göre tıls grubu, tavaf esnasında kullandıkları giysi konusu dışında hille grubu gibidir.[240] Bu grup Yemen halkından Hadramut, Akk, Acîb ve İyâd b. Nizâr'dan oluşmaktaydı.[241]

1.2.7. Sa'y

Sa'y "سَعْيٌ"; herhangi bir eylemde bulunmak, kastetmek, yürümek, koşmak anlamlarına gelen سَعَي يَسْعَي سَعْياً fiilinin masdarıdır.[242] Câhiliye Araplarında Kâbe'nin etrafında uygulanan tavaf ile Safâ-Merve arasında gidip gelmek suretiyle yapılan sa'y ritüellerinin ikisine de tavaf denilmekteydi.[243] Safâ ile Merve arasında icrâ edilen dört gidiş ile üç gelişten meydana gelen gidip gelme uygulamasına sa'y de denilmektedir. Sayı bakımından sa'y ile tavaf arasında fark yoktur. Zira ikisi de yedi şavt idi.[244] Câhiliye'de sa'y ibadeti; Safâ'da bulunan İsâf putunu meshetmekle başlar, Merve'deki Nâile'nin meshedilmesiyle biterdi.[245]

Safâ ile Merve arasında sa'y yapmak, Câhiliye döneminde hac ve umre yapanların yerine getirdikleri bir ritüel olsa da,[246] aslında onların icat ettikleri bid'atlerden değildir. Sa'y, Hz. İbrâhim'den Câhiliye dönemine kadar devam ettirilmiş olan hac ve umrenin temel nüsüklerinden biridir. Zira Kur'ân'da bunların Allah'ın şeâirinden yani İbrâhim'e (a.s.) öğretilen hac menâsikinden olup tazim edilmesi gereken hususlardan biri olduğu ifâde edilmektedir.[247]

---

[238] Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 1/350; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/121.
[239] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 181; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/373;
[240] Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm,* 250; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm,* 301.
[241] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 179; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm,* 301.
[242] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "sa'y" 14/385; Yesûî, *el-Müncid*, "sa'y", 336; *el-Mu'cemü'l-vasît,* "sa'y" 1/431.
[243] Bu isimlendirme İslâm'da da aynı şekildedir. Bkz. Bakara 2/158; Hac 22/29.
[244] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/380, 382.
[245] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 2/714; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Tefsîrü'l-Beğavî,* thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum'a Damîriyye-Süleyman Müslim el-Haraş (*Meâlimu't-Tenzîl*), (Riyad: Dâru Taybe, 1409-1414/1989-1993), 1/173.
[246] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 197.
[247] el-Bakara 2/158.

Mekke ve civar bölgelerde yaşayan Câhiliye halkı, başka ümmetlerden etkilenmiş ve Hz. İbrâhim'den kalan tevhid inancına şirk unsurları karıştırmaya başlamıştır. Amr b. Lühay tarafından Mekke'ye putperestliğin sokulması ve tevhid inancının bozulması neticesinde Safâ-Merve tepeleri de bundan nasiplerini almış, Safâ tepesine İsâf adında bir erkek, Merve tepesine de Nâile adında kadın suretinde iki put dikilmiştir. Sa'y esnasında bu putlara saygı gösterilerek onlara karşı ibadet edilmeye;[248] hatta bu putların bulunduğu alanlarda kurbanlar kesilmeye başlanmıştı.[249]

Câhiliye döneminde insanların bir kısmı sa'y yaparken iki tepede bulunan putlara tazim maksadıyla onları mesh ederlerdi. Hatta putların bulunduğu bu iki tepeyi Hz. İbrâhim'den kalma dinin bir şiârı olarak değil, adlarına kurban kestikleri İsâf ve Nâile[250] adlı putların bulunduğu mekân olarak görürlerdi.[251]

1.2.8. Halk ve Taksir

Halk; "حَلَقَ يَحْلِقُ" fiilinin masdarı olup saç, sakal ve vücuttaki kılları gidermek anlamına gelmektedir. Aynı zamanda isim olarak da boğaz anlamına gelmektedir.[252] Taksir ise kısaltmak, azaltmak anlamlarına gelen قَصَّرَ fiilinin masdarıdır. Saçı kısaltmanın yanı sıra ihmalkârlık etmek, savsaklamak, gereken özeni göstermemek ve elbiseyi bir işleme tabi tutarak beyazlatmak anlamlarına da gelmektedir.[253]

Câhiliye Arapları haccederken saçlarını kesip putların önüne atmaktaydılar ve bu işlem onların nazarında ilâhlara saygılarının ölçüsünü ifâde etmekteydi. Kendileri için en değerli sembolü, onlar için kurban ettiklerini düşünmekteydiler.

---

[248] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/711-713.
[249] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 78; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/314; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/46; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 2/12.
[250] Bazı rivayetlere göre İsâf ve Nâile biri erkek diğeri kadın olan iki şahıs idi. Kâbe'nin içinde zina ettiklerinden dolayı Allah tarafından taş haline getirilerek mesh edilmişlerdir. İbret olsunlar diye İsâf Safâ, Nâile Merve tepesine dikildikleri halde zamanla bu halleri unutuldu ve kutsanma ve tapınılmaya başlandılar. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/88; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* 2/191.
[251] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 78; İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/597.
[252] Yesûî, *el-Müncid*, "hlk", 149; *el-Mu'cemü'l-vasît,* "hlk" 1/192.
[253] Güneş, *el-Mu'cem,* "ksr", 954.

Bundan dolayı halk ve taksir, onların nazarında malî kurbandan sonra hac ve umrenin zirvesi sayılıyordu.[254]

Halk veya taksir ihrâmdan çıkmak için uygulanan bir işlemdi.[255] Tıraş olmak, umre veya hac yapmış olmanın işaretiydi. Bundan dolayı tıraş olmuş insanlara dinin şiârlarına ve umreye olan saygıdan dolayı zarar verilmezdi.[256] Hac yapanlar kurbanlarını kesmeden halk ve taksir yapmazlardı. Ancak kurbanlarını kestikten sonra halk ve taksir yaparak ihrâmdan çıkarlardı.[257] Bu uygulamanın temeli, Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil'e kadar dayanmaktadır. Nitekim onlar, Mina'da kurban kestikten sonra tıraş olmuşlardı.[258]

Halk veya taksir yapmak için belli bir yer belirlenmemiştir. Safâ Merve'deki İsâf ve Nâile'den farklı olarak deniz kenarında aynı isimlerle anılan putlar yer almaktaydı. Ensâr, bu putlar adına telbiye getirerek ihrâma girer, Mekke'de Safâ ile Merve arasında sa'y yaptıktan sonra tıraş olurlardı.[259] Evs ve Hazrec'in de dâhil olduğu bazı kabileler, Mekke'ye gelerek hacla ilgili bütün ibadetlerini ifâ ettikten sonra halk ve taksir işlemini Mekke'de yapmaz, oradan ayrıldıktan sonra haccın tamamlayıcı bir unsuru olarak Mekke ve Medine arasında deniz sahilinde bulunan "Menât" putunun yanında yaparlardı.[260] Kudâa, Lahm, Cüzâm ve Şâm halkı gibi kabileler, hac ibadetlerini kendilerine mahsus olan "Ukaysır" tapınak evinde yaptıkları zaman halk ve taksir işlemini de yine orada yaparlardı.[261]

---

[254] Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'ân'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", 624.

[255] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/393; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm,* 301; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 202.

[256] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/393.

[257] Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm,* 301; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 202. Câhiliye dönemiyle ilgili uygulanan halk ve taksir işlemleri kaynaklarda başlıklar halinde yer almaktadır. Halkın anlamı daha bariz olarak anlaşılmaktaysa da uygulanan taksirin keyfiye hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

[258] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/52-53; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 1/108.

[259] Müslim, "Hac", 259.

[260] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 13-14; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/125; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 419; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî,* (Kahire: Dâru'l-maârif, t.y.), 1/90.

[261] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 48; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 1/283; Takkûş, *Târîhu'l-Arab,* 451.

1.2.9. Cemrelere Taş Atma

Cemre "جَمْرَة" kelimesi; çakıl taşı anlamına gelmektedir. Çoğulu جَمَرَاتْ veya جِمَار olarak gelir. Bu taşların atıldığı yerlere de bu isim verilmiştir.[262] Hac ibadetiyle ilgili taş atma şeklinde uygulanan bu ritüel, Hicaz bölgesi dışında kalan diğer insanlar tarafından da bilinmekteydi.[263] Taşlama sadece Araplarda değil Samilerde de yaygın bir gelenekti.[264] Aslına bakılırsa taş atma ritüeli, farklı sebeplere bağlı olarak lanetlemeyi sembolize etmektedir. Zira tarihte Fil Vaka'sı olarak bilinen Kâbe'yi yıkma teşebbüsü sıralarında Ebrehe'ye rehberlik ederek katkıda bulunan Ebû Riğâl'in[265] Muğammes[266] denilen yerde yani Mina'da öldüğü bilinmekteydi. Onun defnedildiği Muğammes bölgesindeki kabrini Arapların taşladıklarına dair rivayetler,[267] bunu açık bir şekilde ifâde etmektedir.

Mina'da bulunan cemrelere taş atma uygulaması, Câhiliye döneminde de uygulanmaktaydı. Câhiliye'de hac ibadeti icrâ edilirken Zilhicce ayının onuncu günü güneş doğduktan sonra insanlar taş atmak ve kurban kesmek için Müzdelife'den Mina'ya doğru hareket ederlerdi.[268] Bu uygulamanın Hz. İbrâhim'den o güne kadar devam ettiği bilinmektedir.[269] Rivayetlere göre sa'y ve cemerat alanında İblîs, Hz. İbrâhim'in karşısına çıkıp onun ibadetlerine engel olmak istemiş. Ona taş atmak ve onu reddetmekle emredilen Hz. İbrâhim de taş atarak şeytanı uzaklaştırmıştır.[270]

Şirk unsurlarını Mekke'ye sokan Amr b. Lühay tarafından bu uygulamada bazı değişiklikler yapılmıştır. Rivayetler, onun Mina alanına yedi adet put diktirdiği, cemrelere atılan taşları da bu putların arasında bölüştürerek her birine

---

[262] Abdülmünʿim, *Mu'cemü'l-mustalahât,* "Cimâr", 1/537; *el-Mu'cemü'l-vasît,* "cmr", 1/134.
[263] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/385.
[264] Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'ân'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", 609.
[265] Ebû Riğâl hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm,* 5/198.
[266] Muğammes veya Muğammis: Tâif yolu üzerinde Mekke'den bir fersahın üçte biri veya bir mil (1609 metre) uzaklıkta bir mevkinin ismidir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 5/188-189.
[267] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/63; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/142; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 24/638; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/342; Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Hüseyn b. Ali b. Reslân el-Makdisî er-Remlî eş-Şâfiî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd,* thk. Halid er-Ribât ve başkaları (el-Feyyûm: Dâru'l-felâh, 1437/2016), 13/262.
[268] Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb,* 452; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 6/153; Cevâd Alî, *el-Mufassal,* 11/384.
[269] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 146; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 23/93.
[270] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/96; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/209 (No. 2707); Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk,* 1/276; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân,* thk. Abdülaliy Abdülhamid Hamid (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 5/505.

üç adet taş attırdığını göstermektedir.[271] Cemrelere taş atarken ‘‘إليْكَ إليْكَ’’ “sana, sana!”[272] diye bağrışırlardı.[273]

Câhiliye halkı teşrîk günlerinin ikinci günü yani Nefr[274] günü cemrelere taş atmak için Mina’ya gelirlerdi. Taş atma ritüeli, Sûfe’den bir zatın taş atmasıyla başlardı. Bazıları özel durumlarından dolayı erken bir vakitte taş atmak istese de Sûfe ailesinden olan görevli kişi, güneş batıya meyletmeden cemrelere taş atmazdı ve attırmazdı. Güneşin batıya meyli gerçekleşince onunla beraber diğer insanlar da taş atmaya başlarlardı.[275] Taş atıp Mina’dan ayrılmak istediklerinde Sûfe’den olan görevli, Akabe’de durur ve insanları bekletirdi. Geçmek için izin isterler, fakat o oradan ayrılmadan hiç kimse oradan geçemezdi.[276] Câhiliye döneminde Mina’dan ayrılma konusunda şu iki düşünce mevcuttu: Bazı müşriklere göre teşrîk günlerinin ikinci günü Mina’dan ayrılmak günah; bazılarına göre ise üçüncü günü orada kalmak günah sayılırdı.[277]

1.2.10. Kurban (Atâir)

Kurban, قَرِبَ fiilinden türeyen bu kelime; yakınlaşmak, yakın olmak manasına gelmektedir. Bu sözcük zamanla sadece ilâhlara yaklaşmak amacıyla boğazlanan hayvanlar için kullanılmaya başlanmıştır.[278] “Atâir” ise sallanmak veya çalkalanmak anlamına gelen عَتَرَ fiilinden türeyen عَتِيرَة kelimesinin çoğuludur. Bu kelimeyle Câhiliye halkı tarafından ilâhlar adına kesilen hayvanlar kastedilmiştir.[279]

Kurban, ilâhlara yaklaştıran bütün eylemlere denilmekte ise de zamanla örfte sadece hayvan boğazlamak suretiyle yapılan eylemlere

---

[271] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/176; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/385-386.

[272] İdarecilerin önünde yolu açmak gibi durumlarda söylenen bir sözdür. Yani; uzaklaş, uzak dur, yol ver anlamlarına gelmektedir. Bkz. Ebü’s-Seâdât Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi’l-hadis ve’l-eser,* thk. Ali b. Hasan el-Halebî el-Eserî (Riyad: Dâru İbnü’l-Cevzî, 1421/2001), “ily” 45.

[273] Ali Osman Ateş, *İslâm’a Göre Câhiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 152.

[274] Nefr, Zilhicce ayının on ikinci günüdür. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî,* 3/575.

[275] İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye,* 1/139; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb,* 16/21; Fâsî, *Şifâü’l-ğarâm,* 2/101; Isâmî, *Semtu’n-nücûmi’l-avâli,* 1/260.

[276] Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb,* 16/21; Isâmî, *Semtu’n-nücûmi’l-avâli,* 1/260.

[277] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr,* 2/263.

[278] Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* 664; Yesûî, *el-Müncid*, “krb”, 617; *el-Mu’cemü’l-vasît*, “krb” 2/723.

[279] Yesûî, *el-Müncid*, “atr”, 486; *el-Mu’cemü’l-vasît.* “atr”, 2/582.

denilmiştir. Kurban kesme eyleminin kadîm toplumlarda ibadetin önemli bir kısmını teşkil ettiği bilinmektedir. İlahlara kurban sunmak dindarlık göstergesi olarak bilinirdi. Hatta kurban kesmek şeklinde onlara takdim edilen bir ibadet, bedenen yapılan ibadetten daha anlamlı kabul edilirdi. Zira maddî olarak sunulan şeylerin daha anlamlı ve ilâhlar üzerinde daha etkili olduğu inancı vardı.[280]

Tapınaklara karşı kurban kesme geleneği evrensel bir uygulama olup çeşitli münâsebetlerle insanlar tarafından icrâ edilen kadîm bir uygulamadır. Fakat Câhiliye Arapları nezdinde bu geleneğin Hz. İbrâhim'den kaldığı kabul edilmiştir. Bu hatıranın Zilhicce ayının onuncu gününde icrâ edilmesi nesilden nesile aktarılarak devam etmiştir.[281] Rivayetlere göre Hz. İbrâhim, Mina'ya gelerek cemreye taş atmış, kurban kesmiş, sonra tıraş olarak ihrâmdan çıkmıştı.[282]

Câhiliye'de Kureyş ve diğer Araplar, putları ziyaret ederek onlara hedy kurbanları sunmuş; bu kurbanlar vasıtasıyla onlar, ilâhlara yaklaşmayı amaçlamışlardı. Onlar, Kâbe ve putların yanında tanrıları razı etmek için kestikleri kurbanları, orada bulunanlara ve fakirlere dağıtırlardı. Bazen korumasız bırakarak yırtıcı hayvanların da istifade etmesini sağlarlardı. Kestikleri kurbanların etini fakirlere ve orada bulunan insanlara ve tanrılara paylaştırırlar, kendileri ilâhlara sunulan kurban etinden yemezlerdi.[283] Câhiliye döneminde genelde Araplar, hac zamanında kurbanlarını Mina'da değil Kâbe civarında keserlerdi. Kestikleri kurbanların kanlarını da Kâbe'nin ön duvarına sürerler, etlerini parçalar halinde taşların üzerine koyarlardı. Onlar, "Allah için kestiğimiz şeyden vahşi hayvanlar ve kuşlar yiyinceye kadar bize bir şey yemek helal olmaz." derlerdi.[284]

Câhiliye Arapları, Receb ayına daha fazla değer verdiklerinden dolayı bu ayda ilâhlar için daha fazla kurban keserlerdi. Bu ayda kesilen kurbanları "atîre (atâir)" veya "recebiyye" diye isimlendirirlerdi. Bu isim altında kesilen kurbanlar

---

[280] Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11/196.
[281] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 202.
[282] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/332; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk,* 1/262; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân,* thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 6/50.
[283] Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'ân'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", 621.
[284] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/147; Ali Bakkal, "Hz. İbrahim ve Hac", Hz. İbrahim Sempozyumu, ed. Ali Bakkal, (Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 1997), 144.

Câhiliye'nin nişâneleri olarak bilinmekteydi.[285] Atâir, ilk defa Bûr b. Şûhâ (ö. ?) tarafından ortaya atılmış ve uygulamaya konulmuştu.[286] Ayrıca müşrikler, hayvanların doğurduğu ilk yavruyu "el-Fera'" adı altında putlar için kurban ederlerdi.[287]

1.2.11. Kalâid

Kalâid; bükmek, eğirmek anlamına gelen قَلَدَ قَلْداً kökünden türeyen قِلَادَةٌ kelimesinin çoğuludur. Süs veya başka amaçlarla insan veya hayvanların boynuna takılan şeylerdir.[288] Câhiliye halkı, hac şiârlarından bir uygulama olarak kıldan gerdanlığı, kişinin veya hayvanın boynuna asmaktaydı. Kişi, hac ibadetini ifâ ettikten sonra da Harem ağaçlarının liflerinden kendisine veya bineğine takılan bu gerdanlık sayesinde gelebilecek saldırılardan emin olurdu.[289] Bu uygulamanın Hz. İbrâhim'den sonra İslâm'ın gelişine kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Zira Kur'ân'ın, bu uygulamaya saygı duyulmasını emretmesi, bunun vahiy kaynaklı bir uygulama olduğunu göstermektedir.[290] Câhiliye halkı tarfından hayvanların kurbanlık olduklarını belirlemek için ayrıca iş'âr uygulaması da mevcuttu. Bu, özellikle develerin hedy kurbanları olduğunu belirlemek için onların hörgücünü kanatmak şeklinde olurdu.[291]

Kâbe ziyaretinde bulunmak isteyenler, yolculuk esnasında can güvenliğini öne çıkarmışlardı. Bundan dolayı hangi aylarda yolculuk yaptıkları önem arz etmektedir. Haram aylar dışında yolculuğa çıkanlar, ziyaretçi olduklarını ifâde etmek için kıldan örülmüş bir ip; Harem içinden olanlar ise Harem bitkilerinden hem kendilerine hem de develerine kılâde asarlardı. Böyle bir uygulama sadece

---

[285] Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 3/208-209; Cevâd Alî, *el-Mufassal,* 11/199-200.
[286] Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 3/208-209.
[287] Buhârî, "Akîka", 3, 4; Müslim, "Edâhî", 38.
[288] Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* 682; Yesûî, *el-Müncid*, "kld", 649; *el-Mu'cemü'l-vasît*, "kld" 2/754. İp, nal ve muhtelif bitkilerden imal edilen o günün kılâdeleri bugün etiket, bandrol, vize ve pasaport gibi göstergelerle ikame edilebilir. Bkz. Muhammed Selman Çalışkan, "Kur'ân'ın İkrar Ettiği İbrahimî Bir Hac Geleneği: Kalâid", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23 / 1* (Haziran 2019), 76.
[289] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/390, 394; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 512-513.
[290] el-Mâide, 5/2. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/30; Ebü'l-berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl,* thk. Yûsuf Ali Büdeyvî-Mühyiddin Dîb Mestû (Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998), 1/424; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menhec*, (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1430/2009), 3/417. Daha geniş bilgi için bkz. Çalışkan, "Kur'ân'ın İkrar Ettiği İbrahimî Bir Hac Geleneği: Kalâid", 97.
[291] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/388.

haram aylar dışında kalan aylar içindi. Haram aylarda ise kendilerini güven içerisinde bildiklerinden buna gerek duymazlardı.[292]

1.2.12. Hacın Sona Ermesi

Câhiliye halkı, hac ibadetlerini Mina'da bitirdikten sonra halkalar şeklinde oturur, babalarının yaptıklarını anlatırlardı. Hatipler bu konuda insanlara hitap eder, konuşmacılar da bu konularla ilgili söz alırlardı. Enes'ten (r.a.) gelen rivayete göre bir kısım insanlar hac zamanlarında atalarından "Babam çok cömertti, insanlara yemek yedirir, aç olanları doyururdu." diye cömertliğinden söz ederdi. Onlardan bazıları da: "Babam çok yiğitti, çok güzel kılıç kullanırdı, onun karşısında hiç kimse duramaz, babam yiğit cesur olan falan aileyi bile hizaya getirmişti."[293] diyerek atasının cesâret ve yiğitliğinden söz ederdi. Mücâhid'in (ö. 103/721) rivayet ettiğine göre Câhiliye insanları, babalarının cömertliğinden söz etmek istediklerinde, deve kestiklerinden ve buna benzer övgü aracı olabilecek nice şeylerden söz ederek anarlardı.[294]

1.2.13. Bayramlar

Bayramlar, dinlerin ve dinle ilgili şiârların bir yansımasıdır. Hac merasimleri, Câhiliye halkının bayram şöleni niteliğinde kabul edilmekteydi. Ancak din birliği olmaması sebebiyle Câhiliye halkının tamamı için geçerli olan bir bayramdan söz etmek zor görünmektedir.[295] Çeşitli kabileler tarafından ortaklaşa kutlandığı söylenebilecek tek bayram, Hicaz bölgesinin ve özellikle Mekke'nin en büyük bayramı olan hacdır. Ayrıca Mekke yakınlarında, Zâtü Envât bayramı yılda bir defa kutlanmaktaydı.[296] Medinelilerin ise kendilerine has millî bir bayramları yoktu. Onlar, İranlılar'dan aldıkları iki ünlü Mecûsî bayramını kutlarlardı. Bu bayramların birincisi ilkbaharın başladığını belli eden Nevrûz,

---

[292] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân,* thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs el-Arabî, 1423/2002), 1/449.

[293] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/535-538; Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadî el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-Tenzîl* (*Tefsîrü'l-Hâzin*), thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/133; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/557.

[294] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/535-538; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/557-558.

[295] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/397.

[296] Araplar her yıl Zâtü Envât ismindeki büyük bir ağaca gelirler, kılıçlarını dallarına asarlar, çevresinde tapınırlar ve kurban keserlerdi. Bkz. Sargon Erdem, "Bayram", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/258.

diğeri ise sonbaharın başlangıcı olan Mihricân'dı.[297] Enes b. Malik'ten (r.a.) nakledilen rivâyete göre Câhiliye döneminde senede iki gün vardı ki insanlar o günlerde oynar ve eğlenirlerdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) Medine'ye geldiğinde "Bu iki gün nedir?" diye sordu. Onlar, Câhiliye zamanlarında eğlenip oynadığımız iki gündür, dediler. Hz. Peygamber (s.a.s.), "Allah, Câhiliye'deki o günlerin yerine size daha hayırlısını ihsan ettti. Onlar: Ramazan ve Kurban Bayramı günleridir." buyurdu.[298]

1.3. UMRE

Umre, sözlükte "ziyaret, Kâbe ziyareti; imar" gibi anlamlara gelmektedir. Bazı dilciler "umre" kelimesini, Beyt'in imarından türemiş bir kelime olarak ele almışlardır.[299] Umre Câhiliye halkı tarafından da bilinmekte ve yapılmaktaydı. Fakat Câhiliye insanları hac ibadetini eda eder gibi umre yapar ve onu Receb ayına tahsis etmeye çalışırlardı. Câhiliye dönemlerinde umre, Receb ayında yapıldığı zaman müstakil bir hac kabul edilirdi. Câhiliye halkı, hac zamanında yapılan malum tavaftan daha fazla ehemmiyet arz edebilir düşüncesiyle umreyi hac dönemlerine denk getirmemek için çok titiz davranırlardı.[300] Câhiliye insanlarına göre hac aylarında umre yapmanın büyük bir günah olduğunu ifâde eden rivayetler bulunsa[301] da bazıları senenin her ayında umre yapmışlardır. Umre, özellikle Receb ayında daha yoğun bir şekilde yapılmaktaydı.[302] Umre yapmak isteyen insanlar ihrâm elbiseleri giyer, Beyt'i tavaf ederlerdi. Sa'y için aynı şeyi söylemek zordur. Zira Kureyş'ten başka diğer kabilelerin umre yaparken Safâ-Merve arasında sa'y yapmadıkları anlaşılmaktadır.[303]

Câhiliye halkının hac ve umre şiârlarından biri de kişinin ihrâma girdikten sonra kıldan bir gerdanlık yaparak boynuna asmasıydı. Bundan dolayı da kimse o

---

[297] Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd,* thk. Abdurrahmân Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1388/1968), 3/485.

[298] Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabellî (Beyrut: Darü'r-risâle el-âlemiyye, 1430/2009), "Salât", 244; Nesâî, "el-Îdeyn", 1; Hâkim, *el-Müstedrek,* 1/434.

[299] Abdülmün'im, *Mu'cemü'l-mustalahât,* "Umre", 2/541-542.

[300] Cevâd Ali, el-Mufassal, 11/391-392; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî*, 512. Câhiliye insanları Mekke'ye sadece umre yapmak için gitmezlerdi. Bazen orada bulunan putlarını ziyaret etmek veya başka bir münasebet sebebiyle muhtelif zamanlarda giderlerdi. Bkz. Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/394.

[301] Buhârî, "Menâkibü'l-Ensâr", 26; Müslim, "Hac", 198; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 4/382.

[302] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/392.

[303] el-Bakara 2/185; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/392-393.

kişiye zarar vermezdi. O kişi, hac ibadetini ifâ ettikten sonra da izhır[304] bitkisinden bir gerdanlık yapardı. Aynı şekilde kişi kendisine veya devesine Harem ağaçlarının liflerinden bir gerdanlık takarsa hiç kimse ona zarar vermez; o kişi korkudan emin olurdu.[305]

[304] İzhır (Mekke ayrığı), evlerin ve mezarların üstünü örtmekte kullanılan güzel kokulu bir bitkidir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "izhr" 30.
[305] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/390, 394; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî*, 512-513.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN VE SÜNNETE GÖRE HAC VE UMRE

İnancın pratiğe yansımaları olan ibadetler, dinin emrettiği bir şekilde eda edilmelidir. Hac ibadeti bunlardan biri olup İslâm'ın temel esaslarından biridir. Bu bölümde öncelikle hac ibadetinin yapıldığı harem bölgesi hac ibadetini meydana getiren nüsüklerin Kur'ân ve Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından nasıl ele alınıp uygulandığını incelemeye çalışacağız. Böylelikle Kitab ve sünnete göre hac ibadetinin asıl şeklini tespit etmek suretiyle Câhiliye halkı tarafından yapılan tahrif ve asılsız uygulamalar tespit edilerek ortaya çıkacaktır.

2.1. MEKKE'DEKİ KUTSAL MEKÂNLAR

Aynı amellerin zaman ve mekân farkından dolayı sevap bakımından farklı olduğu bilinen bir gerçektir. Elbette bunun sebebi, zaman ve mekânların kendisinden değil Allah'ın insanlara olan bir ihsanından dolayıdır. Mekke'nin diğer beldelerden üstün olup orada yapılan ibadetin daha faziletli olması, Yüce Allah tarafından Arafat'ın vakfe, Mina'nın taş atma, Safâ ile Merve'nin sa'y etme gibi ibadetlere tahsis edilmelerindendir.[306]

Kur'ân'da yer alan "*Biz dostumuz İbrâhim'e Beyt'in yerini hazırladık. Kendisine, Beyt'imi maddî manevî bütün kirlerden temizle, dedik. Çirkin işlerden, insanlara zulmetmekten, kötü ahlakı yaymaktan ve maddi kirlerden temizleyerek onu tavaf ve ibadete yoğunlaşan insanlar için temiz tut*."[307] âyeti gereğince Kâbe'nin put ve şirk unsurlarından temizlenmesi ve ibadet edenlere tahsis edilmesi Allah tarafından istenmektedir. Bu âyet, Kâbe'nin kutsal olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda "*Hani, biz Kâbe'yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de Makâm-ı İbrâhim'den kendinize bir namaz yeri edinin. (İbrâhim ve İsmâil'e şöyle emretmiştik): "Tavaf edenler, kendilerini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi (Kâbe'yi) tertemiz tutun." Hani İbrâhim, "Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve âhiret*

[306] İzzüddin Abdülaziz b. Abdüsselam es-Sülemî, *Kavâıdü'l-ahkâm fî ıslâhi'l-enâm* (*el-Kavâıdü'l-kübrâ*), thk. Nezih Kemal Hammâd-Osman Cuma Dumeyriyye (Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1421/2000), 1/62-63.

[307] el-Hac 22/26.

gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır." demişti.[308] âyetleri de Kâbe ve Harem bölgesinin kutsal olduğunu bildiren âyetlerdendir.

Resûlullah (s.a.s.) da Kâbe ile kıymetlenen ve kutsallaşan Mekke'nin fazileti hususunda şöyle buyurmaktadır: "Ey Mekke! Vallahi sen yeryüzünün en hayırlı ve Allah'a en sevimli olan beldesisin. Senden çıkarılmış olmasaydım çıkmazdım."[309] Başka bir rivayette de O, "Umre, ikinci bir umreye kadar yapılan günahların kefâretidir. Mebrûr olan haccın ise cennetten başka karşılığı yoktur."[310] buyurarak kutsal mekânlarda yapılan ibadetlere değinmektedir.

Safâ ve Merve[311] de Allah'ın şeâiri[312] olarak zikredilen kutsal mekânlardır. Âyette zikredilen şeâir hususunda farklı izahlar yapılmıştır. Bazıları, hac bölgesinde mevcut olan eserler, derken bazıları hacla ilgili bütün eylemler diyerek tavaf, vakfe, sa'y, remy, kurban kesmek ve hacda yapılan başka şeyleri de saymışlardır. Ezherî (ö. 370/980) şeâir için; Allah'ın davet ettiği işaretler derken, hadislerde[313] telbiyenin de şeâirden olduğu ifâde edilmiştir. Bazıları ise Allah'ın ibadet için belirlediği yerleri ve ibadetlerin kendisini de şeâir saymaktadırlar. Buna göre hacda uygulanan menâsik ve menâsikle ilgili bütün işler ve mekânlar şeâir kapsamındadır.[314] Mâlikî mezhebine mensup İbnü'l-Hâc (ö. 737/1336), hacda şeârin yedi olduğunu söylemekte ve onları, Hacerülesved, Safâ-Merve, Meş'ar-i Harâm, büdn (büyükbaş kurbanlar), Cimâr ve Arafat olarak saymaktadır.[315]

2.1.1. Kâbe'deki Görevler

Her ibadet yerinin bakımı, temizliği ve idaresini üstlenen kişiler vardır. Bu kişilere hâcib, sâdin veya sâdinü's-sanem denir.[316] Kâbe hizmetleri, Hz. İbrâhim

---

[308] el-Bakara 2/125-126.
[309] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 14/250-251 (No. 18623, 18624); Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/155; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 4/207; Tirmizî, "Menâkıb", 69; İbn Mâce, "Hac", 103.
[310] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 65; Buhârî, "Umre", 1; Müslim, "Hac", 437.
[311] el-Bakara 2/258.
[312] Allah'a kulluk etmeye vesile olan, bu nedenle saygı gösterilmesi ve korunması gereken nişâne ve işaretler için kullanılan tabirdir.
[313] İbn Mâce, "Menâsik", 16.
[314] Saîd b. Ali b. Vehf el-Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre fi'l-İslâm fî dav'i'l-Kitab ve's-Sünne,* (el-Kasab: Merkezü'd-da'va ve'l-irşâd, 1431/2010), 45-46, 48.
[315] Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (İbnü'l-Hâc) el-Abderî el-Mâlikî el-Fâsî, *el-Medhal,* (Kahire: Mektebetü Dâri't-türâs, t.y.), 4/220.
[316] İbn Kesîr, *el-Bidâye,* 2/192; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 505.

ve oğlu İsmâil'in Kâbe'yi inşa etmesi ile birlikte başlamış, bilindiği kadarıyla Mekke'ye hâkim olan İsmâiloğullarından sonra Cürhümlülerin elinde birkaç asır kalmıştır. Daha sonra Huzâalılar güç kullanarak bu hizmeti onların elinden almışlardır. Bu şekilde kabileler arasında el değiştiren Kâbe yönetimi, nihayet Kusay b. Kilâb zamanında Kusay'ın verdiği mücadele neticesinde onun eline geçmiş ve artık Kâbe yönetimi Kureyş kabilesine intikal etmiştir.[317] Câhiliye döneminde Mekke ve Kâbe yönetimi konusunda kurumlaşma Kusay b. Kilâb döneminde gerçekleşmiştir.[318] Kusay, kendisinden önce mevcut olan Mekke ve Kâbe ile ilgili idare birimlerini geliştirerek daha sistemli bir hale getirmiştir.[319]

2.1.1.1. Sikâye

Mekke'ye hac yapmak için gelenlerin su ihtiyaçlarını karşılamak, hac ibadetinin sağlıklı bir şekilde yapılması için Kâbe idaresini ellerinde tutanların üstlendiği bir hizmettir. Câhiliye döneminde Kusay b. Kilâb tarafından üstlenilen ve oğullarına intikal eden bu görev, günün bütün imkânları kullanılarak yürütülmeye çalışılmıştır. Hacıların su ihtiyaçlarını karşılamak için Beyt'in avlusunda deriden havuzlar kurulmuş ve Mekke dışından taşınan sular bu havuzlara doldurulmuştur. Bu görev Abdümenâf b. Kusay'dan sonra oğlu Hâşim tarafından yürütülmüştür. Babasından bu görevi devralan Abdülmuttalib, Hz. İsmâil'den kalan ve suyu çekildikten sonra insanlar tarafından yeri belirsiz hale getirilmiş olan Zemzem kuyusu'nun yerini keşfederek yeniden kazmıştır. Hacıların su ihtiyacını Zemzem kuyusu'ndan temin etmeye başlayan Abdülmuttalib'den sonra bu görevi, oğlu Abbas b. Abdülmuttalib devralarak İslâm'ın gelişine kadar devam ettirmiştir. Bu görev, İslâm'ın gelişinden sonra da Hz. Peygamber tarafından tekrar kendisine tevdi edilerek sürdürülmüştür.[320] Hz. Abbas'tan sonra oğlu Abdullah b. Abbas ve Abdullah'ın oğlu Ali b. Abdullah b. Abbas ile bu görev devam ettirilmiştir.[321] Abbâsîler iktidara gelene kadar bu görev

[317] Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 363.
[318] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/105-107.
[319] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 126.
[320] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/393.
[321] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/198

Abbasoğulları tarafından, onların iktidarı döneminde ise yine kendilerinin görevlendiği kişiler tarafından yürütülmüştür.[322]

2.1.1.2. Kâbe Örtüsü (Kisve/Sitâre)

Kâbe hizmetleri içerisinde kisve yani Beyt'in örtüsü[323] de vardır. Bu hizmet İslâm'dan önce uygulanan bir hizmetti. İslâm'dan sonra da başta Hz. Peygamber olmak üzere yöneticiler tarafından ihmal edilmeden devam ettirilmiştir. Kisve veya sitâre adındaki bu örtü deri, yünlü dokuma, Yemen kumaşı, Mısır'da dokunan kıbtî bezi ve daha sonra ipekli kumaşlarla yapılmıştır.[324] Kâbe'nin giydirilmesi, rivayetlerde ilk olarak Hz. İsmâil ile[325] veya hicretten iki asır önce[326] Yemen tübbalarından (hükümdarlarından) Es'ad Ebû Küreyb[327] ve Adnân b. Eded ile başlamaktadır. İslâmî dönemde ise sitâreyi ilk yaptıranlar Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dır.[328] Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber tarafından Yemen kumaşı, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında kabâtî,[329] Abdullah b. Zübeyr ve daha sonra Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tarafından dîbac kullanılmıştır.[330] Muâviye b. Ebû Süfyân halife olunca örtü sayısını ikiye çıkarmıştır.[331] Kâbe örtüsü çeşitli zamanlarda beyaz, sarı,[332] kırmızı,[333] yeşil ve siyah renkli olarak yaptırılmıştır. En son kullanılan siyah renk günümüze kadar devam etmiştir.[334]

Kâbe'nin kisvesi için ilk defa devlet bütçesinden ödenek ayırmaya başlayan Hz. Ömer oldu. Hz. Âişe, Kâbe kisvesinin idarecilere ait olduğunu söylerdi.[335]

---

[322] Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 2/530

[323] Buhârî, bu konu ile ilgili bir bab açmıştır. Fakat bab altında naklettiği hadis doğrudan bunu ifade etmemektedir. Şârihler nakledilen rivayetin tercemeye uygunluğunu izah etmekte zorlanmış görünmektedirler. Bkz. Buhârî, "Hac", 48; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/457-458; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/338-339.

[324] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/253-254.

[325] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/154.

[326] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/281.

[327] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/40; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/249; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 3/221, 5/230; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/434.

[328] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/253; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/282.

[329] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/458.

[330] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/ 89.

[331] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/254; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 119.

[332] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/460; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/447-448.

[333] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/255-256; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/336.

[334] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 1/202; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/460; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 306-307; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/448.

[335] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/253-254, 260; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 119.

Muâviye'den itibaren düzenli hale getirilen Kâbe hizmetlerine köleler tayin edildi. Sonraki dönemlerde bu uygulama sürdürüldü.[336] Daha sonra bu hizmetler, ağalar unvanıyla anılan bir birim tarafından yürütüldü zamanla bunların yerini bugünkü memur ve hizmetliler aldı.[337] Kâbe'nin kokulandırılma ve tütsülenmesi işi ilk defa yine Muâviye tarafından icrâ edilmişti.[338]

Kisvenin geçmişten günümüze kadar insanların ruhu üzerinde oluşturduğu heybet ve manevi etkiden dolayı terk edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Örf bakımından Kâbe'nin kisvesini terk etmenin İslâm'ın bazı nişânelerini ihmal etmek ve Müslümanların şuurlarını zedelemek olduğunu söylemek mümkündür. Hatta Kâbe'nin örtüsünü satmak ve bir gelir kaynağı olarak görmek bile hoş karşılanmamıştır. Dolayısıyla Kâbe'nin insanların gözündeki saygınlığını zedeleyen uygulamalar dinen câiz görülmemiştir.[339]

2.1.1.3. Hicâbe

Kâbe'nin bakım ve muhâfızlığı ile ilgili olan hicâbe/sidâne görevi, İslâm'da Hz. Peygamber'in, Mekke'nin fethinde anahtarı Osman b. Talha'dan isteyerek Kâbe'nin içine girdikten sonra anahtarı tekrar Osman b. Talha ve Şeybe b. Osman'a (ö. 59/679) teslim etmesiyle başlamaktadır.[340] Mekke'nin fethi sırasında Kâbe'nin hicâbe vazifesi Abdüddâr soyundan Osman b. Talha'nın elinde idi.[341] Mekke'nin fethi tamamlandı. Hz. Peygamber tavafını[342] bitirdikten sonra Kâbe'nin anahtarını Osman b. Talha'dan alarak önce binayı putlardan temizletti, sonra da içten ve dıştan zemzem suyuyla yıkattırarak Beyt'i müşriklerin bütün izlerinden ve kirden arındırdı.[343] Devamında Hz. Peygamber Kâbe'nin içine

---

[336] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/254; Kürdî, *et-Târîhu'l-kavîm,* 4/26.
[337] Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 434-435.
[338] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/254; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/210.
[339] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/458; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/341.
[340] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/152; Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ',* 1/394; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/67, 88; Isâmî, *Semtu'n-nücûmi'l-avâlî,* 2/267
[341] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/265-266; Buhârî, "Cihad ve Seyr", 127; Muhibbüdin et-Taberî, *el-Kırâ,* 502; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/194; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 382.
[342] Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd,* thk. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî (Riyad: Dâru Belensiye, 1423/2002), 2/35; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/266; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 2/233; Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Seyyidi'n-nâs el-Ya'murî, *Uyûnü'l-eser,* thk. Muhammed Îd el-Hatrâvî-Muhyiddin Mestû (Medine: Dâru't-türâs, t.y.), 2/240; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/288.
[343] Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 5/221; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 1/216; Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ',* 1/391.

girerek namaz kıldı. Dışarı çıktığında anahtarı, amcası Abbas[344] ve Hz. Ali (ö. 40/661) talep etmelerine rağmen[345] yine Osman b. Talha ve amcası oğlu Şeybe b. Osman b. Ebû Talha'ya verdi.[346] Hz. Peygamber, anahtarı Osman b. Talha ve Şeybe b. Osman'a teslim ederken şöyle buyurdu: "Bu görevi ebedî olarak alınız; sizden bunu ancak zalim olanlar almaya çalışır. Ey Osman Allah Beyt'ini size emanet etti. Bu Beyt'in gelirinden size ulaşandan halinize uygun bir miktar yiyebilirsiniz."[347] Ayrıca İbn Kesîr'in verdiği bilgiye göre aşağıdaki âyetin Osman b. Talha ve Kâbe anahtarı hakkında indiği birçok müfessir tarafından ifâde edilmektedir:[348] *"Hiç şüphesiz Allah size, emânetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğüt veriyor. Şüphesiz Allah hakkıyla işiten ve görendir*."[349] Hz. Ömer'den gelen bir rivayete göre kendisi, bu âyeti ilk defa Hz. Peygamber Kâbe'nin içine girip çıktıktan sonra duyduğunu belirtmektedir.[350]

2.1.1.4. Rifâde

Kureyş kabilesinin her hac mevsiminde kendi mallarından çıkarıp Kusay b. Kilâb'a ödedikleri zorunlu bir yardımdır. Kusay, onu muhtaç olan hacılar öncelikli olmak üzere yemek hazırlayıp hac ibadetini ifâ etmeleri için Mekke'ye gelenlere ikram ederdi. Daha sonra adet haline gelen bu uygulama, Kureyş tarafından devam ettirilmiştir.[351] Bu görev Kusay tarafından oğlu Abdümenâf'a verilmişti. Daha sonra oğlu Hâşim (Amr), Hâşim'den sonra Muttalib b. Abdümenâf, amcası Muttalib b. Abdümenâf'tan sonra Abdülmuttalib b. Hâşim, sikâye ile birlikte rifâde görevini üstlenmişti. İslâm'ın gelişinde bu görev Abdülmuttalib'in oğlu Ebû Talib'in elindeydi. Hz. Peygamber de hicrî 9. yılda

---

[344] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/85; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/111, 267; Ya'murî, *Uyûnü'l-eser,* 2/241; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/292; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 1/62; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 5/368; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/85; Isâmî, *Semtu'n-nücûmi'l-avâlî,* 1/247.

[345] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/83; Ya'murî, *Uyûnü'l-eser,* 2/240; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/292; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 5/368; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/85; Takkûş, *Târîhu'l-Arab,* 450.

[346] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/83, 85; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe,* 3/573; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama,* 384-386; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/240.

[347] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/152; Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ',* 1/394; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/67, 88; Isâmî, *Semtu'n-nücûmi'l-avâlî,* 2/267.

[348] İbn Kesîr, *Tefsir,* 2/340. Ayrıca bkz. Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 1/367; Süyûtî, *ed-Dürr,* 2/570; Zühaylî, *el-Münîr,* 3/127.

[349] en-Nisâ 4/58.

[350] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/265; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 7/171.

[351] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/195; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/175.

Ebû Bekir'i hac emiri olarak görevlendirdiğinde hacılara yemek hazırlamak için ona bir miktar mal vererek bu görevi ifâ ettirmiştir.[352] Hz. Peygamber Vedâ haccında aynı uygulamayı devam ettirmişti. Sonraki süreçte bu gelenek; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve diğer halifeler tarafından devam ettirilmiştir.[353] Ancak bu güzel gelenek daha sonra terk edilmiştir. Ne zaman terk edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte Müslümanların arasında olup biten savaş ve yol kesme hadiselerinin bu âdetin terk edilmesinde etkili olduğu tahmin edilmektedir. Hicrî 250/864 yılında vefat eden Ezrakî, kendi zamanlarında bu âdetin mevcut olduğundan bahsettiğine göre bu gelenek ondan sonraki dönemlerde terk edilmiş olmalıdır.[354]

2.2. HAC

Kur'ân ve sünnet, İslâm'ın beş temel esasından biri olan hac ibadetine gereken önemi vermiştir. Bu ibadetin farziyeti Kur'ân ve sünnet ile sabittir. Hac, ekseriyetle sünnetle sabit olan ihrâm, tavaf, vakfe, sa'y gibi pek çok nüsükten oluşmaktadır.

2.2.1. Haccın Farz Oluşu

Hz. İbrâhim (a.s.), oğlu İsmâil ile beraber Kâbe'yi inşa ettikten sonra "*Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini öğret.*"[355] diyerek Rabbinden dilekte bulundu. Bunun üzerine Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla hac ibadetiyle ilgili nüsükler kendisine öğretildi.[356] Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'den sonraki dönemlerde Mekke ve civar bölgelerde ibadetlere şirk karışmış, müşrikler tarafından hac ibadetinin zamanı ve eda edilişi konusunda tahrif ve değişiklikler yapılmıştı. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bi'setine kadar devam eden bu durum, O'nun tarafından "Hac menâsikini benden alın, benim yaptığım gibi yapın."[357] beyanı ile bu ibadetin nasıl yapılması gerektiği ifâde edilerek uygulamalı bir şekilde tekrar aslî haline kavuşturulmuştur.

İslâm'da haccın ne zaman farz kılındığına dair ihtilaf varsa da onun senetü'l-vüfûd (heyetler yılı) olarak bilinen hicretin dokuzuncu yılında nâzil olan

[352] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/110-112; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/178, 181, 195
[353] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/112; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/195.
[354] Sibâî, *Tarihu Mekke,* 64.
[355] el-Bakara 2/128.
[356] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/96; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 2/569.
[357] Müslim, "Hac", 310; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77; Nesâî, "Menâsik", 219.

"Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır."[358] âyetiyle farz kılındığını söylemek daha isabetli görünmektedir.[359] Haccın ne zaman farz kılındığı hususunda cumhur, senetü'l-vüfûd yılına işaret ederken bazı âlimler senetü'l-vüfûd'dan önce farz kılındığını iddia etmişlerdir.[360]

Bunların arasında en kuvvetli görüş, senetü'l-vüfûd (heyetler yılı) olarak bilinen hicretin dokuzuncu yılında nazil olan Âl-i İmrân sûresinin 97. âyetidir. Çünkü bu âyetin inişinden önce ne Hz. Peygamber (s.a.s.) ne de diğer Müslümanlar tarafından haccın farziyetini andıracak bir uygulama yapılmamıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hicretten önce iki defa hac ettiğine dair rivayetler olsa da İslâm'da haccın farz oluşundan bahsetmek ancak bu âyetin inişinden sonra mümkündür.[361] Haccın Hudeybiye senesinde (6/628) nâzil olan "*Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın.*"[362] âyet ile farz kılındığını belirten âlimler de olmuştur.[363] Ancak bu âyet, delâlet bakımından açık değildir. İlgili âyetten başlanmış bir ibadetin tamamlanması anlaşıldığı gibi hac ve umre ibadetlerini icrâ ederken onları doğru, eksiksiz ve Allah için yapmanın emredildiğini anlamak da mümkümdür.[364] Bu durumda Cumhurun görüşü daha isabetli görünmektedir.[365]

Şartlarını taşıyan kişiler, ömürlerinde bir defa hac yapmalarının gerekliliği konusunda ittifak vardır.[366] Zira Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen rivayete göre Resûlullah (s.a.s.) bir hutbede, "Ey insanlar! Allah size haccı farz kıldı. O halde hac yapın." buyurdu. Bu esnada bir adam[367] ayağa kalkarak: "Her sene mi hac yapmak gerekir yâ Resûlallah?" diye sordu. Resûlullah (s.a.s.) sükût etti. O zat sözünü üç defa tekrarladı. Tekrarı bitince Resûlullah: "(sorunuza) "Evet" deseydim her sene size hac vacip olurdu. Siz de buna güç yetiremezdiniz."

---

[358] Âl-i İmrân 3/97.
[359] Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh,* (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1404/1984), 3/9.
[360] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/378.
[361] Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî b. Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 3/713; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 2/82; Süyûtî, *ed-Dürr,* 2/273; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 4/21.
[362] el-Bakara 2/196.
[363] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/175.
[364] Karaman vd., *Kur'ân Yolu,* 1/307.
[365] Daha geniş bilgi için bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/175.
[366] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/101-102; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/278.
[367] Başka rivayetlerde ayağa kalkıp soru soran kişinin Akra' b. Hâbis olduğu geçmektedir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 9/101; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/269-271.

buyurdu. Bu yönde İbn Abbas'tan gelen rivayetler de bulunmaktadır.[368] Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere hac, her mükellef için ömürlerinde bir defa yapmaları farz kılınmıştır.

2.2.2. Hac Yapmakla Mükellef Olanlar

Haccın farz olması için kişi; âcizlik, düşman, yolculuk esnasında iâşe ve ibâtesiz kalacak şekilde imkândan (varlıktan) yoksun olmamalıdır. Hacca yüreyerek gidecek kişinin yürüme güçlüğü çekme vb. bir engelinin bulunmaması gerekmektedir. Bu şartları taşıyan kişi, hac ömründe bir defa hac yapmakla mükelleftir. Bu şartları taşıyan mükellefin hac farizasını ilk fırsatta (fevrî) yapması gerektiğini söyleyenler olduğu gibi haccın gecikmeli/sarkıtmalı (terâhî) olarak yapılabileceğini ifade edenler de olmuştur.[369] Bu saydığımız şartlara sahip olmayan kişi ise hacca gitmek için yol bulamamış demektir. Hac mükellefiyeti için Hz. Peygamber'den nakledilen azık ile bineğin yeterli olduğuna dair rivayetler, senet bakımından tartışmalıdır. Bu şekildeki rivayetler dinde delil teşkil etmemektedir.[370] Zira birçok tarikten gelen bu rivayet sened bakımından tenkit edilmiştir.[371] İlgili rivayeti İbn Ebû Şeybe, Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) mürsel olarak nakleder.[372] İbn Mâce'nin rivayetindeki İbrâhim b. Yezîd el-Hûzî (ö. 151/768)[373] ile Süveyd b. Saîd el-Herevî (240/854);[374] Tirmizî'nin rivayetinde de İbrâhim b. Yezîd adındaki râviler, cerh ve ta'dîl ehli tarafından zayıf kabul edilmişlerdir.[375] İbnü'l-Münzir (ö. 318/930) de "zâd ve râhile" hakkındaki rivayetin muttasıl olmadığını söylemektedir. Ayrıca ona göre âyet, mücmel olmadığından hadis ile tebyine gerek görülmemekte ve bu ayet her türlü istitâatı

[368] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/54, 187, 470 (No. 2304, 2642, 3520).
[369] Farz olan haccın edası, "fevrî" mi yoksa "terâhî" üzeredir? Bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 4/303.
[370] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/616-617; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/713; Nevevî, *el-Minhâc*, 8/72-73; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/83.
[371] Bkz. Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî, *İrvâü'l-ğalîl fî tahrîci ehâdîsi Menâri's-Sebîl,* (Beyrut: el-Mektebü'l-islâmî, 1399/1979), 4/160-167.
[372] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/433.
[373] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl,* 1/204; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/179-180.
[374] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl,* 3/346, a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* thk. Şuayb el-Arnaût ve başkaları (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1409/1981-1988), 11/412-413,416, 420.
[375] İbn Mâce, "Menâsik", 6; Tirmizî, "Hac", 4.

kapsamaktadır.[376]

Hac ibadetinin hükmü ile muhatap olma bakımından insanlar; haccın vacip olduğu ve vacip olmadığı kişiler şeklinde ikiye ayrılır. Köleler ve "istitâat"[377] kapsamına girmeyenlere hac vacip değildir. Vacip olmadığı halde hac yapan köle ve istitâat kapsamına girmeyenlerin hac yapabilme şartlarını taşımaları durumunda tekrar hac yapmaları gerekir.[378]

Çocuğun haccıyla ilgili İbn Abbas'tan gelen rivayete göre bir kadın, çocuğunu takdim ederek "Ey Allah'ın Resûlü! Bunun haccı geçerli midir?" diye sormuş; Hz. Peygamber (s.a.s.) de ona: "Evet, sana da sevap vardır." cevabını vermiştir.[379] Tahâvî'ye (ö. 321/933) göre hadiste geçen ifâdeden çocuğun yaptığı haccın sadece sahih olduğu, farzın yerine geçip geçmediği konusunda bir hüküm elde edilmemektedir. Zira başka hadislerde şöyle denilmektedir: "Üç kişiden kalem (sorumluluk) kaldırılmıştır. İşlediklerinden dolayı günah yazılmaz. Bunlardan biri âkıl-bâliğ oluncaya kadar küçük çocuktur."[380] Buna göre bu gibi insanlara haccın farz olmadığı anlaşılmaktadır.[381]

Çocuğun yaptığı haccın geçerli olup olmadığı konusunda Mâlik, Şafiî ve Dâvûd ez-Zâhirî'ye (ö. 270/884) göre çocuğun haccı geçerlidir. O, çocuk tarafından yapılan bu haccın hem sahih hem de İslâm'ın farz ettiği hac yerine geçeceğini söylemiştir. Bu görüşe göre çocuk ergenlik çağına geldikten sonra hac yapmak şartlarına ulaşsa da yeniden hac yapmakla mükellef değildir. Fakat bu görüş isabetli görülmemiştir. Mâlik ve Şafiî'ye göre ise çocuğun yaptığı haccı sahih olmakla beraber, çocuk ergenlik yaşına gelip vücup şartları oluştuğunda yeniden hac yapması gerekir.[382] Ebû Hanîfe(ö. 150/767), bu görüşlerin aksine

[376] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 4/186. Ayrıca bkz. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtar el-Cekenî eş-Şinkîtî, *Advâü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân,* (Cidde: Dâru âlemü'l-fevâid, t.y.), 5/90-91u.
[377] İradî fiilleri gerçekleştirmeyi sağlayan yetenek ve güç anlamında kullanılan bir tabirdir.
[378] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/379.
[379] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 3/9, 373, 375 (No. 2187, 3195, 3202); Müslim, "Hac", 410; Nesâî, "Menâsik", 15.
[380] İbn Mâce, "Talâk", 15; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 16; Nesâî, "Talâk", 22.
[381] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/308.
[382] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/99-100; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/308; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/263.

çocuğun haccını sahih görmemektedir.[383]

2.2.3. Güçten Düşen ve Vefat Eden Kişinin Yerine Hac

Hac ibadetini bizzat ifâ etmeye gücü yeten mükelleflerin bu ibadeti onların yerine ifâ etmek üzere başkalarını tayin etmeleri mümkün görünmemektedir. Meşrû bir mazereti olanların ise kendileri yerine vekâleten hac yaptırmalarının câiz olduğunu ifâde eden rivayetler bulunmaktadır. Dinen geçerli olan bir mazeretten dolayı hac yapamayanlar için hayatlarında olduğu gibi ölümlerinden sonra da onların yerine başkaları tarafından hac yapılabilir. Nitekim Abdullah b. Büreyde'nin naklettiği rivayete göre bir kadın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) huzuruna çıkarak şöyle sordu: "Annem öldü ve hiç hac yapmadı, onun adına hac yapabilir miyim?" Allah Elçisi de ona, "Onun adına hac yap."[384] buyurdu. İbn Abbas'tan gelen rivayette de Vedâ haccı esnasında Has'am kabilesinden bir kadın, Resûlullah'ın huzuruna çıkarak Allah'ın kulları üzerindeki hac farizasının babasına çok yaşlı bir halde iken eriştiğini ifâde ettikten sonra onun yerine vekâleten hac yapmanın mümkün olup olmadığını sordu. Hz. Peygamber (s.a.s.), "evet" diyerek babasının yerine vekâleten hac yapabileceğini söyledi.[385]

Nezr ettiği halde yapamadığı haccın vârisi tarafından yapılması da bu minvalde değerlendirilmiştir. Zira İbn Abbas'tan nakledilen rivayete göre; bir kadın annesinin nezr ettiği haccı yapıp yapamayacağını Hz. Peygamber'e sorması üzerine o, "Evet, annenin yerine vekâleten hac etmelisin!" şeklinde cevap vermiştir.[386] Benzer bir rivayet de Ebû Rezîn el-Ukaylî'den nakledilmiştir.[387] İbn Abbas'tan gelen başka bir rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.), "Allah'ım, Şübrüme yerine senin emrine âmâdeyim." diyen birini duydu. Bunun üzerine O: "Şübrüme kimdir?" diye sordu. Adam: Benim yakınımdır." diye cevap verdi. Hz. Peygamber (s.a.s.), "Kendin için hac yaptın mı?" dedi. Adam, "Hayır" deyince,

---

[383] Ebû Hanîfe'nin bu görüşü başta Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ve ondan sonra selefin uygulamaları örnek gösterilerek reddedilmiştir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 9/99-100; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/263.

[384] Buhârî, "Cezâu'-sayd", 22; Müslim, "Sıyâm", 157.

[385] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 97; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/40-41 (No. 2266); Buhârî, "Cezâu's-sayd", 24; Müslim, "Hac", 407; İbn Mâce, "Menâsik", 10; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 25.

[386] Buhârî, "Cezâu's-sayd", 22, "İ'tisâm", 12.

[387] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/368; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 25; Tirmizî, "Hac", 87; Nesâî, "Menâsik", 10.

Resûlullah (s.a.s.), "O halde önce kendin için hac yap, sonra onun yerine yap." buyurdu.[388]

Cumhurun görüşü; ölüm, sakatlık ve yaşlılıktan dolayı bizzat hac yapma imkânı olmayanların yerine hac yapmanın câiz olduğu yönündedir. Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Leys b. el-Muzaffer (ö. 187/803) ve Hasan b. Sâlih'e (ö. 168/784) göre bedel, farz olan haccını geçerli mazerete binaen yerine getirmeden ölenler içindir. İbrâhim Nehaî (ö. 96/714), seleften bazıları ve Mâlik'ten gelen bir rivayete göre ise kişi vasiyet etmiş olsa da ne hayatta ne de öldükten sonra başkalarının onun yerine hac yapmalarının câiz olmadığı şeklindedir. Şafiî'ye (ö. 204/820) göre ise hac farziyeti, ölenin terk ettiği mala taalluk etmektedir.[389]

Yukarıdaki rivayetlerden ve fakihlerin görüşlerinden anlaşıldığı üzere yaşlılık, engellilik veya ölüm nedeniyle hac yapma imkânı olmayan insanların yerine yakınlarının hac yapması gerekmektedir. Bu durumda olan insanlar bizzat hac yapmaktan âciz olsa da başkalarına yaptırma imkânına sahip oldukları takdirde bu onlar için "istitâat" (imkân) teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu durumda olanların başkası aracılığıyla hac farziyetini yerine getirmeleri gerekmektedir.

2.2.4. Haccın Fazileti ve Faydaları

Hac ibadetinde pek çok fazilet ve faydalar bulunmaktadır. Hac ibadeti, ibadetlerin en faziletli olanlarından sayılmaktadır. Bazı ibadetler beden, bazıları sadece mal ile ifâ edilirken hac, hem beden hem mal ile ifâ edilir. Bu özellik, haccın diğer ibadetlerden daha faziletli ve bütün ibadetlerin özü olduğunu göstermektedir.[390]

Hac farîzasının/görevinin İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olması ve ömürde bir defa yapılmasının yeterli görülmesi, onun büyük faziletler arz ettiğini göstermektedir. İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân ve sünnet, hac ibadetiyle ilgili faziletleri en mükemmel bir şekilde ortaya koymaktadır. Hac ibadetinin

---

[388] İbn Mâce, "Menâsik", 9; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 25.
[389] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/97-98.
[390] Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Hatib eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni el-fâzi'l-Minhâc,* thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/205-206; Muhammed ez-Zühaylî, *el-Mu'temed fi'l-fikhi'ş-şâfiî,* (Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1432/2011), 2/254.

fazilet ve faydalarına değinen "*Taki kendi menfaatlerine şahid olsunlar…"*[391] âyetinin tefsirinde müfessirler, "faydalar" kelimesini farklı şekilde açıklamışlardır. Taberî (ö. 310/923) hac mevsimlerindeki bu faydaların Allah'ı razı edecek ameller, dünyevî ticaret ve kazanç elde etme gibi karşılaşılması mümkün olan her türlü fayda ve yararlar olabileceğini ifâde etmiştir.[392] Bazı müfessirlere göre ilgili âyette konu edilen faydalar, hac ibadetine mahsus olan ve başka ibadetlerde mevcut olmayan faydalardır.[393] Nesefî (ö. 710/1310) ise "menâfi'" kelimesinin nekire olmasından hareketle bu faydaların başka ibadetlerde bulunmayan hac ibadetine mahsus dinî ve dünyevî faydalar olduğunu ifâde etmektedir.[394]

Kur'ân'ı Kerîm'de haccın fazilet ve faydalarına değinilen âyetlerin yanı sıra Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinde de bu hususta pekçok rivayet bulunmaktadır. Burada, hepsini zikretmek yerine ilgili rivayetlerin bir kısmını ele almakla yetinmek uygun olacaktır.[395]

Haccın fazileti ile ilgili Ebû Hüreyre'den nakledilen rivayetlerde Hz. Peygamber (s.a.s.), "Mebrûr[396] haccı" en faziletli ameller arasında saymaktadır.[397] Başka bir rivayette hac ibadetinin günahlara kefâret olacağı bildirilmekedir. Bu hususta Rasûlullah (s.a.s.): "Kim Allah rızası için hac yapar da cinsî münasebette ve ona sevkeden hareketlerde bulunmaz ve tâat yolundan dışarı çıkmaz ise o kimse (günahlardan sıyrılıp) anasından doğduğu günkü gibi tertemiz bir hale dönmüş/gelmiş olur."[398] Yine Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakleder: "Her kim hacceder ve yaptığı hac süresince her türlü kötü sözden ve Allah'ın çizdiği doğru yoldan dışarı çıkmak gibi bir suç işlemezse geçmiş günahları affedilir."[399] Söz konusu fazilet, Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652) gelen rivayette de şöyle ifâde edilmektedir: "Hac ve umre; körüğün demir, altın ve

[391] el-Hac 22/28.
[392] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/522.
[393] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 694.
[394] Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 2/436.
[395] Haccın fazileti ile ilgili daha fazla rivayet için bkz. Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 12-24.
[396] Makbul olmuş, içine günah ve riya karışmamış.
[397] Buhârî, "Hac", 4; Müslim, "İman", 135.
[398] Buhârî, "Hac", 4; Nesâî, "Menâsik", 4.
[399] Buhârî, "Hac", 4; Tirmizî, "Hac", 2.

gümüşün kir ve pasını giderdiği gibi günahları ve fakirliği giderir. Kabul edilmiş haccın sevabı ise cennetten başka bir şey değildir."[400]

Haccın faydalarından biri de dinin korumayı amaçladığı ve "zarûrât-i hamse"den olan can ve mal güvenliğinin hac ibadeti esnasında sağlanmasıdır. Zira âyetlerde Beyt'e girmenin güvende olmak anlamına geldiği ifâde edilmiştir.[401] Bu da Hz. İbrâhim'in duasıyla Allah tarafından mü'minlere bahşedilen bir nimettir.[402] Araplar Câhiliye döneminde birbirlerine saldırır, birbirlerinin mallarını gasp eder, insanları katlederlerdi. Kabile âidiyeti ve gücün ön planda olduğu bu dönemde, bu tür eylemler ve sürtüşmeler sürekli yaşanmaktaydı. Buna rağmen Harem bölgesine, özellikle Beyt'in civarına girmek herhangi bir düşman veya başka insanlar tarafından zarar görmemek için yeterli idi.[403]

Kur'ân'ın hacda ele aldığı toplumsal faydalardan biri de ilgili ibadetin bir nüsükü olarak kurbanların kesilmesi ve onların etinden yoksul insanlara yedirilmesidir. Zira bu husus "*Artık ondan hem kendiniz yiyin hem de yoksula, fakire yedirin.*"[404] âyetinde açıkça belirtilmiştir.

Hac ibadetiyle Müslümanlar arasında bölgeler, ülkeler ve kıtalar düzeyinde bilgi ve tecrübe paylaşımı sağlanır. İlim ehlinin hac mevsiminde buluşarak bilgi ve düşüncelerini paylaşması, ilmî hayata canlılık kazandırmıştır. Bunun yanı sıra hac ibadetinin icrâ edildiği yerin başta Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil olmak üzere Hz. Hâcer ve Hz. Peygamber'den kalan hatıralarla dolu bir bölge olması, Müslümanların dini duygularına manevi bir güç katmaktadır.

2.2.5. Hac Yolculuğu ve Âdâbı

Hac veumre yolculuğunda veya herhangi bir yolculukta riayet edilmesi gereken birtakım hususlar vardır. Hac yolcululuğuna çıkarken bazı insanların yol hazırlığı yapmadan, gerekli tedbirleri almadan çıkmalarına karşı Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: "*Kendinize azık edinin, şüphe yok ki azığın en iyisi Allah korkusudur. Ey akıl sahipleri! Benden korkun."*[405] Bu âyet, her ne kadar özelde

[400] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/537 (No. 3669); Tirmizî, "Hac", 2; Nesâî, "Menâsik", 6.
[401] Bakara 2/125; Âl-i İmrân 3/97.
[402] el-Bakara 2/126; İbrâhim 14/35.
[403] Bkz. el-Ankebût 29/67.
[404] el-Hac 22/28.
[405] el-Bakara 2/197.

hacca gelirken azıksız olarak gelen insanlar hakkında inmişse de âyetin, alınması gereken tedbir ve önlem namına gerekli bütün hazırlıkları kapsadığını söylemek mümkündür.

İbn Ömer'in belirttiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) Mekke'ye Seniyyetü'l-ulyâ'dan girer, Seniyyetü's-süflâ'dan çıkardı. Hz. Âişe'den gelen rivayete göre ise Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekke'ye geldiği zaman onun yukarı tarafından girmiş; çıkarken de aşağı tarafından çıkmıştı.[406] Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamalarıyla ilgili bu rivayetlerden hareketle Mekke'ye girişlerin yukarı taraftan, çıkışların da aşağı taraftan olması müstehap kabul edilmiştir.[407] Bu konuda hac yapanla umre yapan arasında bir fark bulunmamaktadır. Hatta Mekke'ye ihrâmsız girenler ve Arafat'a veya başka yere çıkmak isteyenler için de aynı hüküm geçerlidir.[408]

Beyhakî (ö. 458/1066) ve Nevevî (ö. 676/1277), rivayetlerden hareketle hac veya herhangi bir yolculukta bulunanların istihâre namazı kılarak işin hayırlı olmasını dileme,[409] ayrıldığı kişilerle vedalaşarak onları Allah'a emanet etme,[410] bineğe binerken ve yola çıkarken dua okuma[411] gibi hususları yerine getirmelerini âdâb olarak değerlendirmektedir.[412]

Hac ve umre yolculuğunda bulunanlar kalp ve zihinleriyle niyet ve düşünceleriyle tamamen ibadete yönelirler. İbadet, zikir ve duaya yoğunlaşarak Hz. Peygamber'in sünnetine uymak gayreti içerisinde olurlar. Mekke ve Medine'ye yerleşmek, orada kalmak her Müslümanın gönlünden geçebilir. Fakat kutsal mekânlarda sevaplar katlandığı gibi günahların da katlandığı düşüncesi Müslümanlar arasında Mekke ve Medine'de kalmak ve ikâmet etmek arzusunu azaltmaktadır. Bundan dolayı bazı âlimler Mekke ve Medine'de ikâmet etmenin

---

406 İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/334 (No. 4625), 4/419 (No. 4843); Buhârî; "Hac", 40, 41; Müslim, "Hac", 223.

407 Bu hususta İbn Ömer, Urve b. Zübeyr ve Hz. Âişe'den nakledilen rivayetler bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, "Hac", 40, 41; İbn Mâce, "Menâsik", 26.

408 Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/300.

409 Buhârî, "Deavât", 48; Nesâî, "Nikâh", 27.

410 İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/294, 462 (No. 4524, 4957); İbn Mâce, "Cihâd", 24; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 78.

411 Müslim, "Hac", 425; Nesâî, "İstiâze", 42.

412 Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), "Hac", 347-382; Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî,* thk. Muhammed Necîb el-Mutîî (Cidde: Mektebetü'l-irşâd, t.y.), 4/264-286.

tercih edilmemesini önermektedirler. Zira zamanla bu kutsal mekânlara karşı bir alışkanlık hali oluşacak ve bu mekânlar sıradan bir mekân gibi algılanmaya başlanacaktır. Doğrusu Mekke ve Medine'nin bu kadar kalabalık İslâm âlemini barındırması da mümkün görünmemektedir. Bu düşüncelerden dolayı hac ibadetinden sonra herkes hemen kendi memleketine dönmeyi tercih etmektedir. Bu dönüş hakkında eserlerde bazı âdâp yer almaktadır. Hac ve umreden dönenlerin bazı hediyeler getirmesi, ehline gece yerine gündüz varması ve döndüğünden çevresini haberdar etmesi de âdâbtan sayılmaktadır. Seferden dönenlerin kendi beldelerine vardıklarında evlerine en yakın mescide giderek seferden dönüş niyetiyle namaz kılmaları sünnet olduğu gibi kurban kesip seferden dönenlere yemek vermek de sünnettir. Hac ve umre yolculuğundan gelenleri karşılamak, onları yaptıkları ibadetlerden dolayı tebrik etmek ve harcadıklarının tekrar yerine gelmesi için dua etmek de âdâb olarak ele alınmaktadır.[413]

2.2.6. Haccın (Zaman) Mîkâtı

İslâm'ın esaslarından biri olan hac ibadeti için belirlenmiş iki türlü mîkât vardır. Onlardan biri, zaman bakımından mîkât olarak ele alınan ve hac ibadetinin icrâ edilebilmesi için belirlenen zaman dilimidir. Diğeri de mekân mîkâtları olup hac ibadeti zamanında bilfiil hac yapmak isteyenlerin ihrâmsız olarak geçmemeleri gereken yerlerdir. Hac ibadetinin zaman mîkâtı hakkındaki "*Hac bilinen aylarda yapılır.*"[414] âyetiyle hac ibadetinin belli bir zamana bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Hz. Peygamber'den gelen sahîh bir rivayet bulunmamaktadır.[415] Sahâbîlerden gelen rivayetler merfû değerinde kabul

[413] Zühaylî, *el-Mu'temed,* 2/473-474.

[414] el-Bakara 2/197. Haccın mekan mîkâtları sünnette ele alınmışsa da vakitle ilgili merfû bir rivayete rastlayamadık. Bundan hareket ederek haccın zaman mîkâtları Kur'ân tarafından o dönemin mevcut bilgilerine bırakılmıştır, denilebilir.

[415] Ebû Ümâme'nin ref' ettiği "Hac ayları: Şevval, Zilkade ve Zilhicce'dir." rivayeti mevzudur. Bkz. Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* thk. Tarık b. Avadallah b. Muhammed-Abdülmuhsin İbrâhim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1416/1995), 2/163. Senette geçen Husayn b. Muhârik'ın hadis uydurduğu ricâl kaynaklarında yer almaktadır. Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl,* 2/314.

edilmiştir. Çünkü sahâbînin sözü hüccet olmamakla beraber "sünnettendir" ifâdesi, hadisi ref hükmüne çıkarmaktadır.[416]

Müfessirler, ilgili âyet bağlamında Câhiliye döneminde uygulanan hac ayları hakkındaki bilgilerin Hz. İbrâhim'den (a.s.) o güne kadar sağlıklı olarak devam ettiğinden Kur'ân'ın, hac zamanıyla ilgili mîkâtı, uygulanmakta olan mevcut bilgilere bıraktığını söylemişlerdir.[417]

Bununla beraber müfessirler hac aylarıyla ilgili âyetin tefsirinde ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre bilinen aylar Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin ilk on günüdür. Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre bu aylar Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin ilk on gününden ibarettir. Aynı anlamda İbn Ömer ve İbn Abbas'tan (r.a.) da rivayetler gelmiştir. Ayrıca İbn Abbas'a göre başka aylarda hac ihrâmına girmenin câiz olmadığı, umre ihrâmı için ise bütün aylarda ihrâma girmenin câiz olduğu rivayetle sabittir. Aynı görüşü kabul edenler arasında İbn Ömer ve Mücâhid de vardır.[418] Bu görüşten farklılık arz eden bazı görüşlere göre hac ayları Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin tamamı olarak ifâde edilmektedir. Bu görüşü savunanlar, Zilhicce ayını zikreden bazı rivayetlerde on günden söz edilmediğinden hareket ederek ayın tamamını anlamaktalar ve bu rivayetleri kendilerine delil olarak almaktadırlar.[419] Taberî'ye (ö. 310/923) göre en doğru tefsir, hac aylarının iki ay ve üçüncü ayın sadece ilk on gününden ibaret olduğudur. O, bu görüşünün doğru olduğunu anlatmak için muhataplarına Mina günlerinden sonra hac ile ilgili herhangi bir ibadetin yapılmadığını hatırlatır. Ona göre âyetin tefsiri şöyledir: "Ey insanlar sizin hac ibadetini yerine getirme zamanlarınız iki ay ve üçüncü ayın bir kısmıdır."[420]

Hac aylarının başı Şevval olan üç ay olduğu konusunda ulemanın icmaı vardır. Bu konuda ihtilaf konusu olan noktalar, Zilhicce ayının tamamı mı? Ya da sadece Zilhicce'nin ilk on günü müdür? İkinci husus; Zilhicce'nin ilk on günü

---

[416] Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr min esrâri münteka'l-ahbâr,* thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1427/2006), 9/91.

[417] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 120; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 2/231; Zühaylî, *el-Münîr,* 1/571.

[418] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/443-446; İbn Kesîr, *Tefsir,* 1/541-542; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/524-525; Câbir'den (r.a.) gelen rivayet bu görüşü teyit etmektedir. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/323; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/42-44.

[419] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/447; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 1/128; İbn Kesîr, *Tefsir,* 1/542.

[420] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/452.

diyenler arasında bayram günü dâhil midir, dâhil değil midir? Üçüncü husus, bu aylardan önce ihrâma girmek sünnete uygun olmamakla beraber geçerli midir?[421] Sahâbeden İbn Ömer, İbn Abbas, Câbir (ö. 78/697) ve tabiîn kuşağı, hac ihrâmına ancak bu aylarda girmenin mümkün olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre başka aylarda girilen hac ihrâmı sahih değildir.[422]

Nevevî de bu ihtilaftan bahsetmiş ve "Cumhur-i sahâbe, tabiîn ve onlardan sonraki nesillere göre bu aylar: Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin ilk on günüdür ki, bu da bayram gecesinin fecrine kadar olan zamandır." dedikten sonra ihtilafın, sadece Zilhicce ayının tamamı veya ilk on günü hakkında meydana geldiğini ifâde etmektedir.[423]

2.2.7. Haccın (Mekân) Mîkâtı

(و ق ت) harflerinden türetilerek elde edilen "mîkât" kelimesi lugatte; bir şeyin sınırlarını belirlemek tahdît etmek anlamına gelmektedir. Istılahda ise zaman ve mekân anlamını taşıyan bu kelime ile haccın zamanına işaret edilebildiği gibi mekânına da işaret edilmektedir. İslâm'ın esaslarından biri olan hac ibadeti için belirlenmiş iki türlü mîkât vardır. Zaman mîkâtını ilgili başlık altında açıklamaya çalıştık. Burada mekân mîkatı olarak bilfiil hac yapmak isteyenlerin ihrâmsız olarak geçmemeleri gereken noktalar ele alınacaktır. Hac ve umreyle ilgili mekân mîkâtları bizzat Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır.

İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.s.), Medine ahâlîsi için Zülhuleyfe'yi, Şâm ehli için Cuhfe'yi, Necd ehli için Karnülmenâzil'i, Yemen ehli için Yelemlem'i mîkât olarak belirlemiştir. Bu yerler, anılan memleketlerin ahâlileri ve başka ülkelerden hac ve umre yapmak isteyen ve yolları bu yerlere uğrayan kimselerin mîkâtlarıdırlar. Bunların berisinde, yani Mekke tarafında bulunan insanların mîkâtı ise bulundukları mekânlardır. Hatta Mekke ahâlisi Mekke'de ihrâma girmektedirler.[424]

---

[421] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/420; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/91-92.
[422] Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/91.
[423] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/149.
[424] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/265-266; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/44 (No. 2272); Buhârî, "Hac", 9; Müslim, "Hac", 11; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî,* thk. Huseyn Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-muğnî, 1421/2000), 5.

Abdullah b. Ömer'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, âfâktan yani mîkât dışından gelenler için; Medine sakinlerinin Zülhuleyfe'den, Şâm ehlinin Cuhfe'den, Necd ehlinin de Karn mevkiinden itibaren ihrâma gireceklerini belirtmiştir. Ayrıca İbn Ömer, "Yemen ahâlisi için Yelemlem mevkiinden ihrâma girecekleri" haberinin kendisine ulaştığını söylemiştir.[425]

İbn Ömer, şu iki şehir (Basra ile Kûfe), Hz. Ömer zamanında fethedilince oranın halkı huzura geldiler. Ona "Ey Müminlerin Emiri! Resûlullah (s.a.s.) Necd ahâlisi için Karn mevkiini belirledi. Burası da bizim yolumuzdan sapadır. Eğer biz Karn'dan ihrâma girmek istersek bu bizim için zor ve meşakkatli olacak." diyerek durumlarını arz ettiler. Hz. Ömer de onlara "Öyleyse siz, Mekke'ye giden yolunuz üzerinden size sapa olmayan yerde onun hizasında bulunan bir noktaya bakıp oradan ihrâma giriniz." diyerek mîkât yerlerini Zatüırk'ı olarak belirledi.[426]

Hadisleri rivayet eden sahâbî râviler, Hz. Peygamber adına "farz kıldı" ifâdesini kullanmışlardır. Bu anlatımdan "Hz. Peygamber vacip kıldı" anlamı anlaşıldığı gibi "belirledi tayin etti" anlamı da anlaşılabilir. Buhârî bu rivayette "vacip kılma" anlamını tercih etmiştir. Bazı rivayetlerde geçen "vekkate" ifâdesiyle dahi, daha çok mekân olarak hac ibadetinin ve ihrâmın başlama yeri kastedilmektedir.[427]

Bu hadislerden hac ve umre ile ilgili bazı hükümler elde edilmektedir. Mezkûr mikatların ilgili bölge halkı için ihrâma girme noktası olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman âlimler arasında bu noktalardan ihrâma girmek ile noktalardan önce olan kendi evinden ihrâma girmek arasında efdaliyet tartışması hâsıl olmuştur. İlgili hadisi delil göstererek mîkât noktalarından ihrâma girmenin daha uygun olduğunu söyleyen Mâlik (ö. 179/795), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshak b. Râhûye (ö. 238/853) gibi âlimler olduğu gibi bu noktalardan ihrâma girmenin zahirî bir zorunluluğu olmayıp bu noktalara varmadan önce de ihrâma girme işlemi takdim edilebilir diyenler de olmuştur. Mîkât noktalarını esas alan âlimler ise kendi görüşlerine delil olarak Hz. Peygamber ve sahâbîlerin uygulamalarını göstermişlerdir. Onlara göre sahâbîler sünneti anlamak noktasında

[425] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 22; Buhârî, "Hac", 8; Müslim, "Hac", 13; İbn Mâce, "Menâsik", 13; Nesâî, "Menâsik", 17.
[426] Buhârî, "Hac", 13; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/95.
[427] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/195-196.

başka nesillerden çok ileride olduklarını söyleyerek böyle bir görüşü tercih ettiklerini söylemişlerdir. Bunların başında Sevrî (ö. 161/778), Ebû Hanîfe ve Şafiî gelmektedir. Zâhirîlerin usüllerine göre mîkât mevkilerinden başka bir yerde ihrâma girmek câiz değildir. Fakat bunun aksine dair icma oluştuğu için bu görüşler isabetli görülmemektedir.

Ebû Hanîfe'ye göre bu mevkilerin üzerinden geçenlerin Mekke'ye girme niyetleri olmasa dahi ihrâmsız geçmeleri câiz değildir. Kurtubî ise hadisin zâhirine bakarak sadece hac ve umre ibadeti niyetiyle Mekke'ye girmek isteyenlerin ihrâma girmelerinin zorunlu olduğunu belirtir. İmam Zührî (ö. 124/742) de aynı görüştedir. Hz. Peygamber ve ashâbının fetih için Mekke'ye olan ihrâmsız girişleri, Mekke'ye hac ve umre gibi ibadet amaçlı olmayan veya oraya sık sık yapılan girişlerin ihrâmsız olabileceği görüşünü desteklemektedir.[428] İlgili rivayetlerden hareketle mîkât noktaları aşağıdaki başlıklarla açıklanabilir.

2.2.7.1. Mekkelilerin Mîkâtı

Hac menâsiklerini yerine getirmek isteyen Mekke ahâlisi için hadislerde belirlenen mîkât noktalarına kadar çıkıp orada ihrâma girme zorunluluğu yoktur. Onların ihrâma girip telbiye getirecekleri mîkât mevkii Mekke'nin kendisidir.[429] Dolayısıyla bulundukları yerden veya ikâmet ettikleri evlerinden ihrâma girip hac ibadetlerini ifâ edebilirler. Mekke veya Harem'de ikâmet edenler hakkında hac ile umre ihrâmı arasında küçük bir fark mevcut olup dikkate alınması gerekmektedir. Umre ihrâmına girmek isteyen bir Mekkeli "Hil" sınırlarına çıkıp oradan ihrâma girmeli ve Beyt'e gelerek umre nüsüklerini icrâ etmelidir. Hac ihrâmı için böyle bir zorunluluk yoktur.[430]

Ulaştığımız kaynaklara göre hac ve umre ibadetleri icrâ edildiğinde "Hil" ile "Harem" bölgeleri kullanılmalıdır. Mekke'de ihrâma giren bir hacı adayı Arafat'a çıkmakla bunu uygulamış olduğundan Mekke'den girdiği ihrâm geçerlidir. Umre nüsüklerini icrâ ederken "Hil" sınırlarına çıkmadıklarından

[428] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/203.
[429] Buhârî, "Hac", 11; Nesâî, Menâsik", 23.
[430] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/200.

dolayı ihrâm geçerli olmamaktadır.[431]

2.2.7.2. Medinelilerin Mîkâtı

Yukarıda izah edildiği üzere Hz. Peygamber tarafından belirlenen noktalara varmadan önce ihrâma girmek câizdir. Fakat Buhârî'nin bâb başlığından anlaşıldığı üzere Medine halkı Zülhuleyfe'den önce ihrâma girememektedir.[432] Bu, Buhârî'nin fıkhî yaklaşımı üzere oluşturulmuş bir başlıktır. Çünkü ona göre mîkât yerlerinden önce ihrâma girmek câiz değildir.[433] Medine ehli için Hz. Peygamber tarafından "Zülhuleyfe" denilen mekân, ihrâm mîkâtı olarak belirlenmiştir. İbn Hazm'a (ö. 456/1064) göre bu yer Mekke'den yüz doksan sekiz mil[434] (yaklaşık 319 km) uzaklıktadır. Merhale olarak belirleyenlere göre bu mesafe on merhale;[435] Nevevî'ye göre bu mevki Medine'den altı mil (yaklaşık 10 km) uzaklıktadır.[436]

2.2.7.3. Şâm Ehlinin Mîkâtı

İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.), Şâm ahâlisi için (Mekke'den beş veya altı merhale/(225-270 km) uzaklıkta terk edilmiş bir köy olan) Cuhfe'yi[437] mîkât yeri olarak belirlemiştir.[438] İbn Ömer'in rivayetinden[439] de anlaşıldığı üzere bu mekân aynı zamanda "Mehyea" olarak da anılmaktadır. Nesâî'nin Hz. Âişe'den rivayet ettiği bir hadise[440] göre Cuhfe aynı zamanda Mısır halkı için de mîkât olarak belirlenmiştir. Mısırlılar bu günlerde Cuhfe'ye yakın bir yerde bulunan ve Râbığ olarak anılan mevkiden ihrâma girmektedirler.[441]

---

[431] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/195-196, 257; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/387; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 22/125.
[432] Buhârî, "Hac", 8.
[433] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/203.
[434] Bir kara mili 1609 metredir. Bkz. *el-Mu'cemü'l-vasît,* "myl" 2/894; Güneş, *el-Mu'cem,* "myl", 1140.
[435] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385.
[436] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *et-Tevşîh şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh,* thk. Ridvân Câmi' Ridvân (Riyad: Mektebetü'r-Reşîd, 1419/1998), 4/1220.
[437] Cuhfe denilmesinin sebebi maruz kaldığı ve zarar gördüğü sel felaketlerinden dolayıdır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385; Süyûtî, *et-Tevşîh,* 4/1221. Belki terk edilme sebebi olabilecek başka olumsuz bir yönü de vardır. O da humma hastalığının yaygın olmasıdır. Oraya uğrayan insanların çoğunda böyle bir hastalığın ortaya çıkmış olması orada böyle bir hastalığın bulunduğuna dair genel bir kanaat oluşturmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385.
[438] Buhârî, "Hac", 9.
[439] Buhârî, "Hac", 10.
[440] Nesâî, "Menâsik", 19, 22.
[441] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385.

2.2.7.4. Necd Ehlinin Mîkâtı

Necd isminin ne anlama geldiği konusunda ihtilaf vardır. Ağır basan izahlara göre "Necd"; yüksek, sert yer anlamına gelmektedir.[442] Coğrafi bölge olarak Hicâz,[443] Şâm, Azîb ve Tâif arasında kalan bölge olarak ifâde edilmekteyse de başka noktalar zikredilerek sınırları belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu izaha göre Tâif şehri Necd bölgesine dâhildir. İbnü'l-Esîr, Necd bölgesini Azîb, Zatüırk, Yemame, Tayyi' Dağı, Vecra[444] ile Yemen arasında kalan bölge olarak tanımlamaktadır.[445]

İbn Ömer'in Resûlullah'tan naklettiği rivayete göre "Necd ehlinin mîkâtı, Karn denilen mevki" olarak belirlenmiştir.[446] Karn; Karnülmenâzil, Karnüsseâlib olarak da anılır. Büyük dağlarla bağlantısı olmayan uzunca bir dağ anlamına gelmektedir. Bu dağ, Mekke'den bir gün bir gece uzaklıkta olup Necd halkının mîkât yeridir.[447] İbn Hacer, Karnülmenâzil ile Karnüsseâlib'in iki farklı yer olduğunu birinci ismin daha meşhur olduğunu ifâde ettikten sonra Karnüsseâlib'in mîkât yeri olmadığını ifede etmektedir.[448]

2.2.7.5. Yemen Ehlinin Mîkâtı

İbn Abbas'tan nakledilen rivayete göre Resûlullah (s.a.s.), Yemen ehli için Yelemlem'i mîkât olarak belirlemiştir.[449] Yelemlem[450] veya Elemlem[451] olarak anılan bu mevki, Mekke'nin güneyinde iki mil (yaklaşık 3200 metre) uzaklıkta Mekke ile Yemen yolu üzerinde, vadileri denize doğru inen Tihâme[452]

---

[442] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/197.
[443] Tihâme ile Necd bölgelerini ayırdığı için Hicâz denilmiştir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 2/74.
[444] Vecra: Mekke ile Basra arasında Mekke'ye kırk mil veya iki merhale uzaklıkta bir beldedir. Basralıların konaklama yeri olarak bilinir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 5/417.
[445] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/197.
[446] Buhârî, "Hac", 10; Nesâî, Menâsik", 21.
[447] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 4/377-378; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/197.
[448] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/385.
[449] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/265-266; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/44 (No. 2272); Buhârî, "Hac", 9; Müslim, "Hac", 12; Dârimî, "Menâsik", 5.
[450] İbn Sîde ayrıca Yelemlem kelimesinde (ل) harfinin (ر) harfiyle değiştirilerek okunduğunu ifâde etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/386; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/201; Süyûtî, *et-Tevşîh,* 4/1221.
[451] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/386; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/201; Süyûtî, *et-Tevşîh*, 4/1221.
[452] Sözlükte; "kötü koku, aşırı sıcaklık, durgun rüzgâr" anlamına gelen Tihâme kelimesi kıyı şeridi için "yüksek bölge" mânasındaki Necid'in karşıtı olarak "alçak bölge" anlamında kullanılmıştır.

dağlarından büyük ölçekli bir dağdır.[453] İbn Hacer'e göre Mekke'ye gelmek isteyen Yemenlilerin iki yolu vardır. Biri, dağlarda yaşayan insanların uğradığı veya hizasından geçtiği Karn mevkiidir ki aynı zamanda doğudan gelenlerin de mîkâtıdır. Diğeri Tihâme yoludur. Bu yolu kullananlar Yelemlem'den veya onun hizasından geçerler. Bu mevki onların asıl mîkâtlarıdır. Sadece oradan geçenler onlarla beraber onu kullanırlar.[454]

2.2.7.6. Irak Ehlinin Mîkâtı

Iraklılar'ın mîkâtının Zatüırk olması hususunda iki farklı görüş vardır. Bunlardan biri; mîkâtın bu bölgenin fethinden sonra Hz Ömer tarafından belirlenmiş olandır. İbn Ömer'den nakledilen rivayete göre bölge halkı Hz. Ömer'e gelip "Ey Müminlerin Emiri! Resûlullah Necd ahâlisi için Karn mevkiini belirledi. Burası da bizim yolumuzdan sapadır. Eğer biz Karn'dan ihrâma girmek istersek bu bizim için zor ve meşakkatli olacak." diyerek durumlarını arz ettiler. Hz. Ömer de onlara "Öyleyse siz, Mekke'ye giden yolunuz üzerinden size sapa olmayan ve Karn mevkiinin hizasında bulunan bir noktaya bakıp, oradan ihrâma girin." diyerek onlara mîkât olarak Zatüırk'ı belirledi.[455] Buhârî, İbn Ömer'den gelen Zatüırk mîkâtıyla ilgili bu rivayeti *Sahih*'ine almıştır. Diğer görüş ise bu mîkâtın Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından belirlenmiş olmasıdır. Hz. Âişe'den gelen rivayete göre Resûlullah (s.a.s.); Medineliler için Zülhuleyfe, Şâmlılar ve Mısırlılar için Cuhfe, Iraklılar için Zatüırk, Necidliler için Karn, Yemenliler için de Yelemlem'i ihrâma girme yeri olarak belirlemiştir.[456] Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayet de bu yöndedir.[457]

Bu rivayetlerin Hz. Ömer'e ulaşmamış olması ihtimal dâhilindedir. Bu durumda vahye olan titizlik ve muvâfakatlarıyla bilinen Hz. Ömer, ictihad yoluyla bu mîkâtı uygun görmüşse de daha önce Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından

---

Bölgeye Gavr (çukurluk) adı da verilmektedir. Bkz. Elnure Azizova, "Tihâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/153.

[453] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/201.

[454] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/386.

[455] Buhârî, "Hac", 13; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/95.

[456] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/265; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Nesâî, "Menâsik", 19, 22.

[457] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/265; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 11/486 (No. 14507); Müslim, "Hac", 17; İbn Mâce, "Menâsik", 13.

belirlenmiş olan mîkât noktasına muvâfakat etmiştir.[458] Böylece Zatüırk mîkâtının Hz. Ömer tarafından ictihad yoluyla belirlenmiş olmasını onun merfû rivayetlere olan muvâfakatlarından biri olarak saymak, rivayetleri tartışmaya maruz bırakmaktan daha mantıklı görünmektedir.

2.2.7.7. Akîk Mevkii

Akîk mevkii ile ilgili İbn Abbas'tan (r.a.) gelen rivayete göre "Resûlullah (s.a.s.), Mekke'nin doğusunda olan kimseler için "Akîk'i" mîkât yeri olarak belirledi."[459] Bu rivayete göre mîkâtların sayısı yedi olmaktadır. Fakat İbn Abbas'tan gelen bu rivayet, râvilerinden Yezîd b. Ebû Ziyâd'dan dolayı hadisçiler tarafından zayıf kabul edilerek reddedilmiştir.[460]

2.2.8. İhrâm

İhrâm sözlükte "haram kılmak, kendini mahrum bırakmak, haram aylarına veya Harem bölgesine girmek" anlamlarına gemektedir. Terim olarak hac veya umreye niyet eden kimsenin, diğer zamanlarda yapması helâl olan "dikişli giysi, koku sürme, cinsel ilişkide bulunma, nikâh kıymak, avlanmak, vb." bazı davranışları, hac ve umrenin belli nüsüklerini tamamlayıncaya kadar kendisine haram kılmasını ifâde eder.[461]

Kur'ân-ı Kerîm, ilgili âyetlerde[462] ihrâmla ilgili yasakları belirtmekle ihrâmın meşruiyetini onaylamıştır. Haccın mekân mîkâtları konusunda ifade edildiği üzere Hz Peygamber (s.a.s.), bütün mîkâtları açıklamıştır. Râvi sahâbîler, bu rivayetleri naklederken "vakkate, faraza"[463] ifâdelerini kullananarak ihrâmın meşruiyet ve gerekliliğini dile getirmişlerdir.

Hac esnasında günlük giysilerinden soyunup, bembeyaz lekesiz ihrâm örtülerine bürünen Müslümanlar; her türlü gösterişten uzaklaşmayı, zinet ve servetle böbürlenmemeyi, insanlar arasındaki eşitliği, ölümü ve ötesini

---

[458] Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/96.
[459] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/266; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Tirmizî, "Hac", 17; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 7/95.
[460] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/390; Muhammed b. İsmail es-San'ânî, *Sübülü's-selâm Şerhu Bülûği'l-merâm,* (Riyâd: Mektebetü'l-maârif, 1426/2006), 2/514; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/78.
[461] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre*, 190; Salim Öğüt, "İhram", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/539.
[462] el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/95-96.
[463] Buhârî, "Hac", 5, 7, 9, 10;

hatırlamayı fiilen yaşayıp öğrenmeleri yanında, kötü arzu ve alışkanlıklarından da sıyrılıp, tertemiz yeni bir hayata başlama iradesini simgeler. İhram halinde uygulanan yasaklar ise kişiye düzenli ve disiplinli yaşama melekesi kazandırır.[464]

2.2.8.1. Telbiye

Hz. İbrâhim'den tevarüs eden telbiye, dünyanın farklı ülke ve bölgelerinden gelen Müslümanların birlikte seslendirdikleri tevhid inancına bağlılığı ifâde eden ortak noktalardan biridir.[465] Hz. İbrâhim'den başlayarak Câhiliye döneminde de devam eden telbiye Hz. Peygamber tarafından İslâm'a uygun hale getirilmiştir. Hz. Peyamber tarafından söylenen telbiye lafızlarıyla ilgili rivayetlere göre Hz. Peygamber'in söylediği sıga üzerinde ittifak hasıl olmuş ve İslâm âleminde uygulanmıştır. Ancak bazı sahâbîler tarafından Hz. Peygamber'in (s.a.s.) telbiyesine tevhid inancına aykırı olmayan bazı ilaveler yapıldığı görülmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından söylenen ve yaygın olarak kullanılan telbiye lafızları, İbn Ömer tarafından rivayet edilmiştir. O, Hz. Peygamber'in (s.a.s.), yüksek sesle لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لاَ شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، إِنَّ الحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَالمُلْكَ، لاَ شَرِيكَ لَكَ şeklinde telbiye getirdiğini ve bu kelimelerin üzerine artırma yapmadığını belirtmiştir.[466] İbn Ömer, babasınının telbiyeden sonra لَبَّيْكَ اللهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ وَسَعْدَيْكَ، وَالْخَيْرُ فِي يَدَيْكَ لَبَّيْكَ وَالرَّغْبَاءُ إِلَيْكَ وَالْعَمَلُ ifadelerini ilave ettiğini nakletmiştir. Kendisinin de babası gibi telbiye getirdiği rivayet edilmiştir.[467]

2.2.8.2. İhrâm Yasakları ve Cezaları

Hac veya umre niyetiyle ihrâma girildikten sonra bazı eylemler, yasaklanmıştır. Bu eylemlerin bir kısmı Kur'ân[468] ve sünnet ile sabit iken, "tırnak kesme, vücudun herhangi bir yerinden kıl alma" gibi bazı yasak eylemler ise kıyas yoluyla tespit edilmiştir. İhrâm yasaklarının ihlâli durumunda bazen ceza gerekmektedir. Hac ve umre ibadetlerini icrâ ederken işlenen suçların cezâ keyfiyeti konusu bu iki ibadetin nüsüklerinin önemine göre ele alınmıştır. İlgili

[464] Bünyamin Erul-Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2010), 25.
[465] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/222; Erul-Keleş, *Haccı Anlamak,* 29.
[466] Buhârî, "Lİbâs", 69; Müslim, "Hac", 21.
[467] Müslim, "Hac", 19, 21.
[468] el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/95-96.

ibadetlerin rükün ve farzlarına dokunan suçlar ciddi cezalara bağlanmış iken, bu kadar önem arz etmeyen nüsüklere dokunan suçların ise daha hafif müeyyidelerle telafi edildiğini söylemek mümkündür. Bu başlık altında ihrâm yasaklarına ve varsa bu yasakların cezalarına değinilecektir.

2.2.8.2.1. Tıraş Olmak

İhrâmlı olanlara yönelik: "*Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin.*"[469] âyetinden dolayı traş olmanın yasak olduğu anlaşılmaktadır. Zira tıraş olmak, kişinin kendine vacip kıldığı ihrâmdan çıkmak anlamına geldiğinden belli şartlar oluşmadan tıraş olmanın câiz olmadığı söylenebilir.[470] Başı tıraş etmek mezkûr âyetin hükmü ile yasaklanmışsa da bedenin başka yerlerinde bulunan kılları yok etmek de bu kapsama dâhil edilmiştir.[471] Aynı şekilde el veya ayaklardan tırnak kesmek de kıl kesme ve tıraş olmaya kıyas edilerek yasaklanmıştır. Bazı âlimler, ihrâmlı olan kişilerin tırnak kesmelerinin yasak olduğunu fakat kırılan ve eziyet veren tırnağı gidermekte sakınca olmadığı hususunda icmâ bulunduğunu söylemişlerdir.[472]

Kişinin hastalanma veya başındaki bir rahatsızlıktan dolayı tıraş olması sonucunda ödemesi gereken ceza bulunmaktadır. Kur'ân'da bu husus, *"İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur da tıraş olursa fidye olarak ya oruç tutması ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir.*"[473] âyeti ile ifâde edilmiştir. Bu âyetin nüzulüne sebep olan olay, Hudeybiye'de Kâ'b b. Ucre'nin (ö. 52/672) maruz kaldığı ve tıraş olmak zorunda kaldığı bitlenme sorunudur. Ancak ilgili âyet, hadiseyi daha geniş bir şekilde ele almış ve yapılması gerekenleri ortaya koymuştur. Zira Hz. Peygamber, Ka'b b. Ucre'ye "Tıraş ol ve üç gün oruç tut ya da altı miskini doyur veyahut bir kurban kes." buyurmuştur.[474]

---

[469] el-Bakara 2/196.
[470] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/359; Zühaylî, *el-Münîr*, 1/566.
[471] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre*, 253.
[472] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre*, 254.
[473] el-Bakara 2/196.
[474] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/384-389; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 1/126-127; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/535; Süyûtî, *ed-Dürr*, 1/514-515.

2.2.8.2.2. Avlanmak (Sayd)

Karada yaşayan ve örfen av hayvanları[475] kapsamına giren hayvanları avlamak veya katletmek ihrâmlı olanlara yasaklanmıştır. Çünkü Allah (c.c.), "*İhrâmlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı*."[476] "*Ey iman edenler! İhrâmlı iken av hayvanını öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır*." buyurmaktadır.[477]

Bu durum, ihrâmdan çıkma anlamına gelen tehallül anına kadar devam etmektedir. Zira Allah "*İhrâmdan çıkınca avlanınız*." buyurmuştur.[478]Âyette emir şeklinde geçen *"avlanın*" ifâdesi usul olarak ihrâmdan çıktıktan sonra avlanmanın vacip olduğunu akla getirme imkân ve ihtimali olsa da bu anlamda tefsir veya yorumda bulunanlar olmamıştır. Zira burada yasaktan sonra gelen emirler yasaktan önceki durumları esas alınarak belirlenmiştir. Bu bağlamda İbn Kesîr (ö. 774/1373), bütün delillere uygun düşen görüşün böyle olduğunu ifâde etmektedir.[479] Taberî, *"İhrâmdan çıkınca avlanın."* âyetini açıklarken, siz ihrâmdan çıktıktan sonra avlanabilirsiniz. Artık sizin avlanmanızda bir sakınca kalmamıştır; dilerseniz avlanabilirsiniz, şeklinde yorumlanmaktadır. Çünkü avlanmayı size haram kılan sebep, ihrâmdan çıkmanızla ortadan kalkmıştır. O, bu gibi ifâdeleri kullandıktan sonra bütün tefsircilerin de aynı görüşte olduğunu ifâde etmekte ve görüşünü seleften gelen tefsirlerle desteklemektedir.[480] İbn Abbas'tan gelen rivayette de Resûlullah (s.a.s.) kendisine hediye edilen yaban eşeğini reddetmiştir. Hediye eden zatın gücendiğini anlayınca da "Bunu ihrâmlı olduğumuz için sana iade ettik." buyurmuştur.[481]

---

[475] Av hayvanı olmadıkları ittifakla kabul edilen karga, yılan, akrep, fare ve kuduz köpek gibi zararlı hayvanları öldürmekte herhangi bir sakınca yoktur. Bilakis müstehap görülmüştür. Hz. Âişe'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber, "Beş fasık olan şey vardır ki, bunlar Harem'de öldürülebilir: Fare, akreb, karga, çaylacık ve kuduz köpek." buyurmuştur. Başka rivayetlerde yılan, alacakarga, fare, kuduz köpek ve çaylak şeklinde sayılmıştır. Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 88, 89, 90; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/217, 397 (No. 23934, 24542); Buhârî, "Cezâus-sayd", 7; Müslim, "Hac", 67.

[476] el-Mâide 5/96.

[477] el-Mâide 5/95.

[478] el-Mâide 5/2.

[479] İbn Kesîr, *Tefsîr,* 3/12.

[480] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 8/42-43.

[481] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 83; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 13/110-111, 114 (No. 16614, 16624); Buhârî, "Cezâu's-ayd", 6, "Hibe", 6; Müslim, "Hac", 50; Nesâî, "Menâsik", 79.

Konu ile ilgili hadislerde önem arz eden ve hüküm üzerinde etkili olan iki husus göze çarpmaktadır. Birincisi; avın ihrâmlı olan kişi maksadıyla veya onun katkısıyla avlanmış olması. Bu şekilde avlanmış olan avlar ihrâmlı olanlar için yasak kapsamına girmektedir. İkincisi; ihrâmsız olan kişi ihrâmlı olan kişiyi veya kişileri dikkate almadan avlarsa ve ihrâmlı olanların da avlanma işleminde eylem veya işaret gibi katkıları olmamışsa, o zaman ihrâmlı kişiler için yasak söz konusu olmamakta ve böyle bir av yasaklanan av kapsamına girmemektedir. Bu hususta Ebû Katâde'den (ö. 54/674) nakledilen rivayete göre o, ihrâmlı olmadığı halde avladığı hayvanı ihrâmlı olan sahâbîlere ikram etti. Ashâbın bir kısmı ondan yerken bir kısmı ise yemediler. Bu durumu Resûlullah'a (s.a.s.) sorduklarında O, "Bu (av), Allah'ın size ikram ettiği bir rızıktır."[482] diyerek ihrâmsız olanın avladığı hayvanın etinden ihrâmlı olan kişilerin yiyebileceğini belirtmiştir. Ebû Katâde'nin oğlu Abdullah aynı hadisi babasından naklederken şu ifadeleri de eklemiştir. Resûlullah (s.a.s.), ihrâmlı olan kişilere "Sizden biri ona (ava) işaret etti mi? Yahut Ebû Katâde'ye bu hayvanı avla diye emir verdi mi?" diye sordu. Onlar "Hayır" deyince Hz. Peygamber (s.a.s.), "Öyle ise yiyin." buyurdu.[483]

Av hayvanlarını avlamak veya öldürmenin cezâsı şu âyetle belirlenmiştir. *"Kim onu kasten öldürürse kendisine bir ceza vardır. İçinizden iki adil kimsenin takdir edeceği Kâbe'ye ulaştırılmak üzere öldürdüğü hayvanın dengi bir kurbanlık hayvan veya yoksullara yedirmek suretiyle kefâret yahut da onun dengi oruç tutmaktır.*"[484] İlgili âyet, cezâ gerektirmese de av hayvanını öldürmeye teşebbüsü yasaklamaktadır. Fakihlerin çoğuna göre Hz. Âişe'den gelen rivayette istisna edilen hayvanlar dışında[485] etleri yenilen ve yenilmeyen bütün av hayvanları âyetin kapsamına girmektedir. İmam Şâfiî ise eti yenmeyen hayvanları av haynanı olarak görmediğinden bu kapsamda değerlendirmemektedir.[486] Cumhurun görüşüne göre âyette ifâde edilen "bilerek" kaydı, cezanın uygulanması konusunda etkili değildir. Binaenaleyh bu konuda unutan ile

[482] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 76; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 16/354 (No. 22466); Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 88; Müslim, "Hac", 57.
[483] Müslim, "Hac", 64.
[484] el-Mâide 5/95.
[485] Rivayete göre beş zararlı hayvan Hil ve Harem'de öldürülür, bunlar: Karga, fare, akrep, çaylak ve kudurmuş köpek. Bkz. Buhârî, "Bed'ül-halk", 16; Müslim, "Hac", 69; Nesâî, "Menâsik", 113, 115-118.
[486] İbn Kesîr, *Tefsîr,* 3/190.

unutmayan arasında fark yoktur. Zührî, (ö. 124/742) bu cezanın Kur'ân'da kasıtlı öldürme için uygulandığını, sünnette ise kasıtlı olmayanları da kapsadığını ifade etmiştir.[487]

2.2.8.2.3. Cinsel İlişki

İhrâm halinde olanların uzak durması gereken hususlardan biri cinsel ilişki ve onunla ilgili davranışlardır. Hac veya umre ihrâmında olanlar, belli nüsükleri icrâ etmeden cinsel ilişkide bulunmaları halinde ibadetleri fâsid olur. Konu ile ilgili âyette: *"...Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihrâmını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur."* buyrulmaktadır.[488] İbn Abbas, ilgili âyeti herhangi birinin hac veya umre maksadıyla ihrâma girmesi şeklinde tefsir etmektedir.[489]

Âyette geçen "rafes"[490] kelimesi, cinsî münasebet ve cinsi münasebete yakın olan, kadın ve erkek arasında meydana gelen münasebetler; sarılma ve öpme gibi cinsî münasebetin gerekliliklerini kapsamaktadır. Aynı zamanda kadınların bulunduğu ortamda bu konuların konuşulması ilgili yasağın kapsamındadır.[491] Cinsel organın haricinde bir yerle ilişkide bulunmak da aynı hükme tabidir ve "rafes" kelimesinin kapsamına dahildir.[492]

Mürsel bir rivayette anlatıldığına göre Cüzâm kabilesinden ikisi de ihrâmlı iken cinsel ilişkide bulunan karı koca, Hz. Peygamber'den bu durumlarını sordular. Hz. Peygamber onlara ibadetlerine devam etmelerini ve kurban kesmelerini emretti.[493] Hz. Ömer, Hz. Ali ve Ebû Hüreyre'den ihrâmlı iken eşiyle cinsel ilişkide bulunan kişinin durumu soruldu. Onlar da şöyle cevap verdiler: "O kişi hac ibadetlerini bitirene kadar devam eder, seneye hac yapmak ve kurban kesmekle mükelleftir." Benzer fetvalar İbn Ömer ve İbn Abbas'tan da rivayet edilmiştir.[494]

---

[487] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/678-679; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 2/78; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/192.
[488] el-Bakara 2/197.
[489] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/455.
[490] Rafes, aynı anlamda oruç ibadetiyle ilgili de kullanılmıştır. Bkz. el-Bakara 2/187.
[491] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/459-460, 463; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/544.
[492] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/463.
[493] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/272; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 9/204-205.
[494] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/273.

Kişi, birinci tehallülden (ihrâmdan çıkmadan) önce rafes kapsamına giren yasakları çiğneyerek guslü gerektiren bir duruma düşerse, o zaman haccını ifsad etmiş olur. O, hacla ilgili yapılması gerekenleri yapmaya da devam etmek zorundadır. Ceza olarak bir deve kesmek ve bu haccın kazasını yapmak durumundadır. Birinci tehallülden sonra böyle bir suç işleyenlerin hac ibadetleri fesada gitmemekle beraber bir davar (küçükbaş hayvan) kesmeleri gerekmektedir.[495]

2.2.8.2.4. Cidâl

"*Hac'da cidâl yoktur.*"[496] âyeti ile ifâde edilen maksad hususunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüş, haccın vakti ve hac ibadeti konusunda hiçbir tartışma yoktur. Çünkü Allah Teâlâ onu tamamen açıklamış ve en mükemmel bir biçimde izah etmiştir. Bu konuda yapılan tartışmalar yersizdir, gereksizdir. Allah, Peygamber'ine haccın menâsikini bildirerek bu konuda kesin hükmünü açıklamıştır. İbn Cerîr et-Taberî ise bundan haccın menâsikinde tartışma olmadığı anlamını çıkarmaktadır. İkinci görüşe göre ise buradaki "cidâl" kelimesi kavga ve düşmanlık anlamına gelmektedir. İbn Mes'ûd (ö. 32/652-3), Allah Teâlâ'nın "*Hacda tartışma yoktur.*" kavli konusunda şöyle demiştir: "Arkadaşını kızdırıncaya kadar onunla tartışmandır." İlgili âyette yer alan "cidâl" kelimesi İbn Abbas'a sorulduğunda o, bunun münakaşa ve tartışma demek olduğunu ve arkadaşını kızdırıncaya kadar onunla münakaşa etmek olduğunu belirtmiştir.[497]

2.2.8.2.5. Giysi İle İlgili Yasaklar

İhram yasaklarından biri de giysi ile ilgilidir. Bu konuda birçok rivayet mevcuttur. Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiği üzere bir adam Resûlullah'a (s.a.s.) ihrâmlının nasıl bir elbise giyebileceğini sormuş, Resûlullah da (s.a.s.) ona: "Gömlek, sarık, don, bornoz, mest giymeyin. Ancak biriniz pabuç bulamazsa o zaman mest giysin. Ama mestleri topuğun aşağısına kadar kessin. Safrânlı ve

[495] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 271.
[496] el-Bakara 2/198.
[497] İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/545-546.

versli olan elbiseleri de giymeyin." cevabını vermiştir.[498] İbn Abbas da Resûlullah'ın (s.a.s.) hutbe okurken, ihrâmlıyı kastederek şöyle buyurduğunu belirtir: "Don giymek, izâr bulamayana; mest giymek de ayakkabı bulamayana câizdir."[499] Câbir'den (r.a.) nakledilen rivayette ise Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: "Her kim ayakkabı bulamazsa iki mest giyiversin; îzâr bulamayan da don giysin."[500] Rivayetlerde görüldüğü üzere ihrâmlı erkeklerin bedenin hepsinde veya bir kısmında dikişli giysiler giymeleri hadislerle yasaklanmaktadır. Bunlar: Gömlek, sarık, don, bornoz, eldiven, mest, çorap, versli ve safrânlı bütün giysilerdir.[501] Bu giysilerin yasak olduğu hadislerde açık bir şekilde zikredilmiş veya zikredilenler kapsamına girmiştir. Ya'la b. Ümeyye'den (ö. 60/679) gelen rivayete göre ise Hz. Peygamber (s.a.s.) Ci'râne'deyken yanına cübbe giymiş bir adam geldi. Cübbenin üzerinde halûk[502] yahut sarılık eseri vardı. Adam, Resûlullah'a: "Umremi yaparken ne şekilde hareket etmemi emredersin?" diye sordu. Tam o sırada Hz. Peygamber'e vahiy inmeye başladı ve üzerine bir elbise örttüler. Vahiy bittikten sonra O, "Umreyi soran zat nerede?" diye sordu ve adama şunları söyledi: "Elbisenden sarılığın yahut halûkun eserini yıka, cübbeni çıkar, haccında yaptığının aynısını umrende de yap."[503]

Görüldüğü üzere ilgili rivayetten hac ve umrede ihrâmlı olan kişilerin unutarak veya bilmeyerek cübbe, sarık ve elbise giymelerinden dolayı herhangi bir cezanın gerekmediği anlaşılmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber, bahsi geçen kişiye herhangi bir fidye vermeyi emretmemiştir. Konuyla ilgili olarak Nevevî, âlimlerin bu hadiste zikri geçen giysilerin ihrâmlıyken giyilmesinin haram olduğu hususunda ittifak ettiklerini, ilgili hadislerinde Resûlullah'ın (s.a.s.), gömlek ve don ile o anlamda olan dikişli ve bedeni sıkı bir şekilde saran her şeyin giyilemeyeceğine işaret buyurduğunu, ayrıca sarık ve bornoz ile dikişli veya

[498] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 8; Dârimî, "Menâsik", 9; Buhârî, "Hac", 21, "Libâs", 13, 14, 15; Müslim, "Hac", 1; İbn Mâce, "Menâsik", 19; Nesâî, "Menâsik", 30.
[499] Buhârî, "Libâs", 14; Müslim, "Hac", 4; İbn Mâce, "Menâsik", 20; Nesâî, "Menâsik", 32.
[500] Müslim, "Hac", 5. Not: Yukarıda serdedilen rivayetlere göre izar bulamayanların don giymeleri açık bir şekilde ifâde edildiğinden İbn Ömer'in rivayetine nazaran bu konuda nas kabul edilmektedirler. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 8/76. Bazı rivayetlerde mestlerin kesilmesi dile getirilmemiş ise de rivayetleri uzlaştırmak prensibinden hareketle bu rivayetler de kesmekle takyit edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/403; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/234.
[501] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 258.
[502] Halûk: Bir çeşit esanstır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/393.
[503] Müslim, "Hac", 6; Nesâî, "Menâsik", 29.

dikişsiz başı örten her şeye hatta sargıya bile dikkat çekildiğini, sargıya ihtiyacı olan ihrâmlıların onu sarabileceğini, fakat fidye vermeleri gerektiğini belirtmektedir.[504]

Başı örtmekle ilgili sarık ve bornoz giysilerinin beraber söylenmiş olmasından elde edilecek fıkhî hüküm ise alışılmış veya nâdir olarak kullanılan şeylerin aynı hükme tabi tutulduğudur. Fakat suya dalmak veya eliyle başını örtmek gibi nâdir şeyler örtmek anlamını taşımadıkları için böyle bir hükmün kapsamına alınmamaktadır.[505]

İhrâmlı olan kişilere izâr ve ridâ türü giymek câiz olduğu gibi cübbe, gömlek ve benzeri giysilerle örtünebilirler. Aynı şekilde izârın yırtık yerlerini dikip yamalayabilirler. Çünkü ihrâmlı olanlara yasak olan giysiler bedenin azalarına göre biçilip dikilenlerdir.[506]

Erkekler hakkında başı, yüzü ve ayak topuklarını örtmek de giyim ve kuşamla ilgili yasak kapsamındadır. Erkekler için yüzün örtülmesinin yasak olduğunu İbn Abbas'tan gelen rivayetler açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İbn Abbas'ın naklettiğine göre bir adam devesinden düşerek boynu kırıldı ve öldü. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.) onun hakkında şöyle buyurdu: "Onu su ve sidirle yıkayın ve iki elbisesi ile kefenleyin. Ama başını ve yüzünü örtmeyin. Çünkü Allah, kıyamet gününde onu telbiye getirir bir halde diriltecektir."[507] Abdullah b. Ömer'den gelen rivayette de Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: "Gömlek, sarık, don, bornoz ve mest giymeyin. Ancak biriniz ayakkabı bulamazsa o zaman mest giysin. Ama mestlerin topuktan aşağısını kessin."[508]

Bu hadislerden anlaşıldığı üzere ihrâma giren kişiler, gömlek ve dikişli olan hiçbir giysi giyemezlerdi.[509] Hatta bütün bedeni saran elbiseler gibi bedenin belli organları için dikilen eldiven ve benzeri şeyler de haramdır. Hz. Peygamber, cübbe giymiş ihrâmlı birini gördüğünde cübbeyi çıkarmasını emretmiştir. Bunları

---

[504] Nevevî, *el-Minhâc*, 8/73-74.
[505] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/402; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/233.
[506] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre*, 259-260.
[507] Buhârî, "Cezâu's-sayd", 20; Müslim, "Hac", 93.
[508] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 8; Dârimî, "Menâsik", 9; Buhârî, "Hac", 21, "Libâs", 13, 14, 15; Müslim, "Hac", 1; İbn Mâce, "Menâsik", 19; Nesâî, "Menâsik", 30.
[509] Bu yasakların bayanlarla ilgili olmadığı sadece erkekleri ilgilendirdiği konusunda icma hâsıl olmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/402.

giymiş olan ihrâmlıların çıkarmaları emredilmişse de parçalayarak veya yırtarak çıkarmak emredilmemiştir. Don ve şalvar gibi izâr yerine giyilen giysiler de ihrâmlı olanlar için yasak edilmiştir. Mest konusunda ifâde edildiği şekilde izâr bulunmadığı zaman bu gibi giysileri kesip kısaltmak gibi bir emir bulunmamaktadır.[510]

Giysi hususunda zikredilen tüm yasaklar, erkeklere mahsustur. Kadınlar ise yüzleri hariç dikişli veya dikişsiz her şeyle bütün bedenlerini örtebilirler. Konuyla ilgili olarak İbn Ömer'in rivayetinde Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Kadınlar da yüzlerini örtmeyecek eldiven giymeyeceklerdir"[511] Hz. Âişe'den gelen rivayete göre bazı durumlarda kadınların yüzlerini örtmelerine ruhsat verilmiştir. Zira ilgili rivayete göre bayanlar, erkekler tarafından görünmemek için yüzlerini örtme ihtiyacı duyduklarında örtüleri bir müddet için yüzlerine bırakıp örtebilirler.[512]

2.2.8.2.6. Koku Sürme

Konuyla ilgili hadislerde; ihrâma girdikten sonra[513] ihrâm elbisesinde, bedeninde bilerek kokulu madde kullanmak yasaklanmıştır.[514] Nitekim İbn Ömer'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.), "Safrân veya vers[515] ile boyanmış hiçbir elbise giymeyin."[516] buyurmuştur. İbn Ömer'den gelen başka bir rivayette de Resûlullah (s.a.s.) ihrâmlının safrân veya vers çiçeği ile boyanmış elbise giymesini yasak etmiştir.[517] Verilen rivayetlerde görüldüğü üzere Hz. Peygamber (s.a.s.), vers ve safrânı zikretmekle bu manadaki şeylere yani güzel

---

[510] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 4/514; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/233; Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, 5/280.

[511] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 15; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 5/339 (No. 6003); Buhârî, "Cezâu's-sayd", 13; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 31; Tirmizî, "Hac", 18; Nesâî, "Menâsik", 39.

[512] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/208 (No. 23903); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 33; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/142. Bu rivayet hadisçiler tarafında zayıf bulunmuşsa da Fatıma bint el-Münzir'den (ö. 146/763) gelen farklı bir rivayet bunu desteklemektedir. Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 16.

[513] Buhârî, "Hac", 18; Müslim, "Hac", 31, 32.

[514] Buhârî, "Cezû's-sayd", 19; Müslim, "Hac", 1, 6, 8.

[515] Güzel kokulu sarı renkli bir bitkidir. Boya olarak kullanılır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/404.

[516] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 8; Dârimî, "Menâsik", 9; Buhârî, "Hac", 21, "Libâs", 13, 14, 15; Müslim, "Hac", 1; İbn Mâce, "Menâsik", 19; Nesâî, "Menâsik", 30.

[517] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 4/479 (No. 5003).

kokulu bütün şeylere işaret etmektedir.[518]

İhrâm halinde erkek ve kadın tüm ihrâmlılara her türlü koku sürmeleri yasaktır. Fakat meyve ve çiçek gibi şeyleri koklamak yasak değildir. Zira bu gibi şeyler kokulanmak maksadıyla kullanılmamaktadırlar. Konuyla ilgili ulemânın açıklamalarına göre hacca niyet eden kimseye zikri geçen şeylerin haram kılınmasındaki hikmet, onu refah halinden uzaklaştırmak huşû' (saygı) ve tevazu/boyun eğme sıfatıyla vasıflandırmaktır. Böylece hacı, bütün hac müddetince ihrâmlı olduğunu hatırlayacak, bu suretle daha ziyade zikir ve ibadetle meşgul olacak, kendini kontrol edecek, ibadetini koruyacak, haram olan şeylerden sakınacak, ihrâm elbisesiyle ölümü, kefeni ve kıyamet gününde insanların yalınayak başı açık Allah'ın huzuruna çıkacaklarını hatırlayacaktır. Koku sürmenin ve kadınlara yaklaşmanın haram kılınmasındaki hikmet ise kişinin dünyanın ziynet, lezzet ve refahından uzak kalarak bütün düşüncesini uhrevî maksatlara tahsis etmesidir.[519]

Şayet kokulu olan maddelerin tadı ve kokusu kalmamış ise o zaman kullanmakta herhangi bir sakınca yoktur. Tabiînin büyüklerinden nakledilen rivayetlere göre bu giysiler yıkanıp kokuları giderilir ve renklerinde herhangi bir dökülme eseri kalmazsa o zaman bunları giymekte herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Fakat Şafiî (ö. 204/820), suya temas etmesi durumunda koku verirse yine câiz olmadığını belirtir. Ancak Abdullah b. Ömer'den gelen ve Hz. Peygamber'in "Yıkanmış olanlar hariç safrân ve versli elbiseleri -ihrâmda- giymeyin."[520] hadisinin, yıkanmış olmanın yeterli olduğunu ifâde etmekte ve bu konuda yapılan tartışmaları da bitirdiği görülmektedir.[521] Hz. Âişe'den gelen rivayete göre ise ihrâmdan önce saç ve sakala uygulanan kokunun ihrâmdan sonra eseri kalsa da ihrâm haline aykırı olmadığı anlaşılmaktadır.[522] Konuyla ilgili

[518] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/74.
[519] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/74.
[520] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 4/479 (No. 5003); Ayrıca bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/234-235.
[521] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/404; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 9/234. İhrâmlı olanların yasaklanan safrân ve versli elbiseleri giyemedikleri gibi onlarla temas etmek suretiyle onların üzerinde oturmak, yatmak gibi başka türlü kullanmak da câiz görülmemiştir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 9/235.
[522] Zevcesi Âişe'den ben Resûlullah'ı ihrâma girerken, ihrâmı için, ihrâmdan çıkmak (tehallül) için de Kâbe'yi tavaf etmeden önce güzel koku ile kokulandırırdım, dediği rivayet edilmektedir. Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 17; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/399, 606, (No. 24553, 25352) 18/ 113 (No. 25895); Buhârî, "Hac", 18; Müslim, "Hac", 33; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 10; Nesâî, "Menâsik", 41, 42.

rivayetlerde ihrâmda koku sürmek suçuna dair ceza belirlenmemektedir. Ancak fakihler kir giderme suçuna kıyas ederek buna ceza tespit etmektedirler.[523]

2.2.8.2.7. Nikâh Akdi

Nikâh akdi yapmak ihrâmlı olanlara yasak kılınmaktadır.[524] İhrâmlı olan kişi, bizzat evlilik yapamadığı gibi velilik veya vekâlet aracılığıyla başkasını da evlendiremez. Evlilik için dünür gönderemez. Hz. Osman'dan (r.a.) rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu ifâde edilmektedir: "İhrâmlı olan kişi evlilik yapamaz, başkasını evlendiremez ve kendisi adına başkasına dünür gönderemez."[525] Ancak ihrâmlının yapmış olduğu nikâh akdinden dolayı herhangi bir fidye gerekmemekle beraber kıyılan nikâh akdinin geçersiz olduğu herkes tarafından kabul edilmekte ve bu görüşün nasların muhtevalarına uygun olduğu ifâde edilmektedir. Nikâhın sahih olduğunu savunanlar ise Hz. Peygamber'in Meymûne (ö. 51/671) ile olan evliliğini delil göstermektedirler. Fakat onunla evlilik yaparken Hz. Peygamber'in ihrâmlı olup olmaması hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Bu konudaki hadislere dayanarak İmam Mâlik (ö. 179/795), İmâm Şafiî, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve cumhur ihrâmlı olanın nikâh akdinin sahih olmadığını söylemişlerdir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Kûfelilere göre ise Hz. Peygamber, Meymûne ile evlilik yaparken ihrâmlı olduğundan, ihrâmlı olanların nikâh kıymaları câiz ve nikâh akdi de sahihtir.

Cumhur, Hz. Meymûne'nin evliliğiyle ilgili olan hadisi çeşitli şekillerde yorumlamaya çalışmaktadır.[526] Bu yorumların en sahihi Hz. Peygamber'in mezkûr eşiyle olan evlilikte ihrâmlı olmadığı yorumudur. Sahâbîlerin ekserisinden gelen rivayetler de bu şekildedir. Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ve bazı âlimlere göre Hz. Peygamber'in ihrâmlı olarak evlilik yaptığını İbn Abbas'tan başka rivayet eden biri bulunmamaktadır.[527] Hatta hâdisenin asıl sahibi ve en iyi bileni

[523] Zühaylî, *el-Fıkhü'l-islâmî,* 3/299. Bkz. Müslim, "Hac", 6, 8; Nesâî, "Menâsik", 29.
[524] İhrâm yasakları konusunda evlilik, nikâh akdi ve benzeri ifâdelerden maksat, sadece evlilik için nikâh kıymaktır. Cinsel ilişki değildir. Çünkü ihrâmlı olanların cinsel ilişkide bulunmaları haccı ifsad eden yasaklardan biridir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 4/52.
[525] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 70; Müslim, "Nikâh", 43.
[526] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/194; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 4/52.
[527] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/194.

Meymûne validemiz bile ihrâmlı olmadığını rivayet etmektedir.[528]

Bu durumda ihrâm halinde evlilik yapmak veya başkalarını evlendirmekle ilgili nehiy, haramlık ifâde ettiğinden kıyılan nikâhın sahih olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bazı kaynaklarda yer alan Hz. Peygamber'in "Dünür göndermesin." şeklindeki yasaklayıcı sözünde, sadece mekruhluk hükmü bulunduğu ifâde edilmektedir.[529] İhrâmlı olan kişilere evlenme ve evlendirme faaliyetinde bulunmaları yasaklandığından, nikâhla ilgili şâhitlik yapmaları da uygun görülmemiş; hatta ihrâmlı şâhitlerle nikâhın sahih olmayacağını dahi söyleyenler olmuştur. Fakat sahih olan görüşe göre şâhitlik sahih olduğu gibi nikâh da sahihtir. Aynı zamanda cumhurun görüşü de bu şekildedir.[530]

2.2.8.3. İhrâmdan Çıkma (Tehallül)

Tehallül, hac veya umre ihrâmına girmiş olanların yasaklı olan hallerinin sona ermesi anlamına gelmektedir. Hz. Âişe (r.anha): Ben iki elimle Resûlullah'a şu iki hâlinde güzel koku sürdüm: Onlardan birisi, ihrâma girmek istediği zamandı; diğeri cemreye taş atma ve tıraşın ardından henüz Beyt'i ifâza tavafı yani ziyaret tavafı etmeden ihrâmdan çıktığı zamandı. Resûlullah'a (s.a.s.) bu iki zamanda elleriyle güzel koku sürdüğünü söylemek suretiyle Hz. Âişe, cemreye taş atıp tıraş olduktan sonra henüz ifâza tavafı gerçekleşmeden de tehallülün meydana geldiğini ortaya koymaktadır.[531] Hz. Âişe'nin rivayetinde söz konusu olan birinci tehallüldür. İkinci tehallülün gerçekleşmesi ise herkes tarafından hac ibadetinin rüknü olarak ifâde edilen ifâza tavafının yerine getirilmesiyle gerçekleşmektedir.

Cumhurun görüşüne göre tıraş olmak haccın menâsikinden biri olduğundan, ihrâm yasakları ancak tıraş olmakla ortadan kalkar. Bu fıkhî çıkarım

---

[528] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/152; Müslim, "Nikâh", 48; İbn Mâce, "Nikâh", 45; Tirmizî, "Hac", 24. Yezîd'in rivayeti, İbn Abbas'ın rivayetinden birkaç yönden tercihli kabul edilmektedir: 1.Yezîd, kıssanın asıl sahibi olan Meymûne'den bilgi aktardığından, 2. Meymûne'nin de o zamanlarda akıl ve kemal bakımından olgun, İbn Abbas'ın henüz on yaşlarında bir çocuk olması ve meseleyi iyi bilmiyor olma ihtimalinden, 3. Hz. Peygamber'in Hudeybiye akabinde yapılan kaza umresinde Meymûne ile evlendiği ve Hz. Peygamber'in ilgili umrenin ihrâmından da kısa sürede çıktığı bilindiğinden. Ayrıca Hz. Osman'dan gelen rivayeti de Meymûne'den gelen rivayetle birleştirdiğimizde İbn Abbas'ın rivayetinden daha da tercihli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/280.

[529] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/194-195; İbn Reslân, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd,* 8/438-440.

[530] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/195.

[531] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/205; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/399, 618, 635, (No. 24553, 25401, 25478); Buhârî, "Hac", 143; Müslim, "Hac", 31, 33; İbn Mâce, "Menâsik", 18.

Hz. Peygamber'in hadisinden elde edilmektedir. Zira Hz. Peygamber'in taş attıktan sonra tıraş olduğu ve daha sonra tavaf yaptığı bilinmektedir. İhrâmın yasaklarından biri olan koku sürmenin taş atma ve tıraş olma fiilinden sonra kalkmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira hadiste geçen "tavaftan önce koku sürdüm" ifâdesinden ihrâm halinde uygulanması yasak olan koku sürmenin, taş atma ve tıraş olma nüsüklerinden sonra meydana geldiği anlaşılmaktadır.[532] Nitekim tabiînden Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717), hac yaptığı sene fakihlerden ifâzadan önce koku sürmenin hükmünü sormuş, bütün fakihler ittifakla câiz olduğunu söylemişlerdir. Böylece tabiîn fakihleri arasında bu konunun bu şekilde anlaşılmasında herhangi bir ihtilaf olmadığı anlaşılmaktadır.[533] İbnü'l-Münzir (ö. 318/930) ise; Akabe cemresine taş atıldıktan sonra henüz ifâza tavafı yapılmadan hangi yasakların kalktığı konusunda ihtilaf olduğunu ifâde etmiştir. Nitekim Hz. Âişe, Abdullah b. Zübeyr ve İbn Abbas gibi sahâbîlerden gelen rivayetlere göre cinsel ilişki hariç her şey helal olmaktadır. Bu görüşü savunanlar ilgili hadisi delil olarak göstermektedirler. Fakat İbn Ömer'den gelen rivayete göre cinsel ilişki ile birlikte avlanmak yasağının da devam ettiği ifâde edilmektedir.[534]

Akabe cemresine taş attıktan sonra henüz ifâza tavafını yapmadan Hz. Peygamber'e eşi Âişe tarafından koku uygulanmış olması ihrâm yasaklarının kalktığını göstermektedir. Buradaki tehallülün taş atma ve tıraş olma işleminden sonra henüz ifâza tavafını yerine getirmeden önce elde edilen birinci (kısmî) tehallül olduğuna dair ise ittifak hâsıl olmuştur.[535]

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Hac ibadetini yerine getirmek için ihrâma girilir, bununla ihrâm yasakları başlamış olur. İhrâm yasaklarının kısmî olarak kalkması için üç hususdan ikisini, tam olarak kalkması için tamamını yerine getirmek gerekmektedir. Bu üç hususdan maksat Akabe cemresine taş atmak, tıraş olmak ve ifâza tavafı denilen Arafat dönüşü tavafı yerine getirmektir. Bu üç ibadetten ikisini yerine getirmekle ilk tehallül denilen kısmî tehallül elde edilmiş

[532] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/399-400; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 22/205.
[533] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/225, 227.
[534] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/132.
[535] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/99-100; Mûsâ Şahin Lâşîn, *Fethu'l-Mun'im Şerhu Sahîhi Müslim,* (Kahire: Dâruş-şurûk, 1423/2002), 5/124; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 22/197.

olmaktadır.[536] Kısmî tehallül ile de sadece cinsel münasebetler hariç bütün yasaklar kalkmış olmaktadır. Anılan hususların üçünü yerine getirmekle ikinci veya tam tehallül denilen ve ihrâmın bütün yasaklarını ortadan kaldıran tehallül elde edilmiş olmaktadır.[537]

2.2.9. Tavaf

Bir nesnenin etrafında dönmek, dolaşmak anlamına gelmektedir. Terim olarak ibadet niyetiyle Kâbe'nin etrafında yedi şavt olarak yapılan ibadettir. Safâ-Merve arasında gidip gelmek şeklinde yapılan eyleme de tavaf denilmektedir.[538]

Çalışmalarında haccı anlamlandıran değerli ilim adamları Erul ve Keleş, özet ifâdeleriyle Kâbe'nin etrafında tavaf eden on binlerce Müslümanın oluşturduğu tabloyu, bir galaksinin milyonlarca yıldızıyla dönüşününü andıran bir manzaraya benzetmekte, Kâbe'nin çekim alanında yörüngeye girebilen bu manevi akışa kendini bırakan kişi, mü'minler denizinde bir damla olabilmenin zevkine erdiğini ifâde etmektedirler. Aynı zamanda Kâbe'nin etrafında dönerek gerçekleştirilen tavafın; kâinatın ve yaratılışın özeti, teslimiyetin ve ilâhî takdire boyun eğişin sembolü olduğunu bildirmektedir.[539]

Hac ve umre ibadetlerinin temel esaslarından birisi de Kâbe'nin etrafında yapılan tavaftır. Zira "*Beyt-i Atîk'ı tavaf etsinler*."[540] âyetinden maksat Akabe cemresine taş attıktan sonra yapılan ifâza tavafı olduğu rivayet edilmektedir.[541] Allah Teâlâ'nın hacılara hitaben: "*Ve Beyt-i Atîk'ı tavaf etsinler*." âyetiyle Mücâhid, bayram günü vacip olan tavafın kast edildiğini söylemektedir. Emredilen tavafın ziyaret tavafı olduğuna dair rivayetler birbirini teyit eder niteliktedir.[542] İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre âyetteki "*Beyt-i Atîk*" ifâdesi, Hz. İbrâhim'in attığı temellere işaret etmektedir. Kureyş tarafından nafaka

---

[536] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/99; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/585; Lâşîn, *Fethu'l-Mun'im,* 5/124.

[537] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/99; Lâşîn, *Fethu'l-Mun'im,* 5/124. Burada unutulmaması gereken bir husus ifâza tavafını yapmakla ikinci tehallülün elde edilebilmesi için, kudüm tavafından sonra sa'y ibadetini ifâ etmiş olmak gerekmektedir. Yoksa ifâza tavafını yaptıktan sonra haccın sa'yını yerine getirmeden böyle bir tehallül gerçekleşmez. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 8/99; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 22/198.

[538] Abdülmün'im, *Mu'cemü'l-mustalahât ve'l-elfâz el-fikhiyye, "* tvf", 2/440.

[539] Erul-Keleş, *Haccı Anlamak,* 35.

[540] el-Hac 22/29.

[541] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/532.

[542] Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 3/255; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 5/418; Süyûtî, *ed-Dürr,* 6/40-41; Zühaylî, *el-Münîr,* 9/220.

yetersizliğinden dolayı Beyt'e dâhil edilemeyen temelin şekli değildir. Bundan dolayı Hz. Peygamber Hicr'in arkasından tavaf yapmıştır.[543]

Hz Âişe'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekke'ye geldiğinde ilk başladığı ibadet, abdest almak ve akabinde Beyt'i tavaf etmek olmuştur. Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Muâviye ve Abdullah b. Ömer de aynı uygulamayı tatbik etmişlerdir.[544] Fakih ve müfessir bir sahâbî olan İbn Abbas, konuyla ilgili insanların Beyt ile son münasebetlerinin tavaf olması gerektiğini, ancak hayızlı kadınların bundan muaf tutulduklarını ifade etmektedir.[545]

Hac ibadetinin Kâbe ile ilgili en önemli kısmını oluşturan tavaf ibadetinin Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları esas alınarak yapılması gerekli olduğu öne sürülen şartları vardır. Nitekim tavaf hususunda Hz. Peygamber (s.a.s.), şöyle buyurmaktadır: "Kâbe etrafında tavaf etmek, namaz kılmak gibidir. Sadece tavafta konuşma imkânınız mevcuttur.[546] O halde her kim tavaf esnasında konuşacaksa hayırlı şeyler konuşsun."[547] Hz. Peygamber'in bu hadisinde tavafın şartları için namaz örnek alınmakta ve tavaf ona benzetilmektedir. Buna göre namazda aranan şartların tavafta da aranması gerektiği akla gelmektedir. Gerek bu hadisin devamında ifâde edilen gerekse Hz. Peygamber'in tavafıyla ilgili uygulamalarından tavaf ile namaz arasında bazı farkların olduğu anlaşılmaktadır. İlgili rivayete göre konuşmak ve onun hükmünde olması düşünülen bazı hususlar istisna edildiği gibi Hz. Peygamber'in uygulamalarından da bazı hususların namazdan farklı olarak uygulandığı ortaya çıkmaktadır. Namazda olduğu gibi Kâbe'ye yönelmek ve tavaf için belli bir vakit belirlemek gibi hususlar şart koşulmamıştır. Hades ve necasetten tahâret, setr-i avret gibi diğer şartlar ise varlığını devam ettirmekte ve başka bir delil tarafından istisna edilmedikçe namazda şart olduğu gibi tavafta da şart olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gibi şartların zan ifâde eden âhâd delillerden elde edilmiş olmaları, ilgili amellerin

[543] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/531-532; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 5/418.
[544] Buhârî, "Hac", 78; Müslim, "Hac", 190.
[545] İbn Kesîr, *Tefsîr,* 5/418; Süyûtî, *ed-Dürr,* 6/41-42.
[546] Bu anlama yakın bir şekilde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde de yer almıştır. Ayrıca bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/137; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 12/169 (No. 15361), 13/90 (No. 16565), 16/553 (No. 23094).
[547] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/496; İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/137; Tirmizî, "Hac", 112; Nesâî, "Menâsik", 135.

ancak vâcip derecesine kadar çıkmalarını sağlayabilmiştir.[548] Ayrıca birbirine benzetilen olay, amel ve varlıkların belâgat ilmi açısından her konuda aynı derecede olması gerekmemektedir.[549] Hz. Peygamber'in tavaf yapmadan önce abdest alması,[550] hac esnasında özel halinden dolayı Hz. Âişe'ye: "Beyt'i tavaf etmek hariç hacıların yaptığı bütün ibadetleri yap."[551] demesi, bu ibadette de hadesten taharetin şart olduğunu göstermektedir. Bu delillere rağmen İslâm âlimleri arasında abdestin vacip veya şart olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Mâlik, Şafiî, Ahmed ve cumhura göre tavafın sahih olması için abdest şarttır. Ebû Hanîfe ise müstehap kabul etmektedir. Cumhurun delili, Hz. Peygamber'in Mekke'ye vardığında ilk önce abdest alıp sonra tavaf yapmasıdır. İbn Abbas'tan mevkuf olarak rivayet edilen "Beyt'i tavaf etmek namaz kılmak gibidir; ancak tavaf esnasında konuşmak câiz görülmüştür." şeklindeki haber de bunu desteklemektedir.[552]

İbn Ömer, Hz. Peygamber'in hacca gelip Beyt'i yedi defa tavaf ettiğini naklettikten sonra "*Resûlullah'ta güzel bir örnek vardır.*" âyetini okumuştur.[553] Resûlullah'ın (s.a.s.) bu uygulamasından hareketle tavafın yedi şavt olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz. Peygamber, Beyt'in etrafında yedi defa dönmüştür. O'nun (s.a.s.) bu uygulamaları bize "*Eski Ev'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler.*"[554] âyetinin tefsiri olarak emredilen tavaf şeklini izah etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in "Hacla ilgili ibadetlerinizi benden öğrenin." emri de tavafın Hz. Peygamber'in açıklamasıyla açığa kavuştuğunu ifâde etmektedir.[555]

---

[548] Bu noktadan hareketle tavaf alanında sakınılması zor olan necasetin muaf olması herkes tarafından kabul görmüştür. Hz. Peygamber'den günümüze kadar devam edip gelen uygulamalar da bunu göstermektedir. Konuşmakta bir ruhsat tanınmışsa da ibadete uygun düşmeyen faydasız ve hayır getirmeyen sözlerin sarf edilmesi de doğru bulunmamıştır. Aynı şekilde tavaf eden insanlara karışıklık ve şaşırtma gibi zarar veren konuşmaların da yapılmaması gerekmektedir. Bkz. Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahim el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmii't-Tirmîzî,* thk. Abdurrahmân Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.), 4/33.

[549] Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 4/33.

[550] Buhârî, "Hac", 78; Müslim, "Hac", 190.

[551] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/233 (No. 23991); Buhârî, "Hac", 81, "Edâhî", 10; Müslim, "Hac", 120; Tirmizî, "Hac", 100.

[552] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/220.

[553] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 4/343 (No. 4641), 11/412-413 (No. 14251); Buhârî, "Hac", 80; Müslim, "Hac", 189; İbn Mâce, "Menâsik", 33; Nesâî, "Menâsik", 161; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/252.

[554] el-Hac 22/29.

[555] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 370.

Câbir'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.s.), Mekke'ye gelince mescide girdi. Önce Hacerülesved'i istilâm etti (selâmladı), sonra Kâbe'yi sol tarafına alarak üç sefer hızlıca, dört sefer de normal yürüyerek tavafı tamamladıktan sonra İbrâhim Makâmı'na geldi ve "*İbrâhim'in Makâmı'nı namazgâh edinin.*"[556] âyetini okuduktan sonra iki rekât namaz kıldı.[557] Şevkânî'ye göre Hz. Peygamber'in bu uygulamaları mücmel olan emirleri izah ettiği için vacip olarak algılanmaktadır. Hz. Peygamber'in Hacerülesved'i istilâm ettikten sonra sağına doğru hareket etmesi, Kâbe'yi sol tarafına alarak tavaf yapmaya başlaması, tavafın nasıl yapılması gerektiğini beyan etmektedir.[558]

Konuyla ilgili bu rivayetlerden; Mekke'ye vardıktan sonra Mescid'e varır varmaz tavafın Hacerülesved'i istilâm ederek Kâbe'yi sola aldıktan sonra başladığı, sonra ilk üç şavtta remel yapıldığı **(**hızlı ve çalımlı yürüme), kalan dört şavtta normal yürüyerek tavaf yapıldığı, şavtın yine Hacerülesved'de bittiği anlaşılmaktadır. Tavafın tamamlanması için şavtların bitiminden sonra tekrar Hacerülesved'i istilâm edip Makâm-ı İbrâhim'in arkasında iki rekât namaz kılmak ve Safâ tepesine doğru hareket etmek gerekmektedir.

Aynı şekilde vakit[559] veya cenâze[560] namazı gibi istisnaî durumlar dışında herhangi bir engelden dolayı kesilen tavafın iadesi gerektiği gibi, sebepsiz olarak kesilmesi ve örfen uzun bir müddet geçmesi halinde iade edilmesi gerekmektedir. Bunlar, Hz. Peygamber'in uygulamalarından elde edilen hükümlerdir. Ahmed b. Hanbel, tavaf yapan kişinin yorulması durumunda bir müddet ara verdikten sonra kaldığı yerden devam edebileceğini belirtmiştir.[561]

Tavafla ilgili olarak unutulmaması gereken husus, diğer ibadetlerde olduğu gibi tavaf yapmak için niyet etmenin gerekli olduğu hususudur. Çünkü Hz.

---

[556] el-Bakara 2/125.
[557] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56; Tirmizî, "Hac", 33; Nesâî, "Menâsik", 148
[558] Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/281; Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 371.
[559] Tavaf yaptığı esnada farz namaza başlandığında, İbn Ömer'in ara verdiği ve daha sonra tavafını tamamladığı rivayet edilmektedir. Abdurrahmân b. Ebû Bekir'den de aynı anlamda rivayet bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, "Hac", 68; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/484; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/382-383.
[560] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/484.
[561] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 372-373, 376.

Peygamber (s.a.s.), amellerin niyetlere bağlı olduğunu ifâde etmektedir.[562] Bu veriler neticesinde birini aramak veya tavaf yapan biriyle sohbet etmek gibi tavaf niyeti olmaksızın farklı bir maksatla Kâbe'nin etrafında dolaşanların tavaf yapmış sayılmayacakları anlaşılmaktadır.[563]

2.2.10. Vakfe

Vakfe; duruş, bekleyiş demektir. Arafat vakfesi, bir yandan insanın dünyaya ayak basışını, diğer yandan ise kıyamette Allah'ın huzurunda bekleyişi hatırlatır. O, mü'minin Rabbi'nin huzurunda imanla, sebat ve umutla gerçekleştirdiği bilinçli bir duruştur. Hz. İbrâhim'in milleti olan tek bir din ve yekvücut olduklarını vahdeti ispatlayan şanlı, asâletli bir duruştur. Arafat'ta vakfe bütün dünya Müslümanlarını temsilen gelen heyetlerin oluşturduğu dünyada eşi benzeri görünmeyen bir zirvedir. Müslümanlar için o, bir çeşit "İnsan hakları beyannâmesi" niteliğinde olan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vedâ hutbesini icrâ ettiği mekândır.[564]

Vakfe, Zilhicce ayının dokuzuncu günü öğleden başlayarak bayram günü şafak vaktine kadar Arafat'ta bir süre beklemeyi ifâde etmektedir. Vakfe, Hz. İbrâhim'in hacla ilgili uygulamalarından kalan kadîm bir ibadettir.[565] Kur'ân-ı Kerîm, "*Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin.*"[566] buyurarak Arafat vakfesine dolaylı işaret etmektedir. Zira oradan akın etmeyi emretmek oraya çıkmayı gerektirmektedir.[567] Hz. Peygamber bu hususta "Hac Arafat'tır, her kim arefe akşamı fecr doğmazdan önce Arafat'ta bulunursa haccı tamam sayılır." buyurmaktadır.[568]

Haccın temel rükünlerinden biri olan Arafat'ta vakfe yapmak Hz.

---

[562] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 1/236, 292 (No. 168, 300); Buhârî, "Bed'ül-vahy", 1, "Îmân", 41; Müslim, "İmâre", 155.
[563] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 376.
[564] Erul-Keleş, *Haccı Anlamak,* 54-55.
[565] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/245; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 13/311 (No. 17167); Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/195; İbn Mâce, "Menâsik", 55; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 62; Tirmizî, "Hac", 53; Nesâî, "Menâsik", 201; İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 4/255; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/517; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/3.
[566] el-Bakara 2/199.
[567] Âyette ifâza emredilmişse de Arafat'a çıkmak, bu âyetin nihai emri olarak anlaşılmaktadır. Çünkü Arafat'a çıkmadan oradan ifâza etme imkânı olmamaktadır. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/5.
[568] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/226; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 14/264-265 (No. 18679); Tirmizî, "Hac", 57; İbn Mâce, "Menâsik", 57; Nesâî, "Menâsik", 202.

Peygamber'in fiiliyle sabittir. Hz. Peygamber, İslâm'dan sonra vakfe yaptığında daha önce vakfe yaptığı yerde durmuşsa da Urene[569] hariç Arafat'ın her tarafının vakfe yapmak için uygun olduğunu beyan ederek yeni bir beyanda bulunmuştur.[570] Bu rivayetlerden vakfe yapmak için Arafat bölgesinin şart olduğu, başka yerlerde yapılan vakfelerin bunun yerine geçmeyeceği anlaşılmaktadır.[571]

Abdurrahmân b. Ya'mar ed-Dîliyy (ö. ?) vakfe konusunda yaşadıklarını şöyle anlatır: Hz. Peygamber (s.a.s.) Arafat'ta iken onun yanına varmıştım. Necid halkından bazı kimseler, içlerinden birini Hz. Peygamber'e hacla ilgili sorular sorması için görevlendirmişlerdi. Onun Resûlullah'a (s.a.s.) haccın nasıl yapılacağını sorması üzerine Hz. Peygamber, bu durumu ilan etmek için bir adama emir verdi. O adam da aldığı emre uyarak "Hac, Arefe günü vakfe yapmak demektir. Kim Müzdelife gecesi sabah olmadan Arafat'a gelirse haccı tamdır. Mina günleri üçtür, kim acele eder de iki gün sonra Mekke'ye dönerse ona bir günah yoktur. Mina'da geciken de günahkâr olmaz" diye yüksek sesle duyurdu. Sonra Hz. Peygamber, duyuran adamın arkasından bir başka adam gönderdi. O da aynı şeyleri yüksek sesle ilân etmeye başladı.[572]

Arafat'ta vakfe yapmanın zamanı ile ilgili Urve b. Mudarris'ten (ö. ?) gelen rivayette şöyle buyurulur: "Kim bizimle burada bu vakitte sabah namazını kılmış, sonra bizimle birlikte bulunmuş, bundan önce de Arafat'ta gece veya gündüz vaktinde bir süre durmuşsa, onun haccı tamamlanmış sayılır."[573] Başka bir rivayette Urve b. Mudarris (r.a.), yaşadıklarını şöyle anlatır: Resûlullah (s.a.s.) Müzdelife'de iken O'nun huzuruna çıktım ve benim haccım oldu mu? diye sordum. O şöyle buyurdu: Şu içinde bulunduğumuz vaktin namazını bizimle

[569] Urene, Arafat ile Mina arasında bulunan bir yerin adıdır. Bkz. Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Câmii's-sağîr,* thk. Ahmed Abdüsselâm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 5/35; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 23/149.

[570] İlgili rivayet: Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 166; İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/245; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 5/186.

[571] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/7.

[572] Ebû Dâvûd. "Menâsik", 68; Nesâî, "Menâsik", 202; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr,* thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1415/1994), 12/347.

[573] Dârimî, "Menâsik", 54; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 68; Nesâî, "Menâsik", 210

kılan, burada vakfesini yapan bundan önce gece veya gündüz Arafat'ta vakfesini ifâ etmiş olan kimsenin haccı tamam olmuştur.[574]

Arafat'ta vakfe yapanların güneş batmadan veya gece girmeden ayrılmaları durumunda yapılan vakfenin geçerliliği hakkında ise ihtilaf vardır. Cumhur, Arefe günü zeval vaktinden başlayarak bayram gecesi şafak doğmadan önceki bir zaman diliminde bir an da olsa Arafat bölgesinin herhangi bir yerinde bulunmayı haccın geçerli olması için yeterli görmüştür. Mâlik'e göre vakfeye esas olan zaman dilimi Arefe gününü takip eden gece vaktidir. Buna göre bayram günü şafak doğmadan gecenin herhangi bir vaktinde vakfe yapmak gerekmektedir. Ebû Hanîfe, Sevrî ve Şafiî'ye göre vakfeye esas olan zaman dilimi Arefe gününün gündüz kısmıdır. Vakfe vakti zevalden başlar, geceye sarkarak devam eder. Bu görüşe göre gündüz bir miktar vakfe yapanın vakfesi sahihtir. İlgili günü takip eden gecenin şafak vaktinden önce gecenin herhangi bir saatinde vakfe yapmak da sahihtir. Ancak adı geçen imamlara göre sadece gündüzün herhangi bir saatinde vakfe yapıp geceye girmeden Arafat'tan ayrılanlar için kurban kesmek gerektiği halde, gecenin herhangi bir vaktinde vakfe yapanlar için kurban kesmek gerekmemektedir.[575]

Ahmed b. Hanbel, konuyla ilgili farklı bir görüş ileri sürmektedir. Ona göre vakfe vakti, Arefe günü şafak doğduktan sonra başlamakta bayram günü şafak doğana kadar devam etmektedir. Gece veya gündüz olması bakımından esas alınan bir zaman dilimi söz konusu değildir.[576] Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Hz. Peygamber'in ilim ehli olan ashâbı ve başkalarına göre fecirden önce Arafat'ta vakfe yapmamış olanların haccı kaçırmış olacağını, fecirden sonra Arafat'ta vakfe yapmanın artık yeterli olmayacağını ifâde ettikten sonra, böyle bir durumda kalanların hac ibadetlerini umreye çevirip ertesi sene hac yapmaları gerektiğini belirtmektedir.[577]

Vaktinde yani Arefe günü zeval vaktinden bayram günü fecrine kadar olan süre içerisinde Arafat'ta vakfe yapmamış olan hacı adayları için "fevat" (o sene hac yapmayı kaçırmak) söz konusu olmaktadır. Bu durumda olan kişiler, o

[574] Dârimî, "Menâsik", 54; Nesâî, "Menâsik", 210.
[575] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 4/344-345; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/8.
[576] Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/8.
[577] İbn Reslân, *Şerhu Sünen'i Ebî Dâvûd,* 9/44.

senenin hac yapma ibadetini kaçırmış sayılırlar.[578] Bu duruma düşenler için Hz. Ömer'in Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669) ve Hebbâr b. Esved'e (ö. 15/636'dan sonra) verdiği fetva[579] esas teşkil etmektedir. İlgili fetvaya göre böyle bir durumla karşı karşıya kalanlar, hemen Beyt'e varıp tavaf yapmalı, Safâ-Merve arasında sa'y etmeli, eğer kurbanı varsa tıraş olmadan önce kesmeli, halk veya taksir yaparak tıraş olmalıdırlar. Ertesi sene hac dönemine yetişir ve güçleri yeterse hac yapmalı ve kurban kesmelidirler. Kurban bulamazlarsa hac günlerinde üç, eve döndükten sonra yedi gün oruç tutmalıdırlar.[580] Bu rivayetlere göre ihsâr sebebi sayılabilecek herhangi bir engel olmaksızın vakfe için belirlenmiş olan Arefe günü zevalden veya fecirden başlayarak,[581] bayram gecesi fecre kadar olan[582] zaman diliminde bir an da olsa Arafat'ın herhangi bir yerinde vakfede bulunmayanlar, hali hazırdaki senenin haccını kaçırmış olmaktadırlar.[583] Yaşanan bu duruma "fevât" veya "fevâtü'l-hac" denilmektedir.[584]

2.2.11. İfâza

İfâza bizatihi maksut bir amel olmayıp haccın önemli bir rüknü olan Arafat'a çıkma emrinin bir sonucudur. Böyle bir rüknü yerine getirdikten sonra kalan hac nüsüklerini yerine getirmek için bir intikal aşamasıdır. Alah Teâlâ**,** "*Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin.*"[585] buyurmakla zımnen Arafat'a çıkmayı emretmektedir.

Allah Teâlâ, bütün hacıların Arafat'ta vakfe yapmasını emrettikten sonra kendisini anmak için Müzdelife'ye akın etmelerini emretmiştir. Bu âyetin muhatapları Kureyşliler görünmekte ise de âyetin bundan hiç kimseyi istisna etmeden bir hüküm koyduğunu ifâde etmek gerekir.[586] Zira Hz. Âişe'den gelen

---

[578] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 458.
[579] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 153, 154.
[580] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 153, 154; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/385-386; Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre*, 632.
[581] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/8.
[582] Arafat'ta vakfe yapmak için belirlenen bu sürenin bayram günü fecrin doğmasıyla sone erdiği icma halini almış bu konuda muhalif kimse olmamıştır. Bkz. Zühaylî, *el-Fıkhü'l-islâmî,* 3/175. Bu görüşe kaynaklık eden rivayetleri görmek için bkz. Dârimî, "Menâsik", 54; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 68; Nesâî, "Menâsik", 210.
[583] İbn Reslân, *Şerhu Sünen'i Ebî Dâvûd,* 9/44.
[584] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 458.
[585] el-Bakara 2/199.
[586] Beğavî, *Tefsîr,* 1/230; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 1/132; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/555; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/545.

rivayete göre Kureyşliler ve onların dinine bağlananlar Müzdelife'de vakfe yapar ve oradan ifâza ederlerdi. Hz. Peygamber bu emir gelmeden önce de Arafat'a çıkmış ve Hz. İbrâhim'in talimatına uygun hareket etmiştir. İslâm gelince Allah Teâlâ Nebisine Arafat'a çıkmasını, orada vakfe yapmasını sonra oradan dönmesini emretmiştir.[587]

İfâza ile ilgili rivayetlerde Hz. Peygamber'in oradan ne zaman ve nasıl hareket ettiği üzerinde durulmaktadır. Câbir b. Abdullah (r.a.), ifâza ile ilgili yaşadığını şöyle anlatmaktadır: Güneşin batışına kadar vakfe hâlinde kalan Hz. Peygamber (s.a.s.), Üsâme'yi (ö. 54/674) arkasına almış ve Arafat'tan hareket etmişti. Kasvâ'nın yularını o kadar kasmıştı ki neredeyse başı, semerinin altındaki deriye dayanacaktı. Sağ eliyle işaret vererek O, şöyle seslendi: "Ey insanlar! Sükûneti koruyun, sükûneti!" Kum tepeciklerinden birine yaklaştıkça, hayvanın dizginini düze çıkıncaya kadar biraz daha gevşetiyordu. Bu şekilde Resûlullah (s.a.s.), Müzdelife'ye vardı, orada akşam ile yatsı namazlarını bir ezan iki kametle kıldı. İki vakit arasında hiçbir nafile namaz kılmadı. Sonra fecir doğuncaya kadar orada dinlendi.[588]

2.2.12. Sa'y

Sa'y kelimesinin sözlük anlamını daha önce açıklamıştık.[589] Fıkıh terimi olarak hac ve umre tavaflarından sonra Safâ tepesinden başlayarak dördü gidiş, üçü dönüş olmak üzere Safâ ile Merve tepeleri arasında toplam yedi defa gidip gelmeyi ifâde eder. Gidiş ve gelişlerden her birine şavt, sa'yin yapıldığı yere mes'â denilir.[590]

Haccın bir nüsükü olan sa'y, "Allah Teâlâ'nın buyruğu olan: "*Şüphesiz ki Safâ ile Merve, Allah'ın nişânelerindendir. Kim Kâbe'yi hacceder veya umre yaparsa, bu ikisini de tavaf (sa'y) etmesinde bir sakınca yoktur.*"[591] âyetiyle meşru kılınmıştır. İbn Abbas'tan nakledilen rivayete göre Hz. İbrâhim'in eşi Hâcer'in, oğlu İsmâil için su aramak maksadıyla bu iki tepe arasında telâş ve arayışla koşması sebebiyle Hz. Peygamber: "Bundan dolayı insanlar sa'y ederler."

[587] Müslim, "Hac", 151; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 57; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/545.
[588] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.
[589] Bkz. Câhiliye Bölümü Sa'y başlığı.
[590] Salim Öğüt, "Sa'y", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/206.
[591] el-Bakar 2/158.

buyurarak onun menşeine işaret etmiştir.[592] İbn Abbas'tan gelen başka bir rivayete göre bu nüsükün Hz. İbrâhim'e dayandığı anlaşılmaktadır.[593]

Hz. Peygamber'in haccını aktaran rivayetlerde onun sa'y yaptığına şu şekilde işaret edilmektedir. O, tavaf yaptıktan sonra İbrâhim'in makâmına giderek "*İbrâhim'in makâmından namazgâh edinin."*[594] âyetini okudu. Makâmı, kendisiyle Beyt-i şerif arasına aldı. İki rek'at namaz kıldıktan sonra yine rükne dönerek onu istilâm etti. Daha sonra Safâ'ya yaklaşınca: "*Şüphesiz ki Safâ ile Merve, Allah'ın şeâirindendir.*"[595] âyetini okudu ve: "Allah'ın başladığından başlıyorum" diyerek Safâ'da dua ettikten sonra Merve'ye doğru indi. Vadinin ortasına ulaşınca hızlıca yürüdü. Vadiden çıkınca her zamanki yürüyüşüne devam etti. Merve'de de Safâ'da yaptığı gibi yaptı.[596] Sa'y bitiminde Resûlullah (s.a.s.) arkadaşlarına hitaben "Sizden hanginizin yanında hediy yoksa hemen ihrâmdan çıksın ve haccını umreye çevirsin."[597] buyurarak umre ibadetinin sa'y ile tamamlandığına işaret etmiştir.[598]

Sa'y edebilmek için hades ve necâsetten temizlik ile avret mahallini örtmek gibi hususlar şart değil müstehap olarak görülmüştür.[599] Safâ-Merve arasında erkekler için öngörülen hızlı yürümek veya hafif koşmak,[600] kadınlar için uygun görülmemiştir.[601]

Hac menâsikinden olan sa'yın hükmü hakkında İslâm âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre sa'y yapmak haccın rükünlerinden biridir; yapılmadığı takdirde hac sahih değildir.[602] Vacip olduğunu ve terk edilme

---

[592] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/106; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/388 (No. 3250); Buhârî, "Enbiya", 9; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/210, 3/221; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 13/690; Süyûtî, *et-Tevşîh,* 5/2165.

[593] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/711; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/503.

[594] el-Bakara 2/125.

[595] el-Bakara 2/158.

[596] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.

[597] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.

[598] Buhârî, "Hac", 80.

[599] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/417.

[600] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 4/527, 556, 558 (No. 5143, 5257, 5265); İbn Mâce, "Menâsik", 43; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 55; Nesâî, "Menâsik", 173; İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 4/237.

[601] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/417.

[602] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 18/526 (No. 27241); İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 4/232-233. Ayrıca "Benden hac ibadetlerinizi öğrenin" ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ettiği "Beyt'i ve Safâ-Merve arasında tavaf et" hadisini de delil olarak ileri sürenler olmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/498.

durumunda kurban kesmekle telafi edileceğini söyleyenler olmuştur.[603] Bazıları ise sa'yın ne rükün ne de vacip, bilakis sünnet veya müstehap bir ibadet olduğu görüşündedir. Bu görüşe göre sa'y yapmadan sadece Beyt'i tavaf etmekle ihrâmdan çıkmak mümkündür.[604]

2.2.13. Şeytan Taşlamak

Hz. İbrâhim, Allah'ın emri ile Beyt'in inşasını tamamladıktan sonra Allah'tan hacla ilgili olan ibadetleri kendisine öğretmesini talep etmiş; Yüce Allah da kendisine hac ibadetlerini öğretmek için Cebrâil'i (a.s.) göndermiştir. Cebrâil, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) namaz ibadetini öğrettiği gibi Hz. İbrâhim'e (a.s.) hac ibadetinin nasıl yapılacağını öğretmiştir. Bayram günü olduğunda şeytan onun karşısına çıkmış; ona taş atmak ve onu reddetmekle emrolunan Hz. İbrâhim bu şekilde şeytanı kendinden uzaklaştırmıştır.[605] Bu sebepledir ki müfessir ve fakîh sahâbî İbn Abbas, recm etme meselesine işaret ederek siz şeytanı recmetmekte ve atanız İbrâhim'in dinine tabi olmaktasınız. Şeytan taşlamak Hz. İbrâhim'den kalma bir sünnettir, demektedir.[606] Günümüzde de Müslümanlar taşlama yaparken hem Hz. İbrâhim'in (a.s.) rolünü üstlenmekte, hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine uymaktadır. Sembolik olarak hacı, taşlarını şeytanı temsil eden taş yığınlarına fırlattığında şehevî arzularına, kendisini günaha sokan dürtülerine attığını düşünmelidir.[607]

Câbir'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.), bayram günü kuşluk vaktinde Akabe cemresini; daha sonraki günlerde ise güneşin zevalinden sonra diğer cemreleri taşlamıştır.[608] Hz. Peygamber'in uygulamalarına göre Akabe cemresine taş atmak bayram günü kuşluk vaktinde olmuştur. Fakat taş atma zamanının kuşluk vaktinden önce yani güneş doğduktan hemen sonra başladığı ifâde edilmektedir.[609] İbn Abbas'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.s.) ailesinin zayıflarını gece karanlığında Mina'ya erken

---

[603] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/498-499; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/414.
[604] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/414. Bu görüş Hz. Âişe'den gelen rivayete aykırıdır. Bkz. Buhârî, "Umre", 10; Müslim, "Hac", 262, 263.
[605] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/96; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/209 (No. 2707); Beyhakî, *Şuab,* 5/505.
[606] Hâkim, *el-Müstedrek,* 1/638; Beyhakî, *Şuab,* 5/505; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 23/93.
[607] Erul-Keleş, *Haccı Anlamak,* 61-62.
[608] Buhârî, "Hac", 134; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/335.
[609] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/122.

gönderirdi. Fakat onlara güneş doğuncaya kadar Akabe cemresine taş atmamalarını emrederdi.[610]

Teşrîk günlerinde yapılan taş atmaların vakti, zevalden sonra başlamaktadır. Bu konuda imamlar ittifak etmişlerdir. Konuyla ilgili Ebû Hanîfe, üçüncü gün hakkında farklı bir görüş ileri sürmekte ve zevalden önce istihsânen câiz görmekte; fakat birinci ve ikinci günlere ait taşları zevalden önce atanların ise iade edeceklerini söylemektedir.[611] Mâlik, Ebû Hanîfe, Sevrî, Şafiî ve Ebû Sevr'e (ö. 240/854) göre taş atma vakti teşrîk günlerinin son gününde güneşin batmasıyla son bulmaktadır. Bu zaman zarfında taş atamamış olanlar kurban kesmekle bu eksikliklerini gidermek zorundadırlar.[612]

Âlimler, cemrelere taş atmanın hükmü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Cumhura göre cemrelere taş atmak vacip, bazı âlimlere göre müekked sünnettir. Bazı âlimlere göre ise tekbirin terkine sebeb olacağından cemrelere taş atmayı terk etmek, haccın fesadına sebep olmaktadır.[613] Buna göre tekbiri terk etmediği müddetçe taş atmayı terk etmek, haccın fesadına sebeb olmaz.[614]

Cemrelere atılan taş sayısının yedi olması gerekmektedir. Abdullah b. Mes'ûd (r.a.), büyük cemreye yani Akabe cemresine vardığında Beyt'i sol tarafına, Mina'yı da sağına alıp yedi tane çakıl taş atmış ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu şekilde taş attığını belirtmiştir.[615] Bazı rivayetlere[616] dayanarak altı adet taşı yeterli gören olmuşsa da[617] bu rivayetlerde altı veya yedi taş atma arasında gidip gelen tereddütler, cumhur tarafından kabul görmemiştir. Cumhur, tereddüt

---

[610] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/313-314, 375 (No. 3005, 3008, 3203); İbn Mâce, "Menâsik, 62; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 65; Tirmizî, "Hac", 58. Şevkânî'ye göre deliller, ruhsata tabi olmayanlar için taş atma süresinin güneşin doğuşundan sonra başladığını göstermektedir. Zayıf ve belli bir mazereti olanlar için daha önceki saatlerde başlayabilir. Fakat bayram gecesinin yarısından önce yapılan taşlamaların câiz olmadığı herkes tarafından ifâde edilmiştir. Bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/335.

[611] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/580; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/122.

[612] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/122.

[613] Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadis bu görüşe esas teşkil etmiştir. Zira rivayete göre taşlar parmaklarla yapılan tesbihat gibi tekbir sayılarını tespit etmek içindir. Hiçbir taş atmadan dahi tekbir sayılarını koruyabilmek bu ibadeti ifâ etmek için yeterlidir. Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/416.

[614] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/579; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/335.

[615] Buhârî, "Hac", 136; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77; Nesâî, "Menâsik", 225; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/308.

[616] Bkz. İbn Hanbel, *el-Müsned,* 2/206 (No. 1439); Nesâî, "Menâsik", 226.

[617] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/125.

arz etmeyen rivayetlere dayanarak taş sayısının yedi olması gerektiğini ifâde etmektedir.[618]

İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Akabe cemresine taş attıktan sonra hiç beklemeden oradan ayrılmıştır. Diğer iki cemrelerde ise taş attıktan sonra burada uzun bir müddet durup dua ve niyazda bulunmuştur. Nevevî, dua etmeden diğer iki cemreden ayrılmak suretiyle sünnete muhalefet eden kişinin müstehap olarak fakir doyurmayı veya kurban kesmeyi tavsiye etmiştir.[619]

2.2.14. Tıraş Olmak

Hac ve umre ibadetlerinde ihrâma girme ve ihrâm süresince ilgili yasaklara uymak zorunludur. İhrâmdan çıkma ve bu kısıtlamaların sona ermesi için yine bu ibadetlerle ilgili bir kısım nüsükleri yerine getirmek gerekmektedir. Erkekler saçlarını tıraş veya kısaltmak, kadınlar ise sadece kısaltmak[620] suretiyle ihrâmla ilgili yasaklar sona ermiş olur.[621] Enes b. Mâlik'ten (r.a.) gelen rivayette anlatıldığına göre Resûlullah (s.a.s.) Mina'ya varmış, müteâkiben cemreye giderek taş atmıştır. Sonra da Mina'daki menziline gelerek kurban kesmiş, akabinde de saçlarını tıraş etmiştir.[622]

İhramdan çıkmak için uygulanan halk ve taksir, bazen mecburi bir sebeple hac tamamlanmadan önce yapılması gerekebilir. Hac veya umre nüsüklerini tamamlayamadan başında meydana gelen herhangi bir rahatsızlıktan dolayı tıraş olmak durumunda kalanlar, Kitab ve sünnette belirtildiği üzere fidye ödemekle mükelleftirler. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de, "*İçinizde hasta olan veya başından rahatsızlığı bulunan varsa fidye olarak ya oruç tutması ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir.*"[623] buyurulmaktadır. Sünnette de Ka'b b. Ucre'den (ö. 52/672)

---

[618] Taş sayısında meydana gelen eksiklikler için terk edilen miktara göre fidye veya kurban kesmekle telafi edilmesi gerektiği ifâde edilmektedir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/126.

[619] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/582; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/129.

[620] İbn Abbas'ın rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.), "Kadınlar için tıraş olmak yoktur. Kadınlara gereken sadece saçları kısaltmaktır." buyurmuştur. Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/151; Dârimî, "Menâsik", 63; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 78; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/267.

[621] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/359; Zühaylî, *el-Münîr,* 1/566.

[622] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 10/356 (No. 12031); Müslim, "Hac", 323.

[623] el-Bakara 2/196.

gelen rivayet, bu duruma açıklık getirmektedir. Rivayete göre bitlerin Ka'b'ın başında çoğalıp kendisine eziyet verecek bir duruma gelmesi sebebiyle Hz. Peygamber, tıraş olması için ona izin vermiş ve kendisine: "Başını tıraş et, üç gün oruç tut yahut altı fakiri doyur yahut da bir kurban kes." buyurmuştur.[624] Söz konusu hastalık, tıraş mahallinde ve tıraş olmayı gerektirecek kadar ciddi bir durum arz etmeli, kişinin tıraş olmaması durumunda sıkıntıda kalabileceği bir hastalık olmalıdır.[625] Ayrıca hastalığın ihrâm günlerinde meydana gelmiş olması şart olmayıp daha önce var olan bir hastalığın artması neticesinde aynı durum ortaya çıkarsa aynı hüküm geçerlidir.[626] Kısacası insanların maruz kaldığı ve tıraş olmakla giderilmesi mümkün olan bütün hastalıklar âyetin kapsamına dâhildir.[627]

Kurban kesme ve tıraş olma, hac ve umre ibadetlerinin icrâ edilmesinden hemen sonra olabildiği gibi ihsâr[628] durumunda olup da hac ve umre ile ilgili nüsükleri yerine getirmeden de ihrâmdan çıkma işlemi olarak gerçekleşebilir.[629] Enes b. Mâlik'ten (r.a.) gelen rivayette daha önce ifâde edildiği üzere, hac nüsüklerini ifâ eden Resûlullah (s.a.s.) Mina'ya varıp cemreye taş attıktan sonra kurban kesmiş, akabinde saçlarını tıraş ettirmişti.[630] Şayet kurban sevk edilmiş ise taş atma ve kurban kesme işleminden sonra ifâza tavafından önce halk veya taksir yapmanın, sünnete uygun ve daha faziletli bir uygulama olduğu ulemanın ittifakıyla kabul edilmektedir. Doğrusu nasslar ve icma da bunu göstermektedir.[631]

Bayramın ilk günü icrâ edilen remy (şeytan taşlama), kurban kesme, halk veya taksir ve ifâza tavafı arasında sıralamaya uymak konusunda Hz.

---

[624] Buhârî, "el-Muhsar", 5, "Megâzî", 35; Müslim, "Hac", 80; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/381.
[625] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/381.
[626] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/380; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/515.
[627] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/381; Beğavî, *Tefsîr,* 1/223.
[628] Hac veya umre ihrâmına girdikten sonra Beyt'e ulaşıp bu ibadetleri icrâ etmekten engellenmektir.
[629] el-Bakara 2/196.
[630] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 10/356 (No. 12031); Müslim, "Hac", 323; Tirmizî, "Hac", 73; İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 4/299.
[631] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/51.

Peygamber'in kendisine sorulan sorulara verdiği: "Yap, zarar yoktur." [632] cevabı, bu nüsükler arasında zorunlu bir sıralamanın olmadığını göstermektedir.[633] İhrâmlı olanların nüsüklerini ifâ etmeleri sonunda gerçekleştirdikleri tıraş, bazı âlimlere göre nüsük, bazılarına göre ihrâm yasaklarından çıkma işlemi olarak değerlendirilmiş ise de netice itibarıyla tıraş olmak işlemiyle her iki sonuca da varılmaktadır.

2.2.15. Kurban Kesmek (Hedy)

Sözlükte, hayat tarzı yol, yol göstermek anlamına gelen "hedy" kelimesi,[634] fıkıh terimi olarak hac ve umre sırasında orada (Beyt-i Atîk'de) kesilmek üzere Harem'e hediye edilen deve, sığır, koyun ve keçi gibi kurbanlık hayvanları ifâde etmektedir.[635] Deve, sığır gibi büyükbaş hayvanlardan olduğunda "bedene";[636] koyun keçi cinsinden küçükbaş olduğunda "dem" veya "nüsük" adını alır.[637] Hedy kelimesi Kur'ân'ın birkaç âyetinde yer almakta; bütün yerlerde de hac ve umreyle ilgili olarak kullanılmaktadır.[638]

İlgili âyetleri açıklamaya çalışan müfessirlerin verdikleri bilgilere göre "hedy": Harem'de kesilmek ve etleri fakirlere dağıtılmak üzere hac ve umre yapanların Beyt'e hediye ettikleri kurbanlık hayvanlardır.[639] İbn Âşûr (ö. 1393/1973), âyetlerde söz konusu edilen kurbanlar, muhataplar tarafından bilindiği için hedy ile ilgili açıklama yapılmadığını ifâde etmektedir.[640]

Buna rağmen hedy kurbanlarının hangi cins hayvanlardan olması gerektiği konusunda rivayetlere dayanan farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bazıları Hz. Âişe ve İbn Ömer'den gelen bazı rivayetleri esas alarak sadece deve ve sığırdan

---

[632] Buhârî, "Hac", 130-131

[633] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/571; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/662-663. Ayrıca bkz. İbn Hanbel, *el-Müsned,* 6/420 (No. 6957); Buhârî, "İlim", 46; Müslim, "Hac", 333; Tirmizî, "Hac", 54.

[634] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 22/240.

[635] Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* 3/282; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hdy", 15/358; Heyet, *el-Mevsûatü'l-fıkhıyye el-kuveytiyye*, "İhsâr", (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1404/1983), 2/209. Başka bir tanıma göre hedy: Temettu', kırân şeklinde hac yapmak, hac ibadetinin vaciplerinden birini terk etmek, hac veya umrenin ihrâm yasaklarından birini çiğnemekten dolayı veya sırf Allah rızası için bayram günlerinde hacda kesilen kurbanlardır. Bkz. Heyet, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye,* "Udhiye", (Kuveyt: Vizaretü'l-evkâf, 1406/1986), 5/74.

[636] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "bdn" 68.

[637] Zühaylî, *el-Fıkhü'l-islâmî,* 3/296-297.

[638] Bkz. el-Bakara 2/196; el-Mâde 5/2, 95, 97; el-Feth 48/25.

[639] Zühaylî, *el-Münîr,* 1/560.

[640] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 2/224.

olabileceğini iddia etmektedir. Fakat yine Hz. Âişe'den gelen başka rivayetler, koyunların da hedy kurbanı olabileceğini göstermektedir. İbn Abbas'ın görüşü de bu yöndedir. Bu konuda mezhep imamlarının çoğu, İbn Abbas'ın görüşünü daha isabetli bulmaktadırlar. Bu nedenle heyd kurbanlarının deve ve sığırdan olabileceği gibi koyunlardan da olmasının câiz olabileceğini söylemektedirler.[641] Ayrıca av öldürme cezalarıyla ilgili âyetin anlamı da bu görüşü desteklemektedir.[642]

Konuyla ilgili hadisler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hudeybiye gününde (6/628) Zülhuleyfe mevkiinde hedy kurbanlarına gerdanlık taktığını, nişanladığı ve umre niyetiyle ihrâma girdiğini;[643] hatta Hz. Âişe, develerin nişan iplerini elleriyle ördükten sonra Hz. Peygamber'in de onları nişanladığı ve boyunlarına alâmet olarak taktığını bilâhare bu hedy hayvanlarını Beyt-i şerife gönderdiğini haber vermektedir.[644] Taklîd, olarak bilinen bu uygulama; deve veya başka davarların boynuna örülmüş ip, deri parçası, ağaç kabuğu ve buna benzer şeyler asmaktır. Bunlardan maksat bu hayvanın hediye kurbanı olduğunun bilinmesi, böylelikle onlara yönelik saldırıların önlenmesi ve Beyt'e hediye olarak sevk edildikleri için bu hayvanlara saygı gösterilmesi amaçlanmaktadır.[645] Ayrıca bu uygulamanın bütün İslâm âlimlerine göre sünnet olduğunu da ifâde etmek gerekmektedir.[646] Hedy kurbanlarına ayrıca iş'âr[647] olarak ifâde edilen bir işlem de uygulanırdı. Bu, devenin[648] hörgücünden kan akıtmak suretiyle onun hedy kurbanı olduğunu belirlemektir. Bazılarına göre bu uygulama, hayvanlara eziyet olarak görülmüşse de cumhura göre sünnettir.[649] Yapılan bu uygulama ile bu hayvanlara saygı duyulması amaçlandığı gibi başka hayvanlara karışmaları veya

---

641 Ebû Ca'fer Ahmed b Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân el-Kerîm*, thk. Sadüddin Ünal (İstanbul: İsam, 1418/1998), 2/233-237.

642 el-Mâide 5/95. Âyetin tefsiri için Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/684-685, 689, 696.

643 Buhârî, "Hac", 106.

644 İbn Hanbel, *el-Müsned*, 17/348-349 (No. 24373); Buhârî, "Hac", 106; Müslim, "Hac", 369, 370.

645 Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, nşr. Abdülkadir Mahmud el-Bekkâr (Kahire: Dâru's-selâm, 1405/1985), 3/1311; Zühaylî, *el-Münîr*, 3/417.

646 Nevevî, *el-Minhâc*, 8/212; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/51-52.

647 İş'âr, hedy kurbanına belirli bir şekilde işaret koymak anlamında fıkıh terimidir.

648 İş'âr, büyükbaş hayvanlara mahsus bir uygulamadır. Küçükbaş hayvanlarda iş'ârın olmadığı herkes tarafından kabul edilmiştir. Bkz. Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît*, 24/64. Nevevî, bizim ve cumhurun görüşüne göre: İş'âr ve taklîd, deve ve sığırlar için müstehap, koyun ve keçiler için ise sadece taklîd müstehaptır, demektedir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 9/709.

649 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/543; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/50-51.

kaybolmaları durumunda hayvanın kolay bir şekilde tanınması da sağlanmış olmaktadır.[650]

Hz. Peygamber'in uyguladığı taklîd ve iş'âr'ın bütün hedy kurbanları için geçerli olduğunu ortaya koyacak bir delil bulunmamaktadır. Bunun sadece nafile, temettu' ve kırân hedylerinde uygulandığı rivayet edilmektedir.[651] Burada ifâde edilmesi gereken husus, bu işlemlerde bulunan insanların hemen ihrâma ve ihrâm yasaklarına tabi tutulmadıklarıdır.[652]

İlgili nass ve rivayetlerden, hac ve umre ibadetlerinin ifâsı esnasında ihtiyaç halinde hedy hayvanlarına zarar vermeden onlardan istifade etmenin câiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hüreyre'den gelen rivayete göre Resûlullah (s.a.s.) kurbanlık devesini sevk eden bir kimseye, "Deveye bin!" buyurmuş. O zat kurbanlık olduğunu söyledikçe Hz. Peygamber, aynı sözünü tekrarlamıştı.[653] İlgili hadisin zahirine itibarla ve Câhiliye'deki bahîre ve sâibe adetlerine olan muhâlafetten de hareket ederek bazı İslâm âlimleri, Hz. Peygamber'in bu emrini vacip olarak yorumlamaktadırlar.[654]

Hedyin kesileceği yer Mekke, zaman olarak da bayram günleridir.[655] Hedyin nezir veya herhangi bir cezadan dolayı vacip olanları dışında kalan kısımlarından kurban sahibinin yemesinin câizliği konusunda fakihler arasında önemli bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır.[656] Naslarla sabit olan hedy çeşitleri dörttür. Onlar: 1. Temettu' hedyi.[657] 2. Rahatsızlık nedeniyle tıraş olmaktan dolayı emredilen hedy.[658] 3. İhsârda olup ihrâmdan çıkmak için kesilen hedy.[659] 4. Av

---

650 Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/51.
651 Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/63.
652 Nevevî, *el-Minhâc,* 9/70-71; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/61, 65, 69.
653 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 139; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 7/253 (No. 7447), 11/440, 459, 462 (No. 14350, 14410, 14424); Buhârî, "Hac", 103; Müslim, "Hac", 372; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 17; Nesâî, "Menâsik", 76.
654 Nevevî, *el-Minhâc,* 9/74; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/537-538; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/41-42; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/94-96.
655 Zühaylî, *el-Münîr,* 1/568, a.mlf., *el-Fıkhü'l-islâmî,* 3/308. İhsâr ve fidyeler bu zaman ve mekanın dışında kalmaktadır. İhsâr kurbanı Hudeybiye'de olduğu gibi kişinin engellendiği yerde ve zamanda, fidyelerin zamanı ve mekânı sebep olan durumun zamanında ve mekânında başlar. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/374-375, 381.
656 Abdurrahmân el-Cezîrî, *Kitabü'l-Fıkh ala'l-mezâhibi'l-arbaa*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002), 1/628-629.
657 el-Bakara 2/196.
658 el-Bakara 2/196.
659 el-Bakara 2/196.

haynanını öldürme cezası olan hedylerdir.[660] Diğer hedy veya kurbanlar da bunlara kıyas edilerek elde edilmektedir. Şöyleki: Mîkât noktalarını ihrâmsız geçmek, Müzdelife ve Mina'da gecelemeyi terk etmek, cemrelere taş atmayı ve vedâ tavafını terk etmek ve fevât sorunu yaşamanın cezası, temettu' cezasına; cinsel ilişkide bulunmak, koku sürmek, dikişli elbise giymek gibi suçlar da âyette belirtilen "ezâ"[661] giderme suçuna kıyas edilmektedir.[662]

Hedy kurbanı ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında onu kesmek ve ondan serbest bir şekilde yemeleri için fakirlerle başbaşa bırakmak gerekmektedir. Hedy sahibinin kafilesinde bulunan bütün arkadaşları o hedyin etinden yiyemezler. Bunun hikmeti, bazıları yeme imkânına sahip oldukları takdirde, zamanından önce bu imkânlarını kullanarak suistimalde bulunabilme ihtimalidir. Sedd-i zerâyi usûlü gereği bu kötülüğün önü kapatılmıştır.[663] Züeyb el-Huzâî'den (ö. 86/705) rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.s.), kurbanlık develerini kendisiyle beraber Mekke'ye gönderiyor ve hedy hayvanlarının ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları söz konusu olduğunda, onları boğazlamalarını ve hedy oldukları anlaşılsın diye de boyunlarına takılı kılâdeyi onun kanına batırdıktan sonra hörgücünün üstüne vurmalarını emrederdi. Bunların etinden ne kendileri ne de kafilede bulunan arkadaşlarının yememelerini emrederdi.[664]

2.2.16. İhsâr

"حصر" kökünden türetilen ihsâr kelimesi, sözlükte "daralmak, âciz olmak, alıkoymak, engellenmek" gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise "hac ve umreye başlayıp bundan engellenmek" anlamında kullanılmaktadır.[665] "İhsar" kelimesi, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashâbının müşrikler tarafından umre ibadetinden engellenmesi ile terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Rivayetlere göre Hz. Peygamber, gördüğü rüya üzerine hicretin altıncı yılı Zilkade ayının başında (6/628) umre yapmaya karar verip[666] 1400 veya 1500 kişilik bir grupla

[660] el-Mâide 5/95.
[661] Bkz. el-Bakara 2/196.
[662] Zühaylî, *el-Fıkhü'l-islâmî,* 3/298-299.
[663] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/77; İbn Reslân, *Şerhu Sünen'i Ebî Dâvûd,* 8/273-274.
[664] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/400; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 3/144 (No. 2418); Müslim, "Hac", 377, 378; İbn Mâce, "Menâsik", 101.
[665] Salim Öğüt, "İhsâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/548.
[666] İbn Kesîr, *Tefsîr,* 7/356.

ihrâma girerek Mekke'ye doğru yola çıkmıştı.[667] Müslümanların Mekke'nin batısında bulunan Hudeybiye'de konakladığını haber alan Kureyş, durumu öğrenmek için art arda elçiler gönderdi. Allah Resûlü onlara sadece Kâbe'yi tavaf etmek için geldiklerini, niyetlerinin savaş olmadığını bildirdi. Buna rağmen müşrikler, Mekke'ye elçi olarak gönderilen Hiraş b. Ümeyye'ye kötü davrandılar. Elçi olarak gönderilen Hz. Osman'ın şehid edildiği söylentisi yayılınca Resûlullah müşriklerle savaşmak üzere ashâptan söz aldı.[668] Bunun üzerine müşrikler geri adım atarak Hz. Osman'ı serbest bıraktılar ve ardından Süheyl b. Amr ile birlikte iki kişiyi Müslümanlara elçi olarak göndererek antlaşma yaptılar.[669] Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanların Hudeybiye'de maruz kaldıkları düşman engelinden söz etmekte ve ihrâmdan çıkmaları için yapmaları gerekenleri şöyle beyan etmektedir: "*Eğer alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin.*"[670] İlgili âyetin indirilmesinden sonra Hz. Peygamber ve beraberinde olan Müslümanlar, yanlarında olan kurbanları kesmiş, tıraş olup ihrâmdan çıkarak o yıl umre yapmadan Medine'ye döndüler.[671]

Burada ifâde edilmesi gereken husus, ihsârın sadece düşman engellemesiyle sınırlı olmadığıdır. Rivayetlere göre hastalık ve sakatlanma gibi durumlar da ihsâr kapsamına girmektedir. Zira Haccâc b. Amr (ö. ?), Resûlullah'ın (s.a.s.) şöyle buyurduğunu anlatmaktadır: "Kimin ayağı kırılır ve topal olursa, o kimse ihrâmdan çıkar ertesi yıl haccını tekrar yapar."[672] Başka bir rivayette "Kim hastalanır, ayağı kırılır veya topal olursa."[673] denilmektedir. Bazı âlimler, ihsâr sorununa karşı sünnetten elde edilen delillerle çözüm bulmaya çalışmışlardır. İhrâma girmeden önce insanların endişe ettiği hastalık ve benzeri sıkıntıların meydana gelmesi durumu, kişinin fidyesiz ve kolay bir şekilde ihrâmdan çıkması için bir çözüm yolu olarak ele alınmaktadır. Hz. Âişe'den gelen rivayete göre Resûlullah (s.a.s.), Zübeyr'in kızı Dubâa'nın (ö. ?) yanına girerek ona,"Hacca gitmek mi istedin?" diye sormuş. Dubâa "Vallahi! Kendimi rahatsız

[667] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/272; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 7/339.
[668] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/272; İbn Kesîr, Tefsîr, 7/348; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 5/77, 81, 85.
[669] Kelâ'î, *el-İktifâ,* 2/176-177; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/352.
[670] el-Bakara 2/196.
[671] İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/350, 353.
[672] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 12/289-290 (No. 15671); İbn Mâce, "Menâsik", 85; Tirmizî, "Hac", 96; Nesâî, "Menâsik", 102.
[673] İbn Mâce, "Menâsik", 85; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 43 Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/397.

hissediyorum" demiş. Bunun üzerine Resûlullah ona, "Hacca niyet et, şart koş ve Allahım! İhrâmdan çıkacağım yer, beni haccetmekten âciz kılacağın yer olsun, de!" buyurmuştur.[674]

İhrâma girmek isteyen insanların şart koşması konusunda ihtilaf vardır. Bazıları bunu câiz görürken bazıları karşı çıkmış ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında şart koşmak gibi bir sünnet olmadığını söylemiş.[675] Bununla beraber Hz. Peygamber'in Dubaa'ya olan önerisini esas alarak Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve İbn Abbas gibi sahâbîler şart koşmayı câiz görmektedirler.[676]

2.2.17. Müzdelife

Mina ile Arafat arasında bulunan Müzdelife alanı ile ilgili iki husus emredilmiştir. Biri, Arafat alanından akın ederek oraya inmektir. Bu, "*Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin.*"[677] âyetiyle emredilmiştir. İkinci husus ise "*Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde, Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikredin.*"[678] âyetiyle Meş'ar-i Harâm'da Allah'ın anılması emredilmiştir.

Hz. Peygamber de Vedâ haccında güneşin batışına kadar vakfe hâlinde kalmış. Güneş tam battıktan sonra Müzdelife'ye doğru hareket etmiş. Müzdelife'ye vardıktan sonra aralarında hiç bir nafile namaz kılmadan akşam ile yatsı namazlarını bir ezan iki ikâmetle kıldıktan sonra fecir doğuncaya kadar orada dinlenmiştir. Sabah aydınlanınca bir ezan ve bir ikâmetle sabah namazını kıldıktan sonra da devesine (Kasvâ'ya) binerek Meş'ar-i Harâm'a gelmiş. Kıbleye yönelerek Allah'a dua etmiş, tekbir getirmiş, tehlîl ve tevhidde bulunmuştur. O, bu şekilde ortalık/gün iyice aydınlanıncaya kadar vakfeye devam etmiştir. Vakfeden sonra güneş doğmadan oradan Mina'ya doğru hareket etmiştir.[679]

---

[674] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/565-566 (No. 25184), 18/24 (No. 25535); Buhârî, "Nikâh", 16; Müslim, "Hac" 104; Nesâî, "Menâsik", 60.
[675] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/131-132; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 20/120.
[676] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 20/120.
[677] el-Bakara 2/199.
[678] el-Bakara 2/198.
[679] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.

Âyette Meş‘ar-i Harâm’da Allah’ın anılması emredilmektedir. Hz. Peygamber’in Müzdelife’deki uygulaması ve sorulan sorulara verdiği cevaplara dair rivayetler, bu alanda vakfe yapmanın haccın belli nüsüklerinden biri olduğunu göstermektedir. Zira Urve b. Mudarris’in naklettiği rivayette “Burada bizimle birlikte vakfe yapan ve namaz kılan.”[680] buyrulmaktadır. Ayrıca Müzdelife alanının tamamı Meş‘ar-i Harâm olarak anılmaktadır.

Müzdelife’de vakfe yapmanın hükmü ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Kaffâl (ö 365/976) ve İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) de aralarında bulunduğu Şafiî fakihlerinden bazıları ile selef-i sâlihinden bir taifenin kanaatine göre Müzdelife’de durmak, haccın bir rüknüdür. O olmadan hac sahih olmamaktadır. Çünkü Urve b. Mudarris’in hadisinde bu husus belirtilmektedir. Diğer taraftan bazıları da Müzdelife’de durmanın vacip olduğunu söylemektedirler. Bu, aynı zamanda Şafiî’nin de iki görüşünden birisidir. Müzdelife’de vakfe yapılmadığı takdirde kan akıtmak (kurban kesmek) gerekir. Bazıları da Müzdelife’de durmanın müstehap olduğunu, bunu terk etmekle herhangi bir şey gerekmediğini belirtmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere bu konuda ulema arasında üç ayrı görüş mevcuttur.[681] İlgili âyetin orada Allah’ı anmayı emretmesi ve Urve b. Mudarris’in rivayetinden anlaşıldığı üzere Müzdelife’de vakfede bulunmak ve Allah’ı anmak haccın bir nüsüküdür. Rükün olmasa dahi vacip derecesinde bir ritüel olarak düşünülebilir.

2.2.18. Teşrîk Tekbirleri

Bütün ibadetlerde olduğu gibi hac ibadetinde de şüphesiz temel maksat, Allah’ı anmaktır. Nitekim Kur’ân’da, hac ibadeti esnasında Allah’ın anılmasıyla ilgili çok sayıda âyet bulunmaktadır. Örneğin “*Arafat’tan ayrılıp akın ettiğinizde, Meş‘ar-i Harâm’da Allah’ı zikredin.”*[682] âyetinde Meş‘ar-i Harâm’da[683] Allah’ın anılması istenmiştir. Nitekim Allah Teâla, mümin kullarına hac ibadetlerini ifâ ettikten sonra kendisine itaat etmelerini, emirlerine boyun eğmelerini ve kendisini zikretmelerini şu âyetle emretmektedir: “*Hac* ibadet*inizi bitirdiğinizde,*

[680] Tirmizî, “Hac”, 57; Nesâî, “Menâsik”, 210.
[681] İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/554.
[682] el-Bakara 2/198.
[683] Meş‘ar-i Harâm Müzdelife’nin iki dağı arasında kalan alanın tamamıdır. Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân,* 3/517; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/554; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/539.

babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir anışla Allah'ı anın."[684] Bu bağlamda hac bitiminde teşrik tekbirleri getirilmektedir.

Teşrîk tekbirleri; kurban bayramının son üç gününü kapsayan zaman dilimi ve Zilhicce ayının belli günlerinde yerine getirilmesi istenen tekbirler için kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'de teşrîk kelimesi geçmemekle birlikte bu tekbirlere ve teşrîk günlerine delâlet eden âyetler yer almaktadır.[685] Zilhicce ayının 11, 12 ve 13. günü olan teşrîk günleri ve mezkûr ayın belli günlerinde Müslümanlar, Allah'ı anmakla emrolunmuşlardır. Bu hususta nazil olan "*Sayılı günlerde Allah'ı anın.*"[686] âyetindeki sayılı günlerin teşrîk günleri olduğu hadislerle sabittir.[687] Müslümanlar bu günlerde tekbir getirerek bu emri yerine getirmeye çalışmaktadırlar. Tekbirle ilgili Hz. Peygamber'den gelen herhangi bir rivayet yoksa da[688] bu tekbirlerin meşruiyeti ilgili âyetlere dayanmaktadır. İbn Abbas'tan rivayet edildiği üzere âyetteki "el-Eyyâmü'l-ma'dûdât" bayram günü ve ondan sonra üç gün olarak belirlenmiştir.[689] Toplu halde getirilen bu tekbirlerin belli bir zaman veya mekâna mahsus olmadığı anlaşılmaktadır.[690] Bazı âlimler tekbirleri sadece namazların akabine, bazıları sadece vakit namazlarına, bazıları sadece erkeklere tahsis etmişlerdir. Hatta sadece cemaatle kılınan namazlara tahsis edip münferid namaz kılanların tekbir getirmeyeceklerini söylemişlerdir. Hatta bu tekbirleri sadece mukîm ve şehirlerde yaşayanlara tahsis etmeye çalışanlar da bulunmaktadır.[691]

Müminlerin annesi Hz. Meymûne (ö. 51/671) de nahr gününde (kurban kesme gününde) tekbir almıştır. Kadınlar teşrîk günlerinde tabiînden olan Ebân b. Osman'ın (ö. 105/723) ve Ömer b. Abdülaziz'in ardından erkeklerle beraber

---

[684] el-Bakara 2/200.
[685] el-Bakara 2/203; el-Hac 22/29, 37. Bkz. Taberî, Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/553, 16/523, 570-571.
[686] el-Bakara 2/203.
[687] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/549-553; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/244-245.
[688] Ebü'l-Ferec Abdurrahmân Zeynüddin b. Şihabüddin (İbn Receb) el-Bağdadî ed-Dımaşkî, *Fethu'l-Bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Muâz Târık b. Avadallah b. Muhammed (Cidde: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1417/1996), 6/124.
[689] Buhârî, "el-Îdeyn", 11; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 7/510-511.
[690] Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 6/427.
[691] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/462; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 7/116-117; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît*, 17/469.

mescitte tekbir almışlardır.[692] Ümmü Atiyye'nin (ö. 70/689) "Biz kadınlara, bayram günü namazgâha çıkmamız, hatta bulundukları ev köşelerinden bakire kızları hatta hayızlı kadınları bile namazgâha çıkarmamız emredilirdi.[693] şeklindeki sözleri, o günlerde sahâbe kadınlar arasında da tekbir coşkusunun varlığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nevevî, tekbir getirmenin kadın erkek herkes için müstehap olduğuna dair icma oluştuğunu ifâde etmektedir.[694]

Hattabî (ö. 388/998) ve İbn Battâl'a (ö. 449/1057) göre bu özel günlerde getirilen tekbirlerin anlamı, Câhiliye'de müşriklerin kendi putları adına kurban kesmeleridir. Müminler de bu günlerde tekbir getirerek kurban kesmenin sadece Allah adına olacağına işaret etmek istemişlerdir. Onlar, kurban günlerinde Allah'tan başkası anılmasın, onun adına ibadet yapılmasın, demek istemişlerdir.[695]

Nevevî, namazlardan sonra getirilen tekbirlerin hangi gün ve hangi vakitte başladığında, aynı şekilde ne zaman bittiği konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini belirtmiştir. Mâlik, Şafiî ve bir grup ilim ehli, tekbirin bayram günü öğle vaktinde başlayıp teşrîk günlerinin son günü sabah vaktinde bittiği görüşünü benimsemişlerdir. Şafiî'den gelen başka bir rivayete göre teşrîk günlerinin son günü ikindi vaktinde bittiği ifâde edilmiştir. Başka bir rivayete göre tekbir, Arefe günü sabah vaktinde başlamakta teşrîk günlerinin son günü ikindi vaktine kadar devam etmektedir.[696] Bu son görüş, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'dan gelen sahih rivayetlere dayandığından tercih edilmiş olup çeşitli merkezlerde uygulanmaktadır.[697] Konuyla ilgili merfû bir rivayetin olmaması bu kadar farklı görüşlerin ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.

Tekbir getirme şekli hususunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Hz. Ömer ve İbn Mes'ûd'dan gelen ve Nevevî'nin de tercih ettiği görüşe göre teşrîk tekbiri; الله أكبر الله أكبر، لَا إِلَه لَا الله وَالله أكبر الله أكبر وَلله الْحَمد. lafzındadır. İmam Mâlik, الله أكبر، لَا إِلَه إِلَّا الله şeklinde, İmam Şafiî, üç defa aynı sığalarla tekbir getirmekle

[692] Buhârî, "el-Îdeyn", 12.
[693] Sahâbî olan bu kadının ifâde ettiği emrolunma, Hz. Peygamber tarafından gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/302; Buhârî, "el-Îdeyn", 15; Müslim, "el-Îdeyn", 12.
[694] Nevevî, *el-Minhâc*, 6/179.
[695] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/461-462; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 6/427.
[696] Nevevî, *el-Minhâc*, 6/180.
[697] Nevevî, *el-Minhâc*, 6/180; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/462; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 6/424; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 7/117; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît*, 17/469.

olacağını ifâde etmiştir. İbn Abbas ise الله أكبر الله أكبر الله أكبر وَأجل الله أكبر وَللَّه الْحَمد, İbn Abbas'tan gelen başka bir rivayete göre الله أكبر الله أكبر لَا إِلَه إلاّ الله هُوَ الْحَيّ القيوم يحيي وَيُمِيت وَهُوَ على كل شَيْء قدير. lafzında söyleneceği ifâde edilmiştir. İbn Ömer'den gelen tekbir, الله أكبر الله أكبر لَا إِلَه إِلَّا الله وَحده لَا شريك لَهُ، لَهُ الْملك وَله الْحَمد وَهُوَ على كل شَيْء قدير. lafzında; Abdurrahmân b. Ebû Leylâ'dan (ö. 83/702) nakledilen rivayete göre ise tekbir الله أكبر الله أكبر لَا إِلَه إلاّ الله الله أكبر الْحَمد لله lafzındadır. Farklı kişilerden bu şekilde lafızları farklı; fakat tekbir ve tevhid anlamı bakımından bir, tematik ve birbirine yakın tekbir şekilleri kaynaklarda yer almaktadır.[698] Muhammed b. Ebû Bekir es-Sekafî'nin (ö. ?) Enes'ten rivayet ettiği "Lebbeyk okuyan lebbeyk okur, inkâr edilmezdi; tekbir getiren tekbir getirir, inkâr olunmazdı."[699] rivayetinden de belli bir sîğanın (kalıp ve kipin) şart koşulmadığı tekbir getirmek ve zikirde bulunmakta insanların serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır. Tekbir şekliyle ilgili bize ulaşan en sahih rivayet, Abdürrezzâk'ın sevk ettiği senetle Selmân'dan (ö. 36/656) gelen rivayettir ki o, كَبِّرُوا اللَّهَ اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا şeklinde ifâde edilmiştir. Şafiî'ye dayanan bir rivayete göre وَلِلَّهِ الْحَمْدُ ilavesi yapılabilir. Bazı rivayetlere göre sadece üç defa tekbir alındıktan sonra *"Lâilâhe illellah vahdehü lâ şerike leh…*" ilavesi eklenebilir. Bazılarına göre iki defa tekbir getirdikten sonra لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ وَلِلَّهِ الْحَمْدُ ilavesi eklenir. Bu rivayetler, şekil bakımından Hz. Ömer ve İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayetlere de çok yakındır.[700]

Tekbir getirmenin hükmü hakkında da ittifak edilmemiştir. Sahâbîler ve selef, musallaya çıkarken tekbir almayı müstehap kabul etmişlerdir. Aynı görüşü Evzâî (ö. 157/774), Mâlik ve Şafiîler de benimsemişlerdir.[701] Ebû Hanîfe, farz namazların akabinde mukîm, şehirde ikâmet edenler ve cemaatle namaz kılanlar için tekbir getirmenin vacip olduğunu söylemiştir. Bu görüş İbn Mes'ûd'un görüşü olup Sevrî ve Ahmed b. Hanbel tarafından da benimsenmiştir. Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805) yani imameyn, "Farz namaz kılan herkese tekbîr vaciptir." demişlerdir. Bu konuda mukîm veya yolcu, münferid veya cemâat arasında fark yoktur. Evzâî ve Mâlik de aynı görüşü

[698] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 6/425.
[699] Buhârî, "el-İdeyn", 12.
[700] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 2/462.
[701] Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 17/467-468.

benimsemektedirler. Şafiî'nin sahih olan görüşüne göre nafile ve cenaze namazlarında da tekbir getirilebilir. Aralarında erkek bulunmayan kadın cemaati ve aralarında mukîm bulunmayan yolcu cemaati için tekbir gerekmemektedir.[702]

2.2.19. Uygulama Yönünden Haccın Çeşitleri

Hac denildiği zaman temettu', ifrad ve kırân olarak yapılan hac şekilleri anlaşılmaktadır. Aşağıda izah edileceği üzere Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Vedâ haccı sırasında nasıl bir hac ihrâmına girdiği rivayetlerden açık bir şekilde anlaşılmamakta[703] ise de bu üç şeklin O'nun uygulamalarından elde edildiği muhakkaktır. Zira bütün sahih rivayetler göz önünde bulundurulduğunda bu üç uygulamanın tamamı bu rivayetlerden elde edilebilmektedir.

2.2.19.1. Temettu'

Temettu': Hac aylarında umre ihrâmına girip umre ile ilgili menâsiki bitirdikten sonra aynı sene içerisinde evine dönmeden hac için ihrâma girmek ve hacla ilgili menâsikleri eda etmektir.[704] Bazı âlimler, ilgili ayetten hareketle temettü' kelimesini, "herhangi bir hac ihrâmındayken düşman korkusu, hastalık veya başka nedenlerle engellenmek suretiyle hac yapmayı kaçıran kişiler için kullanmıştır. Bu kişiler Mekke'ye gelip umre yaparak ihrâmdan çıkar ve ertesi seneye kadar bu şekilde kalır. Ertesi sene hac yapar ve kurbanını keser. Böylece ihrâmdan çıktığı günden ertesi sene tekrar ihrâma girene kadar temettu' etmiş olurlar. Hac aylarında âfâkîlerin umre ihrâmıyla Beyt'e gelmeleri, umre menâsikini tamamlamayarak ihrâmdan çıkmaları ve aynı senenin hac ihrâmına kadar ihrâmsız kalmaları da temettu' kapsamında değerlendirilmiştir.[705] İbn Abdülber (ö. 463/1071), temettu' için kişinin hac amacıyla hedy sevk etmemiş olmasını şart koşmuştur. Haccı umreyle feshetmeyi de bu kapsamda temettu' olarak değerlendirmiştir.[706] Zira hedy sevk edenlerin hac ibadetlerini umreye çeviremedikleri gibi temettu' şeklinde bir ihrâma girmeleri de mümkün

[702] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 6/424.
[703] Bu konudaki ihtilafları görmek için bkz. Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 22/468-471.
[704] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/134; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/423; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/282; Lâşîn, *Fethu'l-Mun'im*, 5/234.
[705] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/412-413, 415.
[706] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/423.

görünmemektedir. Çünkü hedy sevk edenlerin bayram gününe kadar ihrâmdan çıkamayacakları birçok rivayette açık bir şekilde ifâde edilmektedir.[707]

Kur'ân-ı Kerîm'de *"Hac yolculuğunda bulunmak için emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmesi gerekir*."[708] buyurulmuştur. Âyetteki "*Emin olduğunuz vakit*" sözünden ne kast edildiği konusunda ihtilaf vardır.[709] İbn Kesîr, hac veya umre yapma imkânı olarak tefsir etmektedir.[710] Bazıları korkudan ve hastalıktan emin olmak şeklinde anlamışlardır.[711] Taberî, bu âyetin Hudeybiye günlerinde ve düşman korkusunun söz konusu olduğu günlerde indiğini belirterek bu tefsiri âyetin anlamına daha yakın görmekte ve emin olmanın korku içinde olmamak olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde helak edici bir hastalık korkusunun da güven korkusu olarak kabul edilebileceğini ifade etmiştir.[712]

Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın temettu' yapılmasını nehyettiklerine dair rivayetler bulunmaktadır. Bazı âlimler bu nehyin tenzihi bir nehiy olduğunu söylerken bazıları ise onların sadece haccı umreyle feshetmekten nehyettiklerini söylemişlerdir.[713] Nassların ruhuna vâkıf olan Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi insanlar tarafından böyle bir yasaklamanın getirilmesi, daha önemli bir sebebe dayanmalıdır. Ciddî bir sebep ortaya konmadığında Aynî; bu konuda Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muâviye tarafından gelen nehiylerin isabetli olmadıklarını; fakih sahâbîlerin de onların görüşlerini reddedip böyle bir yasağa uymadıklarını ifâde ettikten sonra buna karşı çıkanların haklı olduklarını söyler.[714]

Temettu' şeklinde hac yapanların yerine getirmeleri gereken fidyeler şu âyeti kerimede sıralanmaktadır. *"Güven içinde olursanız, hacca kadar umreden faydalanabilen kimse kolayına gelen bir kurban keser. Kurban bulamayana hac*

---

[707] Bkz. Buhârî, "Hac", 32, 34, 107, 126, "Libâs", 69; Müslim, "Hac", 155, 156, 176, 177, 178, 179, 213; İbn Mâce, "Menâsik", 72; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 23; Nesâî, "Menâsik", 40, 52, 67.
[708] el-Bakara 2/196.
[709] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/410; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/512-513.
[710] İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/537.
[711] Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* 3/276; Haccâc b. Amr el-Ensârî'nin (ö. ?) naklettiği rivayete göre Hz. Peygamber, "Kimin bir tarafı kırılır veya ayağı sakatlanırsa, hemen ihrâmdan çıkar ve gelecek sene hac yapması gerekir." hadisi bu görüşü desteklemektedir. Bkz. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 43; Nesâî, "Menâsik", 102.
[712] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/411.
[713] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 9/425; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/283.
[714] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/284-285.

günlerinde üç, döndüğünüzde yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutmak gerekir."[715]

Temmettu‘ şeklinde hac ibadetini icrâ etmenin akabinde buna terettüp eden fidyeler sıralandıktan sonra, bu şekilde hac yapabilmek için durumun bir şartla kayıtlı olduğu görünmektedir. Zira âyetin devamında "*Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir.*"[716] buyurulmaktadır. Mescid-i Harâm civarında oturmayanların kimler olduğu hususunda ihtilaflar[717] olsa da bu hükmün kapsamına Harem ehlinin girmediği kesindir. Yani onların temettu‘ yapamayacağı konusunda ittifak oluşmuştur.[718]

Kurban bulamadıkları için oruç tutmaları gereken kişilerin hac günlerindeki orucu ne zaman tutacaklarına dair ihtilaf bulunmaktadır. Bazı âlimlere göre umre menâsikini bitirip ihrâmdan çıktıktan sonra hac ihrâmına girdikleri gibi âyette belirtilen oruçlarını tutabilirler. Bu süre hac döneminin son gününe kadar yani Mina günleriyle bitmektedir. Bu oruç, bayramdan önce tutulabildiği gibi bayram gününden sonraya da ertelenebilir. Fakat bu oruç, umre ibadeti tamamlanıp hac ibadetine başlandıktan sonra tutulmalıdır.[719]

2.2.19.2. İfrad

İfrad; hac aylarında umre niyeti olmaksızın sadece hac yapmak niyetiyle mîkâttan veya mîkât sınırlarına ulaşmadan ihrâma girmek suretiyle yapılan hac için kullanılan bir terimdir. İfrad için "Umresiz hac veya aynı sene içerisinde hac aylarında hacla beraber umre yapmamak." demek de mümkündür. Hac günlerinden sonra umre yapılsa da ifrad haccına etki etmemekte, yapılan haccı ifrad haccı olmaktan çıkarmamaktadır.[720]

---

[715] el-Bakara 2/196.
[716] el-Bakara 2/196.
[717] Söz konusu ihtilaflar için bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/437-442; Beğavî, *Tefsîr,* 1/224; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/540; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/522-523.
[718] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/437-438.
[719] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/431.
[720] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/134; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/423; Lâşîn, *Fethu'l-Mun'im,* 5/234.

Hz. Aişe, İbn Ömer ve İbn Abbas'tan gelen rivayetlere göre Hz. Peygamber sadece ifrad haccı yapmıştır. Ancak Enes b. Malik, Hz. Peygamber'in hem hacca hem de umreye (yani kıran haccına?) niyet ettiğini ifade etmiştir.[721]

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ifrad yaptığını ifâde eden rivayetler, O'nun hac ile birlikte umre yaptığını inkâr etmemektedir. O, (s.a.s.) Beyt'i tavaf, Safâ ile Merve arasında sa'y yaptıktan sonra hedy sevketmeyenlere ihrâmdan çıkmayı emretmiştir. Kendisi ise hedyden dolayı ihrâmdan çıkamayacağını ifâde etmiştir. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hac ile birlikte umre yaptığı ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) umre sayısını nakleden rivayetler de bunu desteklemektedir. Zira ilgili rivayetlerde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaptığı dört adet umresinden birini hac ile birlikte yapmıştır.[722] Buna göre O'nun ifrad değil kırân haccı yaptığını söylemek daha isabetli olacaktır.[723] İfrad rivayetlerinin öne çıkmış olması gayet doğal bir durumdur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından hac yapılacağı ilan edilmiş ve hac aylarında ihrâma girilmiş olması umre değil hac ibadetini akla getirmekte, haccı öne çıkarmaktadır. Fakat hac ile birlikte umreye niyet edilmiş olması veya niyet edilen hac ibadetinin umreye çevrilmesi mümkündür.[724]

Hz. Peygamber'in ne tür bir hac yaptığı hususunda nakledilen rivayetlerdeki teâruzu Nevevî, "Hz. Peygamber (s.a.s.) ilk önce sadece hac, daha sonra umreyi ona eklemek suretiyle kırân şeklinde hac yapmıştır." diyerek gidermektedir.[725] İbn Hacer ise bu rivayetleri "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kırân haccı yaptığını" söylemek suretiyle telif etmektedir. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.s.), hac ve umreyi birlikte niyet ederek değil, ilk önce ifrad haccına niyet etmiş, daha sonra umre ibadetini ilave etmek suretiyle "haccı kırân" şeklinde haccını tamamlamıştır. İbn Hacer, bu söylediklerini Hz Ömer'in naklettiği bir rivayete dayandırmaktadır. Söz konusu rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur. "Bana bu gece Rabbim'den gelen biri, 'bu mübarek vadide namaz

[721] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* "Hac", 37, 38; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 5/203 (No. 5719); Müslim, "Hac", 122, 185; Tirmizî, "Hac", 10.Ebû Dâvûd, "Menâsik", 22; Nesâî, "Menâsik", 108.
[722] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 11/247 (No. 13621); Buhârî, "Umre", 3; Müslim, "Hac", 217; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79; Tirmizî, "Hac", 6;
[723] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/279.
[724] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/426.
[725] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/135.

kıl ve hac ile beraber umreye niyet et.' dedi."[726] İbn Hacer, bu görüşünü Enes'in naklettiği "Hz. Peygamber (s.a.s.), Allah'a hamdedip tesbih ve tekbir getirdikten sonra hac ile umreye beraberce niyet ederek telbiye getirdi."[727] rivayeti ile İmrân b. Husayn'ın (ö. 52/672) Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hac ve umreyi beraber yaptığını ifâde eden rivayeti[728] ile desteklemektedir. Ayrıca İbn Hacer, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kırân haccı yaptığına dair nakledilen rivayetlerin birkaç yönden tercih edilmesi gerektiğini ifâde etmektedir. Tercih sebeplerinden biri; kırân konusunda nakledilen rivayetlerin, ifrad rivayetlerine nisbeten daha fazla olmasıdır. Diğer tercih sebebi ise ifrad haccı yaptığını söyleyenlerin "Hz. Peygamber (s.a.s.) umre yaptı" demeleri sebebiyle çelişkiye düşmeleridir. Ayrıca rivayetlerde Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından ifrad ve temettu' ihrâmına girdiğine dair ifâde bulunmazken kırân yaptığına dair ifâdeler bulunmuş olmasıdır. Aynı şekilde "kırân" rivayetlerinde te'vîl ihtimaline gerek duyulmadığı halde "ifrad" rivayetlerinde te'vîl ihtimali mevcuttur. Böylece Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kırân şeklinde hac yaptığını nakleden rivayetlerin tercihe şayan olması, rivayetler arasında bulunan teâruz sorununu da gidermiş olmaktadır. Kırân rivayetleri ondan fazla sahâbîden ceyyid senedlerle geldiği halde ifrad rivayetlerinde bu özellik mevcut değildir.[729]

Bu haberlerden anlaşılan Hz. Peygamber'in ilk anda ifrad haccı yaptığı yönündedir. Daha sonra O, haccını kırân şeklinde bitirmektedir. Rivayetlerin arasındaki ihtilafı gidermek ancak bu şekilde mümkündür. Kırân haccına ihrâmlandığını savunanlar, Hz. Peygamber'in bu son durumunu aktarmışlardır. O'nun temettu' ihrâmına girmediği kesindir. O, bunu sadece sahâbîlere emretmiş ve onlara uygulatmıştı.[730]

2.2.19.3. Kırân

Umre ile hacca birlikte niyet etmek ve ikisine bir ihrâmla girmek manasına gelmektedir.[731] Kırân haccı hakkında ittifak edilen şekil budur. Ayrıca ihtilaflı da

[726] Buhârî, "Hac", 16.
[727] Buhârî, "Hac", 27.
[728] Müslim, "Hac", 167.
[729] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/429.
[730] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/429.
[731] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/423; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/279.

olsa ilk önce umre ihrâmına girmek ve daha sonra hac ihrâmını da buna eklemek veya bunun tersini yaparak girilen ihrâmlara da kırân denilmektedir.[732]

Selefin örfünde "kırân" şeklinde yapılan hacca da temettu' denilmektedir.[733] İfrad başlığı altında ifâde edildiği üzere Hz. Peygamber (s.a.s.), ilk önce Müslümanlara hac yapacağını duyurmuştu. Konu ile ilgili rivayette bulunan sahâbîler de sadece haccı düşündüklerini, gündemlerinde umre uygulamasının olmadığını ifâde etmişlerdir.[734] Fakat Hz. Peygamber'in (s.a.s.) haccını aktaran rivayetler başta olmak üzere O'nun Vedâ haccı ile birlikte umre yaptığı birçok rivayette yer almaktadır.[735] Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.) ifrad haccı için ihrâma girmişse de hac ibadetine umre ibadetini eklemek suretiyle hac ibadetini kırân şeklinde bitirmiştir.[736]

Kâdî İyâz, Hz. Peygamber'in nasıl bir hac yaptığı hususunda ihtilaf olsa da rivayetlerin ekseriyetinde onun ifrad haccı yaptığı yönündedir. O, temettu' rivayetinde bulunanların Hz. Peygamber'in onu emrettiğini, kırân haccına ihrâmlandığını savunanların ise Hz. Peygamber'in son durumunu yani hac ibadetinin bitiminde onunla beraber umre yapmış halini naklettiklerini ifade etmiştir.[737]

Bu üç çeşit ihrâmdan hangisinin daha faziletli olduğu İslâm uleması arasında ihtilaf konusu olmuştur.[738] Ahmed b. Hanbel'in bu üstünlük hakkında güzel bir değerlendirmesi bulunmaktadır: Hz. Peygamber'in yaptığına uygun olması cihetiyle/sebebiyle kurban sevk edenler için "kırân"; sevk etmeyenler için emrettiği ve arzuladığından dolayı "temettu'"; kendi memleketlerinden umre ve hac ibadetlerini ayrı ihrâmlarla yapma imkânı olanlar için de "ifrad" daha üstündür. Böyle bir değerlendirmenin mutedil ve sahih rivayetlerin ruhuna daha uygun olduğu ifâde edilmektedir.[739]

---

[732] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/134; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/423.
[733] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/423.
[734] Buhârî, "Hayz", 7, "Hac", 151; Müslim, "Hac", 125, 136, 147; Nesâî, "Menâsik", 51.
[735] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 11/247 (No. 13621); Buhârî, "Umre", 3; Müslim, "Hac", 217; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79; Tirmizî, "Hac", 6;
[736] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/429.
[737] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/429.
[738] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/134-135; Lâşîn, *Fethu'l-Mun'im,* 5/240.
[739] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/430.

2.2.19.4. Haccı Umreye Çevirmek

Haccı feshetme: İlk önce hac ihrâmına girmiş ve hedy sevk etmemiş olan bir hacı adayının, umre menâsikini yerine getirdikten sonra ihrâmdan çıkarak niyetlenmiş olduğu haccı, temettu‘ haline getirmesidir.[740] Bu uygulamanın câiz olup olmadığı konusunda ise ilim ehli arasında ihtilaf vardır. Ahmed b. Hanbel ile zâhirî yaklaşımcılar, bu uygulamanın sahâbîlere mahsus olmadığı görüşünü benimsemişlerdir. Bunlara göre hac ihrâmına giren herkes, yanında kurban sevk etmememiş ise ihrâmına girmiş olduğu haccını umreye çevirerek onun menâsikini ifâ ettikten sonra ihrâmdan çıkabilir. Buna karşı olan Mâlik, Ebû Hanîfe, Şafiî, selef ve halef âlimlarin çoğunluğu bu uygulamanın sadece o seneye mahsus olduğunu söylemektedirler. Aynı zamanda onlar, daha sonraki zamanlar için böyle bir uygulamanın câiz olmadığı kanaatindedirler. Vedâ haccı senesine mahsus olarak cevaz verilmekten maksat, Câhiliye halkı arasında hâkim olan ve hac aylarında umre yapmayı çirkin veya büyük bir günah sayan anlayışı reddetmek içindir. Cumhurun buna dair delili Müslim'in Ebû Zerr'den rivayeti[741] ve Bilâl b. el-Hâris'in (ö. 60/680) babasından naklettiği rivayettir.[742] Ebû Zerr'in rivayeti mevkuf, Bilâl b. el-Hâris'in rivayeti ise merfûdur. Birinci rivayet mevkuf olma, ikinci rivayet ise zayıf olma yönünden tenkit edilmişlerdir. Cevaz verenlerin esas aldıkları Sürâka b. Mâlik'in rivayetini cumhur, sadece hac aylarında kıyamete kadar umre yapmanın câiz olduğuna dair bir delil olarak görmüşlerdir.[743] Sürâka b. Mâlik'in rivayeti[744] sened bakımından daha güçlü görünmektedir. Bundan dolayı feshi câiz görenlerin görüşü tercihe şayandır.[745]

Feshi câiz görenlerin reddedenlere karşı on dört sahâbîden gelen rivayetlerle cevap vermeye çalıştıkları görünmektedir. Bunların başında Hz. Âişe,

---

[740] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/423; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 9/280.

[741] İlgili rivayete göre temettu‘ uygulaması Hz. Peygamberi'in ashâbına mahsus idi. Bz. Müslim, "Hac", 160.

[742] Bilâl b. el-Hâris (r.a.), babasından naklederek şöyle diyor: Hz. Peygamber'e: "Ey Allah'ın Rasûlü! Hac olarak başlayıp umreye çevirmek sadece bize mi özel bir durum, yoksa tüm insanlar için geçerli midir?" diye soruldu da Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Sadece bize özeldir." Dârimî, "Menâsik", 37; İbn Mâce, "Menâsik", 42; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 24; Nesâî, "Menâsik", 77.

[743] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/167.

[744] Buhârî, "Şerike", 15; İbn Mâce, "Menâsik", 41; Nesâî, "Menâsik", 77.

[745] Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/151.

Hz. Ali, Câbir, Ebû Saîd (ö. 74/693), İbn Ömer, Sürâka b. Mâlik ve İbn Abbas gelmektedir.[746]

2.2.20. Hz. Peygamber'in Haccı

Hz. Peygamber, vahyin birinci derecede muhatabı olarak *"İnsanlar arasında haccı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen argın develer üzerinde sana gelsinler.*"[747] âyetindeki ilâhî emri, atası Hz. İbrâhim (a.s.) gibi yerine getirmeyi bir görev olarak görmüş; bunu yerine getirmek için hicretin 10. yılında hac yapacağını insanlara ilan etmiştir. Bu ilan üzerine çok sayıda insan toplanmış, dikkat ve özenle Hz. Peygamber'in hacla ilgili sözlerini dinlemeleri ve fiillerini izlemeleriyle tebliğ ve tebyin yerini bulmuştur. Hatta O'nun tarafından hazır olanların hazır olmayanlara tebliğ etmeleri istenmiştir. Böylece İslâm davetinin yakın ve uzak herkese ulaşması sağlanmıştır. Hicretin onuncu yılında Zilkade ayının 25. günü hac yolculuğuna fiilen başlanmıştır.[748]

Hz. Peygamber'in icrâ ettiği Vedâ haccını detaylı bir şekilde anlatan Câbir b. Abdullah (r.a.), bu ilan (haccın ilanı) üzerine Medine'ye birçok insan geldiğini; insanların Resûlullah'ın yaptıklarını örnek almak istediklerini belirterek rivayetine şöyle devam etmektedir: "Yola çıkan Hz. Peygamber ve sahâbîler Zülhuleyfe'ye varınca mescitte namaz kıldılar. Namazdan sonra devesine bindi. Beydâ düzlüğüne çıktığımızda onun önünde gözümün görebildiği kadar binekli ve yaya insan gördüm. Bir kısmı sağında, bir kısmı solunda; bir o kadar da arkasında vardı. Anlatmaya devam eden Hz. Câbir, Kur'ân'ın inmeye devam ettiğini ve kendilerinin (yani ashâbın) Hz. Peygamber'in yaptıklarını birebir yapmaya çalıştıklarını belirtmektedir.[749] Hz. Peygamber tevhid ile sesini yükseltip telbiye getirdi. İnsanlar da aynı şekilde telbiye getirmeye başladı. Hz. Peygamber kendi telbiyesine devam ederek hiç kimseye müdahalede bulunmadı."[750]

---

[746] Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 9/149-150.
[747] el-Hac 22/27.
[748] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 179; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 4/245; Müslim, "Hac", 147; Nesâî, "Menâsik", 16; Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî, *Haccetü'l-vedâ*, thk. Halid Ebû Sâlih (B.y.: 1416/1996), 25-26.
[749] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/335; Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56; Nesâî, "Menâsik", 51.
[750] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/335; Müslim, "Hac", 147.

O, ilgili rivayetine devam ederek bizzat Hz. Peygamber'in hac uygulamasını da şöyle anlatmaktadır: "Kâbe'ye vardığımızda[751] Hz. Peygamber Hacerülesved'i istilâm etti ve üç tur hızlı; dört tur da normal yürüyüşle tavaf yaptı. Sonra İbrâhim'in Makâm'ına giderek, *"İbrâhim'in Makâm'ından namazgâh edinin."*[752] âyetini okudu. Onu, kendisiyle Beyt-i şerif arasına aldı. Makâmın arkasında namaz kıldıktan sonra yine Hacerülesved'e dönerek onu istilâm etti. Safâ tepesine doğru hareket etti. Tepeye yaklaşınca "*Şüphesiz ki Safâ ile Merve, Allah'ın şeâirindendir."*[753] âyetini okudu. Allah'ın başladığı ile başlıyorum, diyerek Safâ'dan başladı onun üzerine çıktı. Beyt'i görünce kıbleye döndü Allah'ı tevhid eyledi ve tekbir getirdi. Bu arada dua okudu ve söylediklerini üç defa tekrarladı. Sonra Merve'ye doğru indi. Vadinin ortasına ayak bastığı vakit hızlıca yürüdü. Vadiden çıkınca mutat yürüyüşüne devam etti. Merve'de de Safâ'da yaptığı gibi yaptı. Merve üzerinde son tavafını yaparken Ressûlullah (s.a.s.) "Arkamda bıraktığım iş tekrar karşıma çıksaydı hedyi getirmez; bu haccı umreye çevirirdim." buyurdu. Ashâbına da şöyle seslendi: "Sizden hanginizin yanında hedy yoksa hemen ihrâmdan çıksın ve haccını umreye çevirsin!"[754] Bunun üzerine Sürâka b. Mâlik b. Cu'şüm ayağa kalkarak şöyle sordu: Yâ Resûlallah! Bu iş, bizim bu senemize mi mahsus, yoksa ilelebet devam mı edecek? Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.), parmaklarını birbirine kenetledi ve iki defa: Hayır, ebedî olarak devam edecektir. Umre, hacca dâhil olmuştur!"[755] buyurdu.

Hz. Câbir, rivayete devam ederek Ali'nin (r.a.), Yemen'den Resûlullah'ın develerini getirdiğini; Resûlullah'ın (s.a.s.) Hz. Ali'ye neye niyet ettiğini? sorması üzerine onun, kendisi gibi hacca niyet ettiğini, söylediğini; bunun üzerine Resûlullah'ın (s.a.s.) Hz. Ali'ye şöyle buyurduğunu belirtmektedir: "Benim yanımda hedyim var. O zaman sen ihrâmdan çıkma!" Bu emir üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) ve yanlarında hedy bulunanlar hariç bütün insanlar saçlarını kısaltıp ihrâmdan çıktılar. Terviye günü gelince Mina'ya doğru hareket ettiler ve

[751] Hz Âişe'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekke'ye geldiğinde hac ve umre nüsüklerine başlamadan önce abdest alırdı. Bkz. Buhârî, "Hac", 78; Müslim, "Hac", 190.
[752] el-Bakara 2/125.
[753] el-Bakara 2/158.
[754] Hz. Peygamber'le beraber icrâ edilen bu umrenin nüsükleri Zilhicce ayının dördüncü gününde bitmiştir. Bkz. "İbn Mâce, "Menâsik", 41.
[755] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.

hacca niyetlendiler. O sırada Resûlullah (s.a.s.) bineğine binmişti. Mina'da öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını kıldı. Sabah namazından sonra güneşin doğması için biraz bekledi. Kendisi için Nemire denilen yerde kıldan bir çadır kurulmasını istedi. Müteakiben Resûlullah (s.a.s.) yola devam etti. Kureyş, kendilerinin Câhiliye devrinde yaptıkları gibi onun da Meş'ar-i Harâm'da duracağından şüphe etmiyordu. Fakat Resûlullah o yeri geçerek Arafat'a vardı. Nemire'de kendisi için kurulan çadıra indi. Güneş zevale inince bineğinin hazırlanmasını istedi ve hayvana semer vuruldu. Bir müddet sonra Urane vadisine geldi ve insanlara hitap etti. Hutbe irâdından sonra ezan okunarak ikâmet getirildi. Hz. Peygamber önce öğle namazını kıldı. Akabinde tekrar ikâmet getirilerek ikindi namazını kıldırdı. Bunların arasında başka bir namaz kılmadı. Bundan sonra bineğine binerek vakfe yerine geldi. Devesi Kasvâ'nın göğsünü kayalara çevirdi. Yayaların toplandığı yeri önüne aldı ve kıbleye döndü. Güneşin batışı gerçekleşip cismi kayboluncaya kadar vakfe hâlinde kalan Hz. Peygamber, Üsâme'yi arkasına alarak yola koyuldu ve yavaş gitmesi için devenin yularını sıkı tuttu. Sağ eliyle işâret ederek ve 'Ey insanlar! Sessiz olun, sessiz olun!' diyerek onları sükûnete davet ediyordu. Kum tepeciklerinden birine geldikçe, hayvanın dizginini, düze çıkıncaya kadar biraz gevşetiyordu. Nihayet Müzdelife'ye vardı ve orada akşamla yatsıyı bir ezan iki ikâmetle eda etti. İki vakit arasında hiç bir nafile namaz kılmadı. Sonra fecir doğuncaya kadar uzandı. Sabah aydınlanınca bir ezan ve bir ikâmetle sabah namazını kıldı. Sonra devesine binerek Meş'ar-i Harâm'a geldi. Kıbleye karşı yönelerek Allah'a dua etti, tekbir getirdi, tehlîl ve tevhidde bulundu. Ortalık tamamen aydınlanıncaya kadar vakfeye devam etti. Arkasına Fadl b. Abbas'ı (ö. 13/634) alarak güneş doğmadan oradan hareket etti. Muhassir vadisine vardığında hayvanı biraz hızlı sürdü. Sonra büyük cemreye çıkan orta yolu tuttu. Nihayet ağacın yanındaki cemreye vardı. Oraya, iki parmakla atılan ufak taşlar büyüklüğünde yedi taş attı. Her birini atarken tekbir getiriyordu. Daha sonra kurban kesim yerine giderek kendi eliyle altmış üç deve boğazladı. Devamında bıçağı Ali'ye verdi kalanları da o boğazladı. Sonra her deveden bir parça alınmasını emir buyurdu. Bunlar bir çömleğe konarak pişirildi. İkisi de develerin etinden yiyip suyundan içtiler. Bir müddet sonra Resûlullah oradan

hareket ederek Kâbe'ye gitti. Tavafı müteakip Mekke'de öğle namazını eda etti. Sonra Zemzem kuyusu'na gelerek kendisine takdim edilen sudan içti."[756]

Hz Âişe'den gelen rivayette ise Hz. Peygamber'in haccı; Resûlullah'ın (s.a.s.) öğle namazını Mekke'de kıldıktan sonra ifâza tavafını yaptığı, sonra Mina'ya döndüğü, teşrîk günlerinde orada kaldığı, güneş batıya kayınca her bir çakılda tekbir getirmek suretiyle her cemreye yedi taş attığı şeklinde ve seyrinde anlatılmaktadır.[757]

Bir başka rivayete göre de Hz. Peygamber, ikinci Nefr (Zilhicce'nin on üçüncü günü)[758] günü Muhassab[759] mevkiine gelerek orada konaklamıştır.[760] Öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını orada kılmış. Gece bu vadide dinlenmiştir.[761] Orada bir miktar uyuduktan sonra bineğine binip Beyt'e doğru hareket etmiş ve vedâ tavafını yapmıştır.[762]

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaptığı haccı bu şekilde adım adım anlatan Câbir (r.a.), O'nun (s.a.s.) asıl bir hac yaptığını sonraki nesle aktarmıştır. Ondan nakledilen bu rivayet, hac ibadetiyle ilgili en kapsamlı kaynak olmaktadır. Bu anlatılanlar arasında Hz. Peygamber'in sahâbîlerine hangi adımdan sonra hac ibadetlerini umreye çevirerek ihrâmdan çıkmalarını emrettiği de açık bir şekilde ifâde edildiğinden, Hz. Peygamber'in emir buyurduğu umre şekli de ortaya çıkmış bulunmaktadır. Câbir'in (r.a.) naklettiği bu uzun hadisten Hz. Peygamber'in hac yapılış şekli elde edildiği gibi, küçük hac olarak ifâde edilen umre ibadetinin de hangi nüsüklerden ibaret olduğu anlaşılmış olmaktadır.

Hal böyle iken, Hz. Peygamber'in nasıl bir hac ihrâmına girdiği rivayetlerden açık bir şekilde anlaşılmadığından, bu konu hakkında ihtilaf hâsıl

---

[756] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.
[757] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 17/377 (No. 24473); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77
[758] Zilhicce ayının on ikinci günü Nefr-i evvel, on üçüncü günü Nefr-i sânî olarak isimlendirilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/575.
[759] Hasba, Abtah, Batha, Hayf Benikinâne gibi isimlerle de anılan Muhassab; Mekke ile Mina arasında kalan iki dağ arası geniş bir alandır. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 9/59; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 9/381-382.
[760] Hz. Âişe ve İbn Abbas, burada konaklamanın herhangi bir ibadet yönünün olmadığını, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Medine'ye daha kolay bir şekilde yolculuk yapmak maksadıyla burada konakladığını ifâde etmişlerdir. Bkz. Buhârî, "Hac", 147; Müslim, "Hac", 339, 341; Tirmizî, "Hac", 81.
[761] Nevevî, *el-Minhâc*, 9/59.
[762] Buhârî, "Hac", 146.

olmaktadır.[763] Nitekim Kâdî İyâz, Hz. Âişe ve Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayetlere[764] dayanarak Hz. Peygamber'in ifrad haccı yaptığı yönünde fikir beyan etmiştir. Temettu' haccı olduğunu ifâde edenler, Hz. Peygamber'in onu emrettiğini;[765] kırân haccına ihrâmlandığını savunanlar ise Hz. Peygamber'in son durumunu aktarmışlardır.[766] Zira rivayetler[767] Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hac ibadetiyle beraber umre yaptığını kesin bir şekilde ifâde etmektedir.

İbn Hacer, bütün rivayetlerin birleştiği ortak noktanın Hz. Peygamber'in kırân haccı yaptığı yönündedir. Fakat bu kırân, ilk önce hac ihrâmına girdikten sonra umreyi eklemek şeklinde olmuştur. İhrâma girdiği anda umre ile haccı bir arada niyet etmek şeklinde yapılan kırân değildir, der.[768]

Sonuç olarak Hz. Peygamber'in ifrad haccı yaptığını söyleyenler, O'nun ilk ihrâm halini; temettu' haccı yaptığını nakledenler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) onu emrettiği ve arzuladığı durumu; kırân haccı yaptığını söyleyenler ise Hz. Peygamber'in son halini aktarmaktadırlar. İbn Hacer, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kırân haccı yaptığıyla ilgili nakledilen rivayetlerin birkaç yönden tercihe şayan olduğunu ifâde etmektedir. Nitekim kırânı rivayet eden sahâbîlerin rivayetlerinde ihtilaf bulunmamaktadır. Kırân rivayetlerinde tevil ihtimali diğerlerine nazaran daha düşüktür. Ayrıca kırân rivayetleri, ondan fazla sahâbî tarafından nakledildiği halde hepsinin senetleri ceyyid olarak değerlendirilmektedir. İfrad ve temettu' rivayetleri ise böyle bir özellik arz etmemektedir.[769]

2.2.21. Hz. Peygamber'in Hac Günlerindeki Hutbeleri

Hz. Peygamber (s.a.s.), Vedâ haccı sıralarında hac nüsüklerini açıklamakla kalmamış bunun yanı sıra risaletin gereği olarak başka hususları da tebliğ etmiştir. İslâm'ın getirdiği din anlayışı ile birlikte hak hukuk anlayışını da insanlara duyurmuştur. Hatta kendisinden sonra ümmetinin yanlış yollara sapmaması için ne yapmaları gerektiğini kendilerine açıkca ifâde etmiştir. Zira ömrünün son günlerinde kıyamete kadar insanlara sosyal hayatlarında kendilerine ışık tutacak

[763] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/135-136.
[764] Buhârî, "Hac", 34; Müslim, "Hac", 125, 128, 136.
[765] Müslim, "Hac", 143; Nesâî, "Menâsik", 58.
[766] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/429.
[767] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 14/230 (No. 18536); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.
[768] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/427.
[769] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/429.

eskimeyen, pörsümeyen ve her zaman geçerliliğini koruyan mesajlar vermesi gerekirdi. Hz. Peygamber bunu hac günlerinde icrâ ettiği hutbelerle yerine getirmiştir. Hutbeler, değişik günlerde icrâ edilerek tebliğin daha etkili olması sağlanmıştır. Muhataplarına da bu hac ibadetini tekrar yapmanın mümkün olmayabileceğini söylerek hac ile ilgili ibadetlerini iyi öğrenmelerini istemiştir.[770] Yaptığımız araştırma, Hz. Peygamber'in hac günlerinde hutbe şeklinde irâd ettiği konuşmaların Arefe, bayram ve teşrîk günlerinin ortası olan 12 Zilhicce günlerinde üç hutbe olarak yapılmış olduğunu göstermektedir.

1. Arefe Günü İrad Ettiği Hutbe

Hz. Peygamber, bu konuşmasını Arafat'ta vakfe yapmadan önce orada bulunan ashâbına hitaben yapmıştır. Hutbenin Hz. Peygamber'in hayatının son günlerinde icrâ edilmiş, vedâ ve vasiyet niteliğinde olması onun önemini artırmaktadır. Diğer sahâbîlerden gelen rivayetleri de dikkate aldığımızda hutbenin Câbir b. Abdullah tarafından kısaltılarak aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Câbir b. Abdullah tarafından Hz. Peygamber'in haccı anlatılırken hutbe ve hutbede tebliğ edilen konulardan da bahsedilmektedir. İlgili rivayete göre Hz. Peygamber Nemire denilen yerde kurulan çadırına konakladı. Güneş zevâle kayınca devenin hazırlanmasını istedi ve hayvana semer vuruldu. Müteakiben Urane vadisine geldi ve orada hutbe okuyarak şöyle buyurdu: "Şüphesiz ki sizin kanlarınız ve mallarınız şu beldenizde, şu ayınızda, şu gününüzün hürmeti gibi birbirinize haramdır. Dikkat edin! Câhiliye adetlerine ait her şey ayaklarımın altındadır. Câhiliye devrinin kan da'vâları kaldırılmıştır. Bize ait olan kan da'vâlarından ilk kaldırdığım da'vâ ise İbn Rabîa b. el-Hâris'in[771] kan da'vâsıdır. İbn Rabîa, Benî Sa'd kabilesinde sütannedeydi. Onu Hüzeyl kabilesi öldürmüştü. Câhiliye devrinin ribâsı da kaldırılmıştır. İlk düşürdüğüm ribâ bize ait olan Abbas b. Abdülmuttalib'in ribâsıdır. Ribânın hepsi kesin bir şekilde geçersiz kılınmıştır. Kadınlar hakkında Allah'tan korkun. Çünkü siz, onları Allah'ın emaneti olarak

[770] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 11/442 (No. 14356); Müslim "Hac", 310; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77.

[771] İyâs b. Rabîa b. el-Hâris b. Abdülmuttalib. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 8/182. Bazıları Rabîa'nın kanı şeklinde rivayet etmişlerdir. Burada "b. Rabîa'nın" olarak ifâde edilmesi gerekirdi. Buradaki hatayı bazıları katledilen çocuğun babası Rabîa'nın kan da'vâsı olarak yorumlamışlar ve anlamı düzeltmişlerdir. Öldürülen bu çocuk henüz süt emmekte idi. Evlerin arasında oynarken iki aile arasında çıkan tartışma sırasında bir taşın isabet etmesi neticesinde hayatını kaybetmiştir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 8/183; İbn Reslân, *Şerhu Sünen'i Ebî Dâvûd,* 8/608.

aldınız, Allah'ın sözüyle[772] kendinize helal kıldınız. Sevmediğiniz kimseleri evlerinize ayak bastırmamaları (almamaları) sizin, onlar üzerindeki hakkınızdır. Buna uymadıkları takdirde onları hafif olmak şartıyla dövün. Onların sizin üzerinizdeki hakkı: Yiyeceklerini ve giyeceklerini içinde bulunduğunuz zamanın koşullarına uygun bir şekilde/ölçüde temin etmenizdir. Size öyle bir şey bıraktım ki, ona sımsıkı sarılırsanız[773] bir daha asla sapmazsınız. O da Allah'ın Kitabı'dır.[774] Beni sizden soracaklar acaba ne diyeceksiniz? Ashâb, hep bir ağızdan şöyle dediler: "Risâletini tebliğ, vazifeni edâ ettiğine ve nasihatta bulunduğuna şehadet ederiz."

Bunun üzerine Allah'ın Elçisi, şehâdet parmağını semâya kaldırıp onunla insanlara işaret ederek üç defa: "Şâhid ol Ya Rab!" buyurdu. Sonra Hz. Bilâl ezân okuyup ikâmet getirdi. Hz. Peygamber de öğle namazını kıldırdı. Devamında ikâmet getirildi ikindiyi de kıldırdı. Bunların arasında başka namaz kılmadı. Bundan sonra bineğine binerek vakfe yerine geldi.[775]

Aynı konuyla ilgili Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen rivayete göre benzer ifâdelerden sonra farklı olanlar da yer almaktadır. Zira ilgili rivayetinde İbn Mes'ûd, Arafat'ta muhadram (yani kulakları kesik gibi küçücük olan) devesinin üzerinde olduğu halde Resûlullah'ın (s.a.s.) şöyle buyurduğunu anlatmaktadır: "Ümmetim! İyi biliniz ki ben, Kevser havuzu başında öncünüzüm ve diğer ümmetlere karşı çokluğunuzla övüneceğim. Artık siz de çok günah işlemekle beni Allah'a karşı mahcub etmeyiniz. Bilmiş olunuz ki ben kıyamet günü bazı insanları kurtaracağım. Bazı insanlar da benden kurtarılacak yani zebâniler onları alıp götüreceklerdir. O zaman ben, Yâ Rabbi! Arkadaşlarım ne olacak? Diyeceğim. Allah Teâlâ da şöyle buyuracak: Senden sonra onların neler ortaya çıkardıklarını bilmiyorsun."[776]

---

[772] Nisâ sûresinin 3. âyetine işaret edilmiştir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 8/183; İbn Reslân, *Şerhu Sünen'i Ebî Dâvûd,* 8/610.

[773] Aynı zamanda Kur'ân'ın emridir. Bkz. Âl-i İmrân 3/103.

[774] Başka rivayetlerde Allah'ın Kitab'ı ve Peygamber'inin sünneti olarak geçmektedir. Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* "Kader", 3; Hâkim, *el-Müstedrek,* 1/171; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 10/195.

[775] Müslim "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.

[776] İbn Mâce, "Menâsik", 76. Bu anlama yakın bir rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde de yer almıştır. Bkz. İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/15-16 (No. 23389).

2. Bayram Gününde Hutbe

Hz. Peygamber'in bayram günü irâd ettiği hutbeye Câbir b. Abdullah (r.a.) sadece işaret ederek dile getirmiş iken, İbn Abbas tarafından tamamına yakın kısmı nakledilmiştir. Ebû Bekre (ö. 51/671) tarafından da hutbenin önemli bir kısmı rivayet edilmiş ise de İbn Ömer ve Amr b. el-Ahvas'ın (ö. ?) rivayetlerinde de hutbenin farklı kısımları yer almaktadır. Çalışmamızda, İbn Abbas rivayetini merkeze aldık; kalan kısmı ve farklılıkları da diğer rivayetlerden tamamlamaya çalıştık. Hz. Câbir de (r.a.), bayram günü devesi üzerinde Hz. Peygamber'in, cemreye taş atarken şöyle buyurduğunu işittiğini anlatmaktadır: "Hacla ilgili ibadetlerinizi benden öğrenin,[777] bilemem bu haccımdan sonra bir daha hac yapamayabilir miyim?"[778]

İbn Abbas'tan gelen söz konusu rivayete göre Resûlullah (s.a.s.), bayram günü Mina'da[779] irâd ettiği hutbesinde insanlara şöyle konuşmuştur: "Ey insanlar! Bu gün hangi gündür?" İnsanlar: "Haram olan gündür." dediler. Resûlullah: "Bu hangi beldedir?" İnsanlar: "Haram olan beldedir." dediler. Resûlullah (s.a.s.): "Bu ay hangi aydır?" İnsanlar: "Haram aydır" dediler. Bunun üzerine Resûlullah: "Şüphesiz kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız bu belde içinde, bu ayda, bu günün haramlığı kadar birbirinize haramdır." buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.s.), bu sözleri birkaç defa tekrar ettikten sonra başını yukarı kaldırdı ve: "Ey Allah'ım! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! Tebliğ ettim mi?" dedikten sonra[780] şunları söyledi: "Burada hazır bulunan kimse hazır bulunmayana tebliğ etsin! Benden sonra birbirinizin boyunlarını vuracak kâfirlere dönmeyiniz."[781]

Hz. Peygamber'in bayram günü hutbesi ile ilgili benzer sözler, Ebû Bekre'den de rivayet edilmektedir. Rivayet ettiği hutbe hadisinin sonunda da:

---

[777] Nevevî, bu hadisin "Beni nasıl namaz kılar gördüyseniz, öylece namaz kılınız." hadisinde olduğu gibi hac ibadetleriyle ilgili nüsüklerin temelini teşkil ettiğini ifâde etmektedir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc,* 9/45.

[778] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 11/442 14356 (No. 14356); Müslim "Hac", 310; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77.

[779] Râfi b. Amr el-Müzenî de Hz. Peygamber'in hutbeyi nasıl icrâ ettiğini şöyle aktarıyor: Resûlullah'ı Mina'da kuşluk vakti boz bir dişi katır üzerinde halka hitab ederken gördüm. Ali (r.a.) da O'ndan (işittiklerini yüksek sesle uzaktakilere) aktarıyordu. O anda insanların kimisi ayakta kimisi de oturmakta idi. Bkz. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 72.

[780] İbn Abbas'a göre bu hutbe, Hz. Peygamber'in ümmetine olan vasiyeti mahiyetindedir. Bkz. İbn Hanbel, *el-Müsned,* 2/495 (No. 2036); Buhârî, "Hac", 132.

[781] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 2/495-496 (No. 2036); Buhârî, "Hac", 132.

"Burada hazır olanlar, hazır olmayanlara tebliğ etsin. Bazen kendisine tebliğ edilmiş olan kimse, burada bulunup işiten kimseden daha iyi anlayıp belleyici olabilir."[782] ifâdesi yer almaktadır.

Ebû Bekre'den gelen başka bir rivayete göre de Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: "Şüphesiz ki zaman, Allah'ın göklerle yeri yarattığı gündeki halini almıştır. Bir sene on iki aydır. Bunlardan dördü haram aylardır ki, üçü arka arkaya gelmektedir. Bunlar: Zilkade, Zilhicce ve Muharrem'dir. Bir de iki cumâd (Cumâdü'l-evvel/ Cumâdü'l-âhir) ile Şâban arasındaki Mudar'ın ayı Receb'dir"[783]

Abdullah b. Ömer'den gelen benzer rivayet de şöyledir: Peygamber (s.a.s.) yapmış olduğu haccında bayram günü cemrelerin arasında durdu ve: "Bugün büyük hacdır." buyurdu. Bundan sonra Peygamber, "Ey Allah'ım! Şâhid ol!" demeye başladı ve insanlara veda etti. Orada hazır bulunan sahâbîler de: "Bu hac, Vedâ haccıdır." dediler."[784]

Amr b. el-Ahvas'ın (ö. ?) babasından naklettiği rivayette ise şu ifâdeler yer almaktadır: "Dikkat ediniz! Hiçbir suçlu kendi nefsinden başka kimse aleyhine suç işlemiş olmaz, yani onun suçundan dolayı başkası cezalandırılmaz.[785] Evlâd babasının suçundan dolayı cezalandırılmaz. Baba da evlâdının suçundan dolayı sorumlu tutulamaz. Bilmiş olunuz ki, şeytan bu beldenizde (Mekke'de) Allah'tan başkasına ibadet edilmek suretiyle kendisine itaat edilmekten kesinlikle ebedi surette ümidini yitirmiştir. Lakin küçümsediğiniz bazı işlerinizde ona uymak vuku (uyacaksınız) bulacak, bu da onu memnun edecektir."[786]

Abdurrahmân b. Muâz et-Teymî'den (ö. ?) gelen rivayette o, Mina günlerinde Resûlullah'ın (s.a.s.) kendilerine bir hutbe irâd ettiğini ve hutbeye karşı işitme güçlerinin genişlediğini, bu nedenle de bulundukları yerden rahat bir şekilde hutbeyi duyduklarını nakleder.[787]

---

[782] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 15/201, 210 (No. 20266, 20298); Buhârî, "Hac" 132; Müslim, "Kasâme", 29.
[783] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 15/200 (No. 20266); Buhârî, "Edâhî", 5, "Megâzî, 77; Müslim, "Kasâme", 29.
[784] Buhârî, "Hac" 132; İbn Mâce, "Menâsik", 76.
[785] el-En'âm 6/164; el-İsrâ 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7.
[786] İbn Mâce, "Menâsik", 76.
[787] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 73; Nesâî, "Menâsik", 188.

3. Teşrîk Günlerinde Hutbe

Hac günlerinde Hz. Peygamber tarafından irâd edilen üçüncü hutbe, teşrîk günlerinin ortasında Zilhicce'nin on ikinci gününde olmuştur.[788] Bu konuda Bekiroğullarından iki kişi şöyle anlatmaktadırlar: "Biz Resûlullah'ı (s.a.s.) teşrîk günlerinin ortasında hutbe okurken gördük. Biz onun bineğinin yanındaydık. Bu hutbe Resûlullah'ın Mina'da irâd ettiği hutbe idi."[789]

Bazılarına göre Zilhicce'nin on ikinci (teşrîk günlerinin ikinci günüdür ki buna "ruûs günü"[790] de denmektedir) günü okuduğu hutbe ile bayram günü okuduğu hutbe, muhtevâ ve anlam bakımından benzer hutbelerdir. Bu iki hutbenin muhtevâları menâsik ve benzeri konulardır.[791]

Ebû Nadre Münzir b. Mâlik (ö. 108/726), Resûlullah'ın teşrîk günleri ortasında irâd ettiği hutbeyi dinleyen zatın bana anlattığına göre Hz. Peygamber, şunları söylemiştir: "Ey insanlar dikkat edin! Biliniz ki Rabbiniz bir, atanız birdir. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap olana, beyazın[792] siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takvâ iledir. Tebliğ edebildim mi?" Bunun üzerine ashâb: "Allah'ın Resûlü tebliğ etti." dediler. Hz. Peygamber: "Bugün hangi gündür?" diye sordu. Ashâb: "Kutsal bir gündür." diye cevap verdiler. Peygamber: "Bu hangi aydır?" Ashâb: "Haram bir aydır." dediler. Daha sonra Resûl-i Ekrem: "Bu hangi beldedir?"diye sordu. Ashâb: "Kutsal bir beldedir." dediler. Müteakiben Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Bu ayınızda bu beldenizde bu gününüzün haram (saygın/kutsal) olduğu gibi Allah can ve mallarınızı da birbirinize haram kılmıştır." Devamında da Allah Resûlü: "Tebliğ ettim mi?" diye sorunca Ashâb, "Tebliğ ettin Ey Resûlullah!" şeklinde vecap verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Öyleyse burada bulunanlar, burada olmayanlara tebliğ etsin!"[793]

---

[788] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/12 (No. 23381); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 70; İbn Kesir, *Haccetü'l-vedâ,* 331.
[789] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 70.
[790] Ruûs günü Zilhicce'nin 12. günüdür. Bkz. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 70, dipnot; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/379.
[791] Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, 5/431.
[792] "Ahmar" olarak ifâde edilen insan ırkı ise beyaz tenli olan veya Arapların dışında kalan ırklardır. Zira Araplarda esmerlik baskın, diğer ırklarda beyaz ve kırmızılık baskın olduğundan bu tabir kullanılmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* "hmr", 231.
[793] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/12 (No. 23381).

Hz. Peygamber tarafından Arefe, bayram[794] ve teşrîk günlerinde[795] üç defa hutbe irâd edilmiştir. Hz. Peygamber'in irâd ettiği hutbeler fıkıh mezhepleri tarafından sünnet olarak değerlendirilmektedir. Nevevî, Şafiî'nin görüşüne göre hac döneminde dört ayrı günde hutbe okumanın sünnet olduğunu ifâde etmektedir. Bu şekilde Zilhicce'nin yedinci gününde öğle namazından sonra Kâbe'nin yanında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hutbe irâd ettiğini söyleyenler[796] olmuşsa da temel hadis kaynaklarında bu rivayete rastlayamadık. Arefe günü hutbesi hariç bütün hutbeler tek hutbe ve öğle namazından sonra; Arefe günü ise iki hutbe şeklinde ve öğle namazından önce irâd edilmiştir.[797]

2.2.21.1. Hutbelerin Değerlendirilmesi

İrâd edilen bu hutbeler, tebliğ görevi ve onunla ilgili işleri tamamlayıp vedâ ve ayrılıkta bulunmak durumunda kalan ve evrensel bir da'vâyı tebliğ eden bir peygamberin son hitabeleridir. Elbette bu hitabeler; kıyamete kadar yeryüzünde etkili olacak ve insanların dünya ve âhiret saadetlerini temin edecek, ihtiyaçlarına cevap verecek mesajlar içermesi bakımından büyük bir önemi hâizdir.

1-Hutbeler kalabalık bir insan kitlesine karşı icrâ edilmiş ise de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Ey insanlar" şeklinde hitap etmesi, hitabın kıyamete kadar gelecek bütün insanları kapsadığını göstermektedir. Şöyleki hutbelerde; insanların can (kan), mal ve ırzlarının kutsal ve dokunulmaz oldukları önemine binaen tekraren ifâde edilmiştir. Yapılan tebliğ görevinin yerine getirildiğine dair hazır olan kitle şâhit tutulmuştur.

2-Can, mal ve ırzların haramlığı ve dokunulmazlığı, halkın nazarında en kutsal zaman ve mekânlarla kıyas edilerek ifâde edilmiştir.

4-Câhiliye dönemlerine ait âdet ve hak talep etme yollarına son verildiğine

---

[794] Mâlikî ve Hanefîler bayram günü hutbe okumanın meşru olmadığını iddia ederek hacda meşru olan hutbe sayısını üç olarak ifâde etmişlerdir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/577; Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, 5/434-435.

[795] Mâlikî ve Hanefîlere göre bu hutbe bayramın ikinci günü yani teşrîk günlerinin birinci günü okunmalıdır. Bkz. Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd,* 5/434-435.

[796] İbnü'l-Münzir'in, İbn Ömer'e dayandırdığı rivayete göre Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir tarafından Zilhicce'nin yedinci gününde de hutbe irâd edilmiştir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/112.

[797] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/182; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/112.

vurgu yapılarak bunların sona erdikleri ilan edilmiştir.

5-Kan ve faiz da'vâlarının geçersiz kılındığını ilan eden Hz. Peygamber'in bunu uygulamak için, ilk iş ve icraat olarak kendi ailesinden başlaması, İslâm idarecileri için önemli bir örnek teşkil etmekte ve idareyle ilgili onlara yol göstermektedir.

6-Ribânın geçersiz kılınan yönü, fazlalık ve sözleşmeye konu olan fazlalıklar olup ana malların sahiplerine ait oldukları ifâde edilerek iki tarafın (alan ve verenin) da mağduriyetlerinin gözetilmesine dikkat çekilmiştir.[798]

7-Hutbelerde evlilik gerçeği ve getirdiği sorumluluklar neticesinde erkek mükellefler, kadın haklarına riayet ederek onlarla iyi geçinme yollarını araştırmakla ilgili irşatlara yönlendirilmektedir.

8-Kadınların erkekler üzerindeki hakları ve gerektiği durumlarda kötülüğe kapı aralamadan Kitab ve sünnetin koyduğu kurallar dâhilinde erkeğin de eşini te'dîb etme hakkına sahip olduğu ifâde edilmektedir.

9-Hutbelerde Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün sünneti Müslümanlar için hidayet kaynağı olarak belirlenmektedir.

10-Hz. Peygamber'in "Benden hac ibadetlerinizi öğrenin." sözü gereği onun tarafından hacla ilgili yapılan uygulamaların, hac ibadeti konusunda izah edilmesi gereken her şeyin, uygulamalı olarak gösterildiği, bu ibadetin doğru olan şeklini aldığı ve yanlış uygulamaların kaldırıldığı ifâde edilmektedir.

11-Hz. Peygamber'in "Bu seneden sonra hac yapma fırsatım olmayabilir." sözünden ecelinin yaklaştığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in irâd ettiği hutbelere vedâ, haccına da Vedâ haccı denilmektedir.

12-Hutbelerde dini bilgilerin başkalarına aktarılması istenmekte; aktarılan kişilerin de ilmi anlamakta daha kabiliyetli olabilecekleri ifâde edilmektedir. Emredilen bu görev Müslümanlar için kifâî vücûp değerindedir.

13-Hutbelerde Hz. Peygamber'in binek üzerinde halka hitap etmesi, hutbenin yüksek bir mekândan irâd edilmesini tercihli kılmaktadır.

[798] el-Bakara 2/279 doğrultusunda bir açıklamadır.

14-Hutbelerin soru sorma, sükût etme ve daha sonra açıklamada bulunmak şeklinde irâd edilmiş olmaları, soru-cevap yönteminin eğitim ve irşatta muhatapları uyarmak bakımından etkili bir metot olduğuna işâret etmektedir.

15-Allah'ın Kitab'ıyla amel ettikleri müddetçe âmirlere itaat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Onlardan meydana gelen yanlışlıkların düzeltilmesi ihtiyacı hissedilirse güzel bir üslubun tercih edilmesi önerilmektedir.

16. İlgili hutbelerde; Allah'a itaat etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak emredilmiş olup[799] insanların ırk ve sınıflarının üstünlük kaynağı olmayıp üstünlüğün ancak takvâ ile elde edilebileceği vurgulanmaktadır.

17-Bayram günü Mina'da icrâ edilen hutbeyi herkesin kendi çadırında (olduğu yerde) rahat bir şekilde dinlemiş olması, Hz. Peygamber'in risaletine dair bir delil olarak yorumlanmakta ve onun hak Peygamber olduğunu kanıtlamaktadır.

18. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu hutbeleri icrâ ettikten kısa bir müddet sonra vefat ettiğinden, daha sonra Müslümanlar tarafından hutbeler, bir vasiyet olarak değerlendirilmiş ve onların üzerinde büyük bir tesir bırakmıştır.

19. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu hutbelerde insanların dokunulmazlığı yanında mallarının ve ırzlarının da dokunulmaz olduğunu vurgulayarak insanlar arasında kesin bir şekilde riayet edilmesi gereken temel insan hakkına temas etmiş; bu temel hak konularını ihlâl eden katl, faiz ve iftira gibi tasarrufları yasaklamıştır.

2.3. UMRE

Sözlükte; "ziyaret, Kâbe ziyareti, imar" anlamlarına gelen "umre", fıkıhta ihrâma girerek Kâbe'yi tavaf edip Safâ ile Merve arasında sa'y yapmayı ifâde etmektedir.[800]

Umre, İslâm'da küçük hac olarak kabul edilmekte; fazilet ve sevap bakımından hac ibadetiyle beraber anılmakta[801] ve bir cihad olarak

[799] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 16/222 (No. 22061); Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/128; Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/646.

[800] Heyet, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye*, "Umre", (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1414/1994), 30/314.

değerlendirilmektedir.[802] Ramazan'da yapılan umre ise sevap bakımından hac değerinde bir ibadet olarak kabul edilmektedir.[803] Hac gibi belli bir zamana bağlanmamış olması, ibadetin sene boyunca icrâ edilebilmesini sağlamaktadır. Bu sayede hac ayları dışındaki zamanlarda Kâbe ve Mekke'in sosyal ve ekonomik hayatı canlandırılmış olmaktadır. Umre ziyareti, Hz. Peygamber'in sağlığında kendisi tarafından birkaç defa icrâ edilmiştir. En son Vedâ haccı sırasında Hz. Peygamber tarafından hedy sevk etmemiş olanlara hac ibadetlerini umreye çevirmeleri emredilmiştir. Hac günlerinde sahâbîlere bu uygulamayı emreden Hz. Peygamber bu emriyle, Câhiliye adetlerini reddetmeyi amaçladığını ve hac aylarında da umre ibadetinin icrâ edilmesinin İslâm'a aykırı bir hareket olmadığını ortaya koymuştur. Bu uygulamanın sadece o seneye mahsus olup olmadığı sorulduğunda da umre ibadetinin ebedî olarak hac ibadetine dâhil olduğu Hz. Peygamber tarafından ifâde edilmiştir.[804]

2.3.1. Umrenin Hükmü

Umrenin hükmü hakkında âlimler arasında ihtilaf vardır. Bazılarına göre umre, hac şartlarını taşıyan herkese farz görülmektedir. Bazılarına göre ise umre, nâfile ibadet mesabesindedir. Umrenin hükmü ile ilgili merfû rivayetler, bu ibadetin vacip olduğunu kesin bir şekilde ifâde etmemektedir. Aynı şekilde sünnet olduğunu ifâde eden rivayetler de sıhhat bakımından delil olacak derecede sahîh değildir. İslâm âlimlerinden bazıları, umre ibadetinin hac ibadetiyle beraber anılması ve tamamlanmasının istenmesinden hareketle umrenin de hac gibi vacip olduğunu anlamışlardır.[805]

2.3.1.1. Vacip Olduğunu Söyleyenler ve Delilleri

Umre, bazı âlimlere göre hac şartlarını taşıyan herkesin yapması gereken bir ibadettir. Bu görüşte olanlar arasında sahâbîlerden Hz. Ömer, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), İbn Ömer ve İbn Abbas gelmektedir. Tabiîn neslinden Saîd b.

---

[801] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/537 (No. 3669); Tirmizî, "Hac", 2; Nesâî, "Menâsik", 6.
[802] İbn Mâce, "Menâsik", 5; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988), 10/474.
[803] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 2/490 (No. 2025); Buhârî, "Umre", 4; Müslim, "Hac", 221, 222; Tirmizî, "Hac", 95.
[804] Buhârî, "Şerike", 15; Müslim, "Hac", 143, 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.
[805] el-Bakara 2/196. Buhârî, "Umre", 1. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/332-333.

el-Müseyyeb (ö. 94/713), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Atâ (ö. 114/732), Tâvûs (ö. 106/725), Mücâhid (ö. 103/721), Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve İbn Sîrîn (ö. 110/729) bu görüşü savunmuşlardır. Mezhep imamlarından Sevrî, Ahmed ve Şafiî de bu görüştedirler.[806]

İbn Ömer (r.a.), Herkesin üzerinde muhakkak bir hac ve bir umre borcu bulunduğunu ifâde etmektedir.[807] İbn Abbas da şübhesiz ki umrenin, Allah'ın Kitab'ında; hac ile beraber zikredildiğini belirtir ve bunu "*Haccı da umreyi de Allah için tam yapın.*"[808] âyetini okuyarak teyit ederdi.

Bir hadis âlimi olarak Buhârî de bu görüşte olduğundan, görüşüne uygun olan rivayetleri *Sahih'*inde değerlendirmiş ve onları delil göstererek umrenin vacip oluşuna dair bir bab açmıştır. O, ilgili yerde delil olarak biri İbn Ömer diğeri İbn Abbas'a ait iki muallak rivayete yer vermiştir.[809] Aynı rivayetler, başka kaynaklarda muttasıl olarak da gelmiştir.[810] Fakat sahâbî olan bu zatların ictihadları neticesinde böyle bir kanaate varmış olabilmeleri ihtimal dâhilindedir. İbn Abbas'ın âyeti kerimeyi[811] delil olarak göstermesi, bu görüşünü âyetin yorumundan elde ettiğini göstermektedir.[812] Zira Hz. Ali ve İbn Abbas'tan bu âyetle alakalı başka yorumların yapılmış olması, âyetin başka yorumlara da açık olduğunu işaret etmektedir.[813]

Umrenin farz olduğunu savunanların başka deliller de sunduğu görülmektedir. Hz. Ömer'in rivayet ettiği hadise göre Hz. Peygamber, kendisinden İslâm nedir? Diye soru soran Cibrîl'e (a.s.), İslâm'ın diğer şartlarıyla

---

[806] Saîd b. Abdülkadir Bâşenfer, *el-Muğnî fî fıkhi'l-hac ve'l-umre,* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003), 8. Fakat İmam Şafiî ve İmam Ahmed'in başka rivayetlere göre umreyi vacip görmedikleri rivayet edilmiştir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/153.

[807] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 3/224; Buhârî, "Umre", 1; İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 4/356; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 4/572.

[808] el-Bakara 2/196.

[809] Buhârî, "Umre", 1.

[810] Zeyd b. Sâbit'ten gelen: "Hac ve umre (Allah'ın farzlarından) iki farzdır. Hangisinden başlamak istiyorsan başla herhangi bir sakınca yoktur." rivayet mevkuftur. Câbir'den "Hac ve umre vacip olan iki farizadır." rivayeti ise İbn Lahîa'dan dolayı zayıf olduğu ifâde edilmektedir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/152. Ayrıca Zeyd b. Sâbit'n hadisinde râvi İsmail b. Müslim yer aldığından bu rivayet zayıftır. Bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/22-23.

[811] el-Bakara 2/196.

[812] Umrenin tatavvu olup vacip olmadığını söyleyenlere göre bu âyet, başlanmış olan hac ve umreyle ilgili olup ibadetin tamamlanmasını emretmektedir. Zira âyetin devamı da bu görüşü teyit etmektedir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/152.

[813] Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/152.

beraber umre yapmayı da zikretmiş; Cibrîl de doğru söyledin diyerek cevabını onaylamıştır.[814] Ayrıca İbn Ömer'den de bu konuda rivayetler gelmiştir. Rivayete göre bir adam, Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak tavsiyede bulunmasını istemişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona tavsiyelerde bulundu. Yaptığı bu tavsiyeler içersinde Beyt'i haccetmek ve umre yapmak da vardı.[815] Hz. Âişe, Hz. Peygamber'e ey Allah'ın Resûlü! Kadınların cihad etme zorunluluğu var mıdır? Diye sorduğunda Hz. Peygamber: "Evet, onlara savaşsız bir cihad gerekir: O da hac ve umredir." buyurmuştur.[816] Ebû Rezîn el-Ukaylî (ö. ?), Peygamber'e (s.a.s.) "Ey Allah'ın Rasûlü! Babam yaşlı bir kimse olup, ne hac ne umre ne de yolculuk yapabilecek durumdadır. Ne yapmalıyım?" şeklinde soru yöneltmiş. Resûlullah (s.a.s.): "Öyleyse babanın yerine hac ve umre yapıver."[817] diye cevap vermiştir. Subey b. Ma'bed (ö. ?), Hz. Ömer'e gelerek başından geçen bir olayı şöyle anlatıyor: "Ey Mü'minlerin emiri! Ben Müslüman oldum, cihada karşı da çok düşkünüm. Hac ve umrenin bana farz olduğunu öğrenir öğrenmez akrabalarımdan birine geldim ve bu iki ibadetin bana farz olduğunu söyledim. O da: "Hac ve umreyi ikisini birlikte yap, sonra da kolayına gelen bir kurbanı kesiver" dedi. Ben de hac ve umre için ihrâma girdim. Uzeyb'e[818] geldiğimde, Selmân b. Rabîa (ö. 32/652) ve Zeyd b. Sûhân (ö. 36/656) ile karşılaştım. Beni kast ederek bunlardan biri diğerine: "Bunda devesi kadar bile anlayış yok." dedi. Bunun üzerine Ömer: "Sen Peygamber'in (s.a.s.) yaptığını yapmışsın ve onun yolundasın." diyerek yaptığının doğruluğunu onaylamıştır.[819]

[814] İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 1/4; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 4/571, a.mlf. *Şuab,* 5/440.
[815] Hâkim, *el-Müstedrek,* 1/116.
[816] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/122; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/569 (No. 25198); İbn Mâce, "Menâsik", 8; İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 4/359; Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî,* thk. Şuayb el-Arnaût ve başkaları (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2004), 3/345.
[817] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/368; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 12/480-481, 485-486 (No. 16128, 16143, 16147); İbn Mâce, "Menâsik", 10; Tirmizî, "Hac", 87; Nesâî, "Menâsik", 10; Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî,* 3/343.
[818] Uzeyb, Temîm ailesine ait bir su kaynağıdır. Bkz. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî el-Endelûsî, *Muʿcemü mestaʿcem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdı',* thk. Mustafa es-Sekkâ (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, t.y.), 3/927; İbn Reslân, *Şerhu Sünen'i Ebî Dâvûd,* 8/360.
[819] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 23; Nesâî, "Menâsik", 49.

Umrenin vacip olduğunu söyleyenlerin delillerinden biri de bazı hadis kaynaklarında İbn Ömer ve başkalarından mevkuf olarak rivayet edilen "Hac ve umre Allah'ın farzlarından iki farzdır." rivayetidir.[820]

2.2.1.2. Vacip Olmadığını Söyleyenler ve Delilleri

Umre hakkındaki ikinci görüş ise umrenin vacip olmadığını söyleyenlere aittir. Bu görüşü savunanların başında İbn Mesûd, İmam Mâlik, Ebû Hanîfe, Ebû Sevr, kadîm görüşüne göre Şafiî ve İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gelmektedir.[821]

Bu görüşü savunanların delilleri: Câbir'den (r.a.) rivayet edilen haberdir. Bu haberde: Resûlullah'a (s.a.s.) umre yapmak vacip midir? Diye sorulduğu, O'nun da: "Hayır, fakat umre yapmanız daha faziletlidir." buyurduğu,[822] anlatılmaktadır. Ancak bu rivayet, senedinde bulunan el-Haccâc b. Ertât'tan (ö. 145/762)[823] dolayı tenkit edilmiştir.[824] Bazı hadis kaynaklarında da Hz. Peygamber'den umre vacip midir? Diye sorulduğunda O'nun şöyle buyurduğu belirtilir: "Hayır, ama umre yapman senin için daha hayırlıdır."[825] Umrenin vacip olmadığını söyleyenler, bu rivayetlerden başka Talha b. Ubeydullah'tan (ö. 36/656) gelen şu rivayeti de delil olarak kullanmışlardır: "Rivayete göre Talha b. Ubeydullah (r.a.), Resûlullah'tan (s.a.s.) şunu işitmiştir: "Hac bir cihattır. Umre de bir tatavvu'dur."[826] Bu rivayetlerin zayıflığına rağmen Şevkânî, ilgili rivayetlerden yana görüş beyan ederek umrenin vacip olduğunu söyleyenlerin delillerini yetersiz bulmakta ve umrenin vacip olmadığını savunmaktadır. Şevkânî'ye göre asıl olan berâat olduğundan, teklife intikal etmek için güçlü bir delilin

---

[820] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/224; Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî,* 3/345; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/58, a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ,* 4/572

[821] Bâşenfer, *el-Muğnî fî fıkhi'l-hac ve'l-umre,* 9.

[822] Tirmizî, "Hac", 88. Bu hadisi nakledip sahîh olduğunu söyleyen Tirmizî, hadisten hemen sonra şu bilgilere yer verir: Bazı ilim adamları, umre vacib değildir, derler. Şâfii diyor ki: Umre yapmak Resûlullah'ın sünnetlerindendir. Fakat umrenin terk edilebileceğine dair ruhsat veren hiçbir delil bilmiyoruz. Nafile bir ibadet olduğuna dair herhangi bir rivayet yoktur. Peygamber'den (s.a.s.) nafile ibadet olduğuna dair yapılan rivayet ise zayıftır hüccet değildir.

[823] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/425-426.

[824] Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/153.

[825] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 11/436 (No. 14334); Dârekutnî *Sünenü'd-Dârekutnî,* 3/348; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 4/569-570. Bu rivayet râvi el-Haccâc b. Ertât'tan dolayı zayıf kabul edilmiştir.

[826] İbn Mâce, "Menâsik", 44; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* 7/17; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 4/569. Bu rivayet munkatı' olduğundan hüccet olacak kuvvette değildir. Mevsul olarak geldiği tarikler de zayıftır. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr,* 9/21.

olması gerekir. Ona göre sayılan deliller arasında bu nitelikte bir delil bulunmamaktadır.[827]

2.3.2. Umrenin Faziletleri/Mükâfatı

Küçük hac olarak da ifâde edilen umre ibadetinin hac ibadetiyle ortak yönleri vardır. Umrede Arafat ve Müzdelife'de vakfe, cemrelere taş atma ve Mina'da gecelemek gibi nüsükler yoksa da diğer nüsükler hac ile umre arasında müşterektir. Ayrıca haccın farz oluşu üzerinde ittifak varsa da umrenin farz oluşu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu farklara rağmen umre ibadeti, naslarda hac ibadetiyle birlikte anılmış ve önemi dile getirilmiştir. Rivayetlere göre iki umre arası işlenen küçük günahlar affedildiği gibi umre ibadeti fakirliği de yok etmektedir. Umre Allah yolunda yapılan bir cihad değerindedir. Umre yapanlar da Allah'ın elçileridir.

Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Hac ve umreyi peş peşe yapınız; çünkü hac ve umre körüğün demir, altın ve gümüşün kir ve pasını giderdiği gibi günahları ve fakirliği giderir. Kabul edilmiş haccın sevabı ise cennetten başka bir şey değildir."[828] Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir haberde de Resûlullah (s.a.s.) umre hakkında şöyle buyurmaktadır: "Umre, diğer umreye kadar ikisi arasındaki zaman içinde işlenen küçük günahlara kefârettir. Mebrür yani kabul edilmiş haccın karşılığı ancak cennettir."[829] Ebû Hüreyre'den (r.a.) gelen başka bir rivayete göre Resûlullah (s.a.s.), "Allah'ın elçileri üç çeşittir; gaziler, hac ve umre yapanlardır."[830] buyurarak umreyi, hacca ve gazveye muâdil bir ibadet olarak aynı karede zikrettiği görülmektedir. Nitekim İbn Ömer'in Resûlullah'tan naklettiği şu rivayet de umre ibadetinin faziletini ve hacca muâdilliğini te'yit etmektedir: "Allah yolunda savaşa, hacca ve umreye giden kimseler Allah'ın elçileridir. Allah bunları davet etti, onlar da O'nun davetine icabet ettiler. Allah'tan dilekte bulundular, Allah da onlara dilediklerini verdi."[831]

Sünnette "hac ve umrenin faziletleri" başlıkları altında yer alan

[827] Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 9/23-24.
[828] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 3/537 (No. 3669); Tirmizî, "Hac", 2; Nesâî, "Menâsik", 6.
[829] Buhârî, "Umre", 1; Müslim, "Hac", 437; Nesâî, "Menâsik", 5.
[830] Nesâî, "Menâsik", 4; İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 4/130.
[831] İbn Mâce, "Menâsik", 5; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, 10/474.

rivayetlerin genelde bu ibadetin yapılması sebebiyle kişinin elde edebileceği sevap ve mükâfat üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer ibadetlerden farklı bir sevap ve manevi kazanç vadedilmektedir. Hac ve umrenin mümkün olduğu kadar eksiksiz yapılması emredilmektedir. Bu anlamda Hz. Âişe'yi umre ihrâmına girmek için Ten'îm'e gönderen Hz. Peygamber "Lâkin yapacağın umre, sevap bakımından senin yükleneceğin külfet ve zahmet miktarına veyahut uğrayacağın yorgunluk derecesine göredir."[832] buyurmuştur. İbadetin mükemmel yapılması durumunda Allah'ın emrine daha uygun düşeceğinden daha fazla sevap getirmesi beklenmektedir. İlgili rivayeti değerlendiren Nevevî, bu ifâdelerin zahirinden, yapılan harcama ve yorgunluk, emek ve özen miktarına göre sevap ve faziletlerin artacağı anlaşılmaktadır. Ancak buradaki harcama ve yorgunluğun dinin uygun gördüğü ölçüde olması gerektiğini belirtir.[833]

Bütün hayırlı işlerde mükâfat meşakkatlere göre verilir. Bundan dolayı Mâlik ve başkaları yaya olarak hac yapmayı müstehab görmüşlerdir. Allah'ın kitabında da bunu doğrulayan âyetler vardır.[834] Hadiste geçen "veya" edatının, başka rivayetlerde yer alan farklı lafızlardan hareketle Hz. Peygamber tarafından çeşitlilik anlamında kullanıldığı şeklinde de anlaşılması mümkündür. Zira bazı rivayetlerde bunun yerine "vav" edatı kullanılmıştır. Hadiste elde edilecek anlam, nafaka ve yorgunluk derecesine göre sevapların artıp eksildiğidir.[835] Ayrıca ibadetlerin getirdikleri sevapların bazen harici bir sebepten dolayı da artacağı bilinmektedir. Zira ibadetler, zaman ve mekânın faziletinden veya taşıdıkları önemden dolayı daha fazla sevap getirebilir, denmektedir.[836]

Bu rivayete dayanarak Mekke'nin en yakın "Hil" noktasından ihrâma girerek umre yapma sevabının, diğer noktalara nisbeten daha az olduğunu söylemek mümkündür. Bundan dolayı olmalı ki, Şafiî'ye göre Ci'râne'den ihrâma girerek yapılan umre daha faziletlidir.[837]

---

[832] İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef,* 3/157; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/245-246 (No. 24041); Buhârî, "Umre", 8; Müslim, "Hac", 126.
[833] Nevevî, *el-Minhâc,* 8/152-153; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/611.
[834] Bkz. et-Tevbe 9/20; ez-Zümer 39/10.
[835] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/611; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/175-176.
[836] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/175-176.
[837] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/611; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/176.

2.3.3. Hz. Peygamber'in Umre Sayısı

Enes b. Mâlik'ten gelen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) hicretten sonra dört umre yapmıştır. Onlar: Müşriklerin kendisini Mekke'ye girmekten engelledikleri hicretin altıncı yılının Zilkade ayında yaptığı Hudeybiye umresi (6/628), Mekkelilerle sulh anlaşması yapmış olduğu yılın ertesi senesi Zilkade ayında yaptığı (Kaza/Kaziyye) umresi (7/629), Ci'râne umresi (8/630) ve Vedâ haccıyla (10/632) beraber yaptığı umredir.[838] Aynı sayı, İbn Ömer, Hz. Âişe[839] ve İbn Abbas'tan[840] gelen rivayetlerde de geçmektedir.

İmam Mâlik'in naklettiği rivayete göre ise Hişâm b. Urve (ö. 146/763) babasından Hz. Peygamber'in biri Şevval, ikisi Zilkade ayında olmak üzere sadece üç umre yaptığını aktarmaktadır. Ayrıca Mâlik, kendisine Hz. Peygamber'in Hudeybiye, Kazıyye ve Ci'râne olmak üzere üç umre yaptığı haberinin ulaştığını ifâde etmektedir.[841]

Amr b. Şuayb'ın (ö. 118/736) dedesine isnad ettiği rivayete göre de Hz. Peygamber üç defa umre yapmıştır. Adı geçen râviye ait başka bir rivayette "Bütün umrelerini Zilkade ayında yaptı."[842] ziyadesi yer almaktadır. Aynı anlamda Hz. Âişe'den de rivayet gelmiştir.[843] Rivayetinin devamında Hz. Âişe, "Vedâ haccıyla yaptığı hariç." demektedir.[844]

Hz. Âişe'den gelen bir rivayete göre Resûlullah (s.a.s.) birisi Zilkade diğeri Şevval ayında olmak üzere iki defa umre yapmıştır.[845] İbn Ömer'den gelen rivayette ise Hz. Peygamber'in, Vedâ haccından önce sadece iki defa umre yaptığı, ifâde edilmektedir.[846] Berâ b. Âzib'den (ö. 71/690) gelen rivayette de: Hz. Peygamber'in hac yapmadan önce Zilkade aylarında iki defa umre yaptığı ifâdesi

---

[838] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 11/247 (No. 13621); Buhârî, "Umre", 3; Müslim, "Hac", 217; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79; Tirmizî, "Hac", 6; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/601; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/163.
[839] Buhârî, "Umre", 3; Müslim, "Hac", 220.
[840] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 3/17, 299 (No. 2211, 2957); Dârimî, "Menâsik", 39; İbn Mâce, "Menâsik", 50; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79; Tirmizî, "Hac", 7.
[841] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 55.
[842] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 6/240 (No. 6686).
[843] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 18/88 (No. 25786).
[844] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.
[845] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.
[846] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 5/479 (No. 6242).

yer almaktadır.[847] Ahmed b. Hanbel'in yine Berâ'dan naklettiği rivayette: "Resûlullah hac yapmadan önce, hac yapmadan önce umre yaptı, şeklinde sözü tekrar eden Berâ'ya karşı Hz. Âişe şöyle demiştir: O (Berâ), hacla beraber yaptığı umreyle birlikte Hz. Peygamber'in dört defa umre yaptığını iyi bilir.[848] Hz. Peygamber'in iki defa umre yaptığını söyleyen İbn Ömer'e karşı da Hz. Âişe: "O, Hz. Peygamber'in Vedâ haccıyla birlikte yaptığı umreden başka üç umre yaptığını iyi bilmektedir." şeklinde Hz. Berâ'ya söylediğini söylemiştir.[849]

Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) üç defa umre yaptığı ifâde edilse de Enes, İbn Ömer, Hz. Âişe ve İbn Abbas'tan gelen rivayetler, O'nun hicretten sonra dört defa umre yaptığını kesin bir şekilde göstermektedir. Farklı gibi görünen bu rivayetlerin ilgili rivayetlerle aynı anlamı ifâde ettiğini söylemek mümkündür. Zira Hz. Âişe'nin bir rivayetinde; Vedâ haccıyla beraber yaptığı hariç denilmekte ve bu şekilde dört defa olduğu ifâde edilmektedir. İmam Mâlik'in rivayetinde de diğer umreler isimleriyle ifâde edilmiş ve Vedâ haccıyla beraber icrâ edilen umreden söz edilmemiştir. Bu rivayetten de sayının dört olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Vedâ haccıyla beraber yapılan umrenin zaman bakımından diğer üç umreden farklı olması, rivayetlerin üç umreyi ayrı olarak ele alınmasında etkili olmuştur.

Burada sorun olarak görünen, Hz. Peygamber'in iki defa umre yaptığını söyleyen el-Berâ b. Âzib'in rivayetidir. Zira İbn Ömer ve Hz. Âişe'den gelen diğer rivayetler, her ikisinin de Hz. Peygamber'in dört defa umre yaptığını ifâde ettiklerini kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Hz. Berâ'nın rivayetinde bulunan "iki" sayısı da umrelerin sayısını sınırlayamaz. Çünkü devamında "Hac yapmadan önce ve Zilkade ayında." denilmektedir. Bu ifâdeye göre Zilhicce ayında hac ile birlikte yapılan umre dikkate alınmamıştır. Berâ'nın rivayetinde Hudeybiye ve Ci'râne umrelerinden biri sayılmadığı anlaşılmaktadır. Bunun izâhı da şöyle olabilir: Hudeybiye umresi bilinen uygulamalara uymadığından, muhtemelen ona göre uygulanmış bir umre olarak sayılmamaktadır. Zira bilindiği üzere bu umrede Hz. Peygamber ve ashâbı engellenmiş; Kâbe'ye ulaşarak umreyle ilgili herhangi

[847] Buhârî, "Umre", 3.
[848] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 14/230 (No. 18536).
[849] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.

bir nüsük icrâ edememişlerdir. Ci'râne umresi de ilan edilmeden gizli bir şekilde bir gecede icrâ edilmesinden dolayı, muhtemelen Hz. Berâ (r.a.) tarafından duyulmamıştır. Çünkü bu umre, Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu savaş ve güvenlik durumundan dolayı gizli ve çok kısa bir zamanda icrâ edildiğinden herkes tarafından bilinmemiştir.

Bu durumda, ilgili rivayetlerin bütüncül olarak ele alınmasıyla Hz. Peygamber'in umre sayısı ile ilgili rivayetler arasında tezat olmadığını söylemek mümkündür. Ancak rivayetler arasında görünen ihtilâf da şu nedenlere bağlanabilir:

-Umrelerle ilgili zamana vurgu yapmak amacıyla gelen rivayetler, konuyu zaman özelinde ele aldıklarından kapsayıcı olmamıştır.

-Uygulanmakta olan umre geleneğine uygun olmayan umreler. Zira Hudeybiye umresinde nüsükler yerine getirilmeden ihsâr yerinde tıraş olunmuş ve ihrâmdan çıkılmıştır.

-Ci'râne umresi, Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu güvenlik şartlarından dolayı gizli ve kısa bir süre içerisinde icrâ edildiğinden bazılarına gizli kalmıştır.

2.3.4. Umrenin Zaman ve Mekân Mîkâtı

Hac konusunda ihrâma girme noktaları detaylı bir şekilde ele alınmıştı. Hac ile umre, mekân mîkâtları bakımından farklılık arz etmediğinden tekrar mekân mîkâtlarından söz edilmeyecektir. Zira İbn Abbas,[850] İbn Ömer,[851] Hz. Âişe[852] ve Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayetlerde hac ve umre ihrâmına girmek için bütün noktalar, bizzat Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir.[853] Burada hac mîkâtları arasında yer almayan umre ihrâmına mahsus bir bölgeyi zikretmekle yetineceğiz. Mekke'de bulunan Hz. Âişe, umre ihrâmına girmek için Hz. Peygamber

[850] Buhârî, "Hac", 7, 9,11, 12; Müslim, "Hac", 11, 12; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Nesâî, "Menâsik", 20, 23.
[851] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 22, 23; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 4/268, 304, 317-318 (No. 4455, 4555, 4584), 5/99 (No. 5542); Buhârî, "Hac", 5, 8, 10; İbn Mâce, "Menâsik", 13; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Tirmizî "Hac", 17; Nesâî, "Menâsik", 17, 18, 21.
[852] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Nesâî, "Menâsik", 19, 22.
[853] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 11/486 (No. 14507); Müslim, "Hac", 11, 12, 18; İbn Mâce, "Menâsik", 13.

tarafından Ten'îm[854] mevkiine gönderilmiştir.[855] Hz. Âişe'nin umre ihrâmına girmek için Ten'îm mevkiine gönderilmesi Mekke'de bulunan veya ikâmet edenlerin umre ihrâmına girmek için "Hil" sınırlarına çıkmalarının şart olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber'in hayatında sadece Hz. Âişe'nin[856] ihrâma girdiği Ten'îm noktası, günümüze kadar Mekke'de bulunan ve umre ihrâmına girmek isteyenler için delil teşkil etmektedir.[857]

Buradan anlaşılması gereken husus: Umre yapmak isteyen Mekkeliler veya Mekke'de bulunanlar, "Hil" sınırlarına çıkmak ve oradan ihrâma girmek zorundadırlar. "Hil" sınırlarının Mekke'ye en yakın noktası ise Ten'îm'dir.[858] Umrenin anlamı ziyaret olduğuna göre umre yapmak isteyen kimse, Harem'e "Hil" bölgesinden giriş yaparak umresini yapmalıdır. Harem içinden yapılan ihrâma girme ve umre yapma işlemleri ziyaret anlamı taşımadığından geçerli değildir. Bu husus Mekkeliler için geçerli olduğu gibi Mekkeli olmayıp Mekke'de bulunan taşralılar için de geçerlidir. Hatta "Hil" sınırlarının uzak noktalarından ihrâma girmek, ziyaret anlamını daha da güçlendirdiği için daha faziletli kabul edilmektedir.

Umrenin zaman mîkâtı ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu konuda İbn Ömer (r.a.), "Hac yapmadan önce umre yapılabilir mi?" sorusuna karşılık: "Peygamber (s.a.s.) hac yapmadan evvel umre yaptı." diyerek bir sakınca olmadığını ifâde etmiştir.[859] Hz. Âişe'nin Muhassab gecesinde umre ihrâmına girmek için kardeşi Abdurrahmân'la (ö. 53/673) Ten'îm mevkiine gönderilmesi,"[860] hac ibadetinden önce ve sonra umre ihrâmına girmenin câiz

[854] Medine istikametinde Mekke'nin dışında dört mil uzaklıkta bulunan bir yerin ismidir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/607.

[855] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 223; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 2/333 (No. 1705); Dârimî, "Menâsik", 41; Buhârî, "Umre", 5; Müslim, "Hac", 128; İbn Mâce "Menâsik", 48; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 80; Tirmizî, "Hac", 91.

[856] Hz. Peygamber'in Mekke'den "Hil" sınırlarına çıkarak umre ihrâmına girip umre yapmadığı gibi O'nun sağlığında Hz. Âişe hariç sahâbîlerinden de böyle bir umre ihrâmına giren olmamıştır. Fakat O'nun emriyle Âişe'nin böyle bir umre ihrâmına girmiş olması bu şekilde yapılan umrenin meşruiyet kaynağı olmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/606.

[857] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/606.

[858] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/438; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/170.

[859] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 4/500 (No. 5069), 5/479 (No. 6242); Buhârî, "Umre", 2; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.

[860] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 223; Buhârî, "Umre", 5; Müslim, "Hac", 128.

olduğunu göstermektedir. Enes'ten gelen rivayete göre Hz. Peygamber de haccı ile birlikte yaptığı umre hariç bütün umrelerini Zilkade ayında ifâ etmiştir.[861]

İbn Abbas'tan gelen rivayete göre kendisiyle beraber hac yapamayan Ensâr'dan bir kadına Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Ramazan ayı içinde umre yap. Çünkü Ramazan ayında yapılan umre, bir hacca denktir."[862] Ayrıca bütün umrelerini Zilkade ayında icrâ eden Hz. Peygamber, sadece Ramazan ayında yapılacak umre hakkında beyanda bulunmuş ve bu ayda yapılan umrenin bir hac ibadeti kadar sevap getireceğini belirtmiştir. Bizzat kendisi de Zilkade ve Zilhicce aylarında umre yapmak ve Ramazan ayında yapılan umrenin bir hacca denk olduğunu söylemek suretiyle beyan görevini fiil ve sözleriyle ifâ etmiştir.[863]

Kur'ân-ı Kerîm, hac ibadetiyle ilgili belli bir zamana işaret ettiği halde[864] umre ibadetini bu kapsama almamış onunla ilgili bir zamana işaret etmemiştir. Bu ibadetin zamanı ile ilgili Hz. Peygamber'in sınırlayıcı bir ifâdesine de rastlanılmamıştır. Dolayısıyla umrenin belli bir zamana tahsis edilmediği anlaşılmaktadır. Hac günleri bitmeden umre yapmak isteyen Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber tarafından Hasba[865] gecesine kadar bekletilmesinden dolayı hac günlerinde umre ihrâmına girmek ise hoş karşılanmamaktadır. Cumhur, senenin bütün günlerinde umre yapmayı câiz görmüşse de Ebû Hanîfe Arefe, bayram ve teşrîk günlerinde; İmam Şâfiî, teşrîk günlerinde Mina'da geceleyenler için umre ihrâmına girmeyi mekruh görmüşlerdir.[866] Ebû Hanîfe'ye göre Arefe, Nahr ve teşrîk günleri hariç senenin bütün günlerinde umre yapmak câizdir.[867] Mâlik,

---

[861] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 11/215-216 (No. 13499); Buhârî, "Megâzî", 35; Müslim, "Hac", 217; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.

[862] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 2/490 (No. 2025); Buhârî, "Umre", 4; Müslim, "Hac", 221, 222; Tirmizî, "Hac", 95.

[863] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/605; Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Uremî el-Alevî el-Hererî eş-Şafiî, *el-Kevkebü'l-vahhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Cidde: Dâru'l-minhâc, 1430/2009), 14/183; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît*, 23/407.

[864] el-Bakara 2/189, 197.

[865] Hasba gecesinden maksat, son nefr gecesi olup Muhassab mevkiinde konaklanan gecedir. Zilhicce ayının on ikinci günü Nefr-i evvel, on üçüncü günü Nefr-i sânî (son) olarak isimlendirilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/575.

[866] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/606.

[867] Ebû Hanîfe'ye göre bu beş günde umre yapmak mekruhtur. Şafiî ve Ahmed'e göre umre ihrâmına girmek senenin hiçbir zamanında mekruh olmaz. İmam Mâlik ise hac aylarında umre yapmayı mekruh görmektedir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/168. İmam Mâlik'in bu konudaki görüşü Hz. Peygamber'in uygulamalarına uymamaktadır. Zira Hz. Peygamber bütün umrelerini Zilkade ayında yapmıştır. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 8/235-236. Bu uygulamanın belli bir zaman

teşrîk günlerinin son günü güneş batmadan umre yapmayı uygun görmemektedir. Şafiî'nin de aynı görüşte olduğu ifâde edilmiştir. Burada unutulmaması gereken bir husus vardır ki o da hac ihrâmına girmemiş olanlar hakkında böyle bir engelin veya kısıtlamanın söz konusu olmadığıdır. Buradaki yasaktan veya engellemekten maksat, hac ibadeti üzerine başka bir ibadeti katmamaktır.[868]

2.3.5. Umrenin Yapılış Şekli

Umre için rükün olarak kabul edilen ve umre ibadetini meydana getirip sahih olmasını sağlayan hususlar: İhrâm, tavaf, sa'y, halk veya taksirdir.[869] Mahiyet olarak birbirine benzer olan hac ve umre ibadetlerinin nüsüklerinde de belirtildiği üzere, aralarında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Üzerinde hem bir cübbe hem de "halûk" denilen güzel koku olan bir kişi, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelerek "Umremde bana ne yapmamı emredersin?" diye sorar. O da cevaben şöyle buyurur: "Üzerinden bu cübbeyi çıkar, elbise ve bedenindeki bu kokunun izini yıka, sarı boyayı temizle, haccında yapacağın fiillerin benzerini umren için de aynı şekilde yap."[870]

Umrenin yapılış keyfiyeti bağlamında İbn Battâl (449/1057), "Haccında yapacağın fiillerin benzerini umren için de yap." sözünün umum ifâde ettiğini, ancak bundan maksadın has şeyler olduğunu ifâde etmektedir. O, bunun izahını şu şekilde yapar: Umre yapanların Arafat'ta vakfe yapmak, cemrelere taş atmak zorunda olmamaları; umre yapanların hacla ilgili bazı hususları yapmadıklarını; dolayısıyla yapmak zorunda olmadıklarını göstermektedir. Buradaki emrin (yap emrinin), ihrâmla ilgili konular üzerinde durma anlamında anlaşılması daha doğru olacaktır. İhrâmla ilgili yasaklar (dikişli elbise, koku, av hayvanlarını öldürme ve kadınlarla münasebet) ise hacda olduğu gibi umrede de yasaktır.[871]

Hz. Peygamber'in soru soran kişiye: "Haccında yaptıklarını umrende de yap!" buyurması, umre yaparken hacla ilgili bütün yasaklara riayet edildiği gibi hac ibadetinde yerine getirilen hususların da yerine getirilmesi gereğini akla

---

veya belli bir kesime mahsus olmadığı Hz. Peygamber'in Sürâka b. Mâlik b. Cu'şüm'un sorusuna verdiği cevaptan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bkz. Buhârî, "Umre", 6.

[868] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/441-442.

[869] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/446; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/179.

[870] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 14/20-21 (No. 17888); Buhârî, "Umre", 10; Müslim, "Hac", 6, 8, 9; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 30.

[871] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/446.

getirmektedir. Fakat hac ile umre arasında ortak ameller olduğu gibi farklı bazı hususların bulunduğu da herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı Hz. Peygamber, farklı olan hususları belirtme ihtiyacını hissetmemiştir.

Bilindiği üzere hac ibadetinde mevcut olan ve haccın önemli nüsüklerini oluşturan vakfeler ve remy, umre ibadetinde bulunmamaktadır. Veda tavafı da bu şekildedir. Nitekim umre yapan kişi, umre tavafını yaptıktan sonra Mekke'de durmayıp memleketine doğru yola çıksa umre için yaptığı tavaf vedâ tavafı için de yeterli sayılmaktadır.[872] Hac olsun umre olsun, rükün olan tavafı yerine getirmekle, Beyt'le ilgili son iş olarak yapanların vedâ tavafları da yerine gelmiş olmaktadır. Tavaftan sonra yapılan sa'y, ilgili tavafı vedâ tavafı olmaktan çıkarmamaktadır.[873]

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaptığı haccı tüm yönleriyle anlatan Câbir (r.a.), Hz. Peygamber'in ashâbına; hangi adımdan sonra hac ibadetlerini umreye çevirerek ihrâmdan çıkmalarını emrettiğini de açık bir şekilde ifâde etmiştir. Hz. Câbir'in (r.a.) naklettiği bu rivayetten Hz. Peygamber'in hac yapılış şekli öğrenildiği gibi küçük hac olarak ifâde edilen umre ibadetinin de hangi nüsüklerden ibaret olduğu öğrenilmiş olmaktadır.[874]

2.3.6. Umre İhrâmından Çıkma

Hz. Peygamber tarafından icrâ edilen umre, teferruatıyla rivayetlerde mevcuttur. Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber (s.a.s.) yaptıkları ve emrettikleriyle umre ibadetinin nasıl yapılacağını beyan etmektedir.

Câbir'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Vedâ haccında beraberinde bulunan arkadaşlarına niyet etmiş oldukları haclarını umreye çevirmelerini, Beyt'i ve Safâ ile Merve arasını tavaf[875] ettikten sonra saçlarını kısaltmak ve ihrâmdan çıkmak suretiyle umrelerini tamamlamış olacaklarını bildirmiştir.[876]

---

[872] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*,4/445; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/612; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/176.
[873] Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît*, 22/552.
[874] Bu rivayet, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) haccı başlığı altında detaylı şekilde ele alınacaktır.
[875] Tavaf ifâdesi Safâ-Merve arasında yapılan sa'y için de kullanılabilir. Bkz. el-Bakara 2/158; Buhârî, "Hac", 79, 80; Müslim, "Hac", 259.
[876] Buhârî, "Umre", 11; Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.

Umre ile ilgili olarak Hz. Peygamber, Ebû Mûsâ el-Eşarî'ye: "Beyt'i tavaf et, Safâ ile Merve arasında sa'y yap, sonra da ihrâmdan çık." buyurmuştur.[877] İbn Ömer de kendisine: "Umresinde Beyt'i tavaf etmiş, fakat henüz Safâ ile Merve arasında sa'y etmemiş olan kimse eşine yaklaşabilir mi?" diye sorulduğunda o, şöyle cevap verdi: Peygamber (s.a.s.) Mekke'ye geldi, Beyt'i yedi kere tavaf etti. Makâm-ı İbrâhim arkasında iki rekât namaz kıldıktan sonra Safâ ile Merve arasında yedi kere gidip geldi. Bunları söyleyen İbn Ömer (r.a.), şu âyeti okudu: *"Muhakkak sizin için Allah'ın Resûlü'nde pek güzel bir örnek vardır."*[878]

Abdullah b. Ebû Evfâ (r.a.) gördüğü umre hakkında şöyle demektedir: Resûlullah (s.a.s.) Hudeybiye anlaşması gereğince Mekke'ye girip Beyt'i tavaf ettikten sonra Safâ ile Merve'ye gelip onların arasında sa'y yaptı. Böylece o, kazıyye umresini tamamlamış oldu.[879]

Bu rivayetlere göre umre ihrâmına girenler; tavaf, sa'y, halk/tıraş veya taksir yapmadan ihrâmdan çıkamamaktadır. Rivayetlerde geçen "tavaf" Beyt'i tavaf etmeyi ifâde ettiği gibi Safâ ve Merve arasında yapılan sa'y ibadetini de kapsamaktadır. Zira tavaf kavramı ikisini de kapsamaktadır.[880] Umrenin sahih ve tam olabilmesi için bu nüsüklerin tamamını yerine getirmek zorunludur.[881] Rivayetlere göre Beyt'i tavaf etmişse dahi henüz Safâ ve Merve arasında sa'y yapmamış kimselerin cinsel ilişkiye girmelerinin câiz olmadığı ifâde edilmiş, umrenin tam olarak yerine gelebilmesi için Beyt'i tavaf, Safâ ve Merve arasında sa'y etmenin zorunlu olduğu anlatılmıştır. İbn Ömer'e soru şeklinde yöneltilen bu durum, Hz. Peygamber'in uygulamalarından elde edilen hükümlerle cevaplandırılmış ve Allah tarafından Hz. Peygamber'in örnek alınması istendiği de ilgili âyetle dile getirilmiştir. Ayrıca hac tavafında olduğu gibi umre tavafında da Makâm-ı İbrâhim'in arkasında iki rekât tavaf namazı kılmanın gerekli olduğu ifâde edilmiştir.[882]

---

[877] Buhârî, "Umre", 11; Müslim, "Hac", 154, 155.
[878] el-Ahzâb 33/21. Bkz. Buhârî, "Umre", 11; Müslim, "Hac", 189.
[879] Buhârî, "Umre", 11; İbn Mâce, "Menâsik", 44; İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 4/238.
[880] Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/180.
[881] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/617; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/181.
[882] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/616-617; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/181-182.

Hz. Peygamber, Ebû Mûsâ el-Eşari'ye tavaf ve sa'y yapmasını ve bu şekilde ihrâmdan çıkmasını emrettiği ifâde edildiği halde halk ve taksir yapmayı emretmediğinden bazıları, halk ve taksirin umrede nüsük olmadığını söylemişlerdir. Böyle bir hükme varanlara göre tıraş olmadan cinsel ilişkide bulunanların umreleri sahih olmaktadır. Bu görüşte olanlar, umre fesada gider diyenlerin görüşünü bu delille reddetmeye çalışmışlardır.[883] İbn Battâl, bu hadise göre umre ihrâmına girenlerin halk ve taksir olmaksızın tavaf ve sa'y yaparak ihrâmdan çıkabilecekleri hususunda fetva ehlinin ittifak ettiğini belirtmekte; bu konuda sadece İbn Abbas'ın muhalefet ettiğini söylemektedir. Zira İbn Abbas, umrenin tavaftan ibaret olduğunu kabul etmektedir.[884]

Umre ihrâmında olanların Beyt'i tavaf ettikten sonra henüz Safâ ve Merve arasında sa'y yapmadan cinsel ilişkide bulunmaları konusunda ulemâ farklı görüşler beyan etmiştir. Mâlik, Şafiî ve Ebû Sevr'e göre fesada giden bu umreyi tamamladıktan sonra kişi ya da kişilerin kurban kesmeleri ve bu umrenin yerine yeniden umre yapmaları gerekir. Ebû Hanîfe'ye göre ise tavafın dört şavtını yaptıktan sonra cinsel ilişkide bulunan kimse, umrenin kalan nüsüklerini tamamlar, kurban keser, bundan başka bir şey gerekmemektedir.[885]

2.3.7. Umre Dönüşü

Umre ibadetini ifâ ettikten sonra evlerine dönmekte olan kimseler için, Hz. Peygamber'in sünnetine ittiba ederek yol boyunca yapacakları zikirler vardır. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) gazve seferi, hacdan yahut umreden döndüğünde araziden geçerken her yüksek yer üzerinde üç defa tekbir getirir, sonra Allah'ı tevhid eder, O'na olan şükrünü ifâde eden, secili (benzer sesli, iç kâfiyeli) cümleler terennüm ederdi.[886]

Hac, umre ve gazve seferlerinden dönerken Hz. Peygamber'in bu sözleri tekrarlayarak söylemesi, hac ve umre ibadetlerini ifâ etmiş olmanın gazveden

---

[883] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/447-448; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/618; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/183.

[884] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/447; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/616.

[885] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* 4/448; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/183.

[886] Lâ ilâhe illellâhü vahdehü lâ şerîke leh. Lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadîr. Âyibûne tâibûne âbidûne sâcidûne li-Rabbinâ hâmidûn. Sadakalllâhü va'dehü ve nasara abdehü ve hezeme'l-ahzâbe vahdehü. Bkz. İbn Hanbel, *el-Müsned,* 4/371, 465 (No. 4717); Buhârî, "Umre", 12; Müslim, "Hac", 428; Tirmizî, "Hac", 104.

muzaffer ve sağlıklı olarak eve dönmenin şükrünü eda edebilmek amacıyla yapılmış olduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Ayrıca bu değerlendirme, başka rivayetlerde yasaklanan secî şeklinde dua etmenin haramlık derecesinde bir nehiy olmadığı; duadaki ihlas ve samimiyeti zedelemediği müddetçe duada secî yapmanın câiz olduğu kanaatini de teyit etmektedir.[887]

[887] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 4/451; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/186-187.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÂHİLİYE'DEN İSLÂM'A HAC VE UMRE UYGULAMALARININ MUKAYESESİ

İslâmî dönemde ortaya çıkmış olan Câhiliye terimi, gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadislerde Araplar'ın İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslâmî devirdekinden ayırt etmek için kullanılmıştır. Bu sebeple genellikle Araplar'ın İslâm'dan önceki dönemine "Câhiliye" veya "Câhiliye çağı" (asrü'l-câhiliyye) denilir. Câhiliye dönemi Hz. Muhammed'in peygamber olması, yani vahyin nâzil olmaya başlamasıyla sona ermiştir.[888]

Hz. İbrâhim'e Cebrâil aracılığıyla öğretilen hac ve umre ibadetleri, o zamandan Câhiliye dönemine kadar uygulanagelmiştir.[889] Câhiliye zamanında, bu ibadetlere zamanla Hz. İbrâhim'in tevhid anlayışına uymayan bazı bid'at ve şirk unsurları karışmıştır.

Araplar, başka dinlere mensup olan ülkelere komşuluk ve bu ülkelere yaptıkları seyahatlerden dolayı çeşitli dinlerden etkilenmişlerdir. Buna rağmen Arapların bir kısmı Hz. İbrâhim'in dinine bağlı kalmıştır.[890] Bunlar, bu din üzerinde sebat ederek Beyt'i haccetme, hac ibadetlerini yerine getirme ve haram aylara saygı gösterme konusunda kendi inançlarını koruyabilmişlerdir.[891] Bununla beraber "misafirlere ikram etmek, zulme karşı çıkmak ve zulmedenlere ceza uygulamak" gibi güzel ve ahlâkî meziyetlerini de korumuşlardır. Hanîfliğe uygun olan bu uygulamalar, Meaddoğullarından son idareci Sa'lebe b. İyâd b. Nizâr b. Meadd (ö. ?)[892] zamanına kadar devam ettirilmiş ve putperestliğe meydan verilmemiştir. Bu ailenin Beyt'in üzerindeki etkisi zayıflayınca Huzâa kabilesi idareyi ele geçirmiştir.[893]

---

888 Mustafa Fayda, "Câhiliye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17-18.
889 İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 6.
890 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/306.
891 Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/180; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/313.
892 Ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu şahıs hakkında sadra şifa olabilecek bir bilgiye rastlayamadık. İyâdoğulları, Adnanoğollarının büyük kollarından biridir. Miladî üçüncü asrın başlarında Irak'a göç etmişlerdir. Hz. Peygamber'in Ukâz panayırında dinlediği tevhid inancına bağlı Câhiliye'nin meşhur şairlerinden Kus b. Sâide'nin mensup olduğu aile. Bkz. Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb,* 95-95; Ziriklî, *el-A'lâm,* 2/32; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu kabâili'l-Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse,* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1997), 1/52-53.
893 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/306; Zeydân, *el-Arab kable'l-İslâm,* 245.

Huzâa Kabilesi Beyt'in idaresini ele geçirince Mekke ve çevresinde Hz. İbrâhim'den o zamana kadar tevhid üzere devam eden din değişmeye; daha sonra Amr b. Lühay tarafından putperestlik yayılmaya başlamıştı.[894] Hz. İbrâhim'den sonra Amr b. Lühay zamanına kadar hiçbir değişikliğe uğramadan uygulanagelen ibadetler, ilk defa onun zamanında değişiklik arz etti. Değişikliğe uğrayan uygulamalar, İslâm dini tarafından asıl şekillerine çevrilene kadar bu şekilde devam etti.[895] İslâm'ın gelişiyle Câhiliye'deki uygulamaların bir kısmı İslâm tarafından güzel bulunarak onaylandı. Bir kısmı ise ya tamamen kaldırıldı ya da düzeltildi. Câhiliye ve İslâm döneminin hac ibadeti uygulamasını ele aldığımız çalışmamızın bu bölümünde; hac ve umre ibadetleri özelinde İslâm tarafından devam ettirilen, reddedilen veya değiştirilen Câhiliye uygulamaları değerlendirilecektir.

3.1. HAREM SINIRLARININ BELİRLENMESİ

Mekke'nin Harem sınırları, rivayetlere göre ilk defa Hz. İbrâhim tarafından işaretlenerek belirlenmiş; ancak bu hâl üzere devam eden sınırlar, bi'setten önce Kureyş tarafından tahrip edilmiştir. Bundan dolayı Hz. Peygamber üzüntü duymuştu. Kureyş, yaptıklarının akıbetinden korkmuş ve işaretleri yeniden eski yerlerine iade etmiştir. İslâmiyetle birlikte Hz. Peygamber, Harem sınırlarının doğru belirlenip belirlenmediğini Cebrâil'e (a.s.) sormuş, O da bütün işaretlerin birer melek tarafından kontrol edildiğini söyleyerek endişelerini gidermiştir. Bu işaretler fetih senesinde Hz Peygamber tarafından, daha sonraki dönemlerde ise Hz. Ömer, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân tarafından tecdit edilmiştir.[896]

---

[894] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/306-307; Zeydân, *el-Arab kable'l-İslâm,* 245; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/314.

[895] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/96; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/194; Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/78; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/95-96; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/315.

[896] Burhanüddin İbrâhim b. Ferhûn el-Medenî el-Mâlikî, *İrşâdü's-sâlik ilâ ef'âli'l-menâsik,* thk. Muhammed b. el-Hâdî Ebü'l-ecfân (Riyad: Mektebetü'l-ubeykân, 1423/2002), 2/720. Bazı kaynaklara göre Mekke Haremi'nin sınırları ilk önce Hz. İbrâhim, daha sonra sırasıyla Hz. İsmâil, Kusay b. Kilâb, Kureyş, Hz. Peygamber, Hz. Ömer, Hz. Osman, Muâviye b. Ebû Süfyân, Abdülmelik b. Mervân ve Abbasi halifelerinden Mehdî tarafından herhangi bir değişiklik yapılmaksızın Hz. İbrâhim tarafından belirlenen noktalar yenilenmiştir. Bkz. Ebû Bekir b. Hasan el-Kişnâvî, *Eshelü'l-medârik Şerhu İrşâdi's-sâlik fî fıkhi İmami'l-eimme Mâlik,* (Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.), 1/498-499. Ayrıca bkz. Bedrüddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid,* thk. Mustafa Merâğî (Kahire: Vizâretü'l-evkâf, 1416/1996), 63; Süyûtî, *ed-Dürr,* 1/299.

Hz. İbrâhim tarafından ilan edilen Mekke'nin saygınlığı[897] Câhiliye döneminde de devam etmiştir. O nedenle Harem bölgesinde sadece insanlara değil aynı zamanda diğer canlılara; hatta oranın bitkilerine bile zarar vermek yasaklanmıştır. İslâm, Mekke'nin bu saygınlığını şu âyetlerle onaylamaktadır: *"Kim oraya girerse, güven içinde olur."*[898] "*...Onları katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürününün toplandığı güvenli ve kutlu bir yere yerleştirmedik mi? ...*"[899] Hz. Peygamber de (s.a.s.) Harem hakkında şöyle buyurmuştur: "Mekke, Allah'ın yerleri ve gökleri yarattığı günden beri mukaddestir. Bu beldenin kutsallığını çiğnemek ve buradaki yasaklara riayet etmemek hiç kimseye helâl olmamıştır. Bana, sadece günün belli bir diliminde (fetih sebebiyle) izin verilmiştir. İşte şu içinde bulunduğumuz saatten itibaren kıyamete kadar burası kutsaldır. Bitkileri koparılmaz, ağaçları kesilmez, av hayvanları ürkütülmez."[900] Böylece İslâm'ın gelişiyle, Harem ve Mekke'nin saygınlığı kıyamete kadar devam ettirilmiş olmaktadır.

3.2. KÂBE'DEKİ GÖREVLER

Câhiliye döneminde kutsal olarak kabul edilen Kâbe'ye saygı ve hizmet amacıyla pek çok hizmet birimi oluşturulmuştur. İslâm, bu hizmet birimlerinden bir kısmını devam ettirmiş, bir kısmını ise kaldırmıştır. Örneğin masrafı şahıslar veya kabileler tarafından karşılanan Kâbe örtüsü temin adeti, bi'setten önce de uygulanıtordu.[901] İslâm döneminde Hz. Peygamber'den başlayarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde örtünün masrafı beytülmalden karşılanmak suretiyle bu uygulama devam ettirilmiştir.[902]

Câhiliye döneminde Mekke ve Kâbe yönetimi ve kurumlaşma, Kusay b. Kilâb'la birlikte Kureyş kabilesine intikal etmiştir.[903] Kusay, kendisinden önce mevcut olan Mekke ve Kâbe ile ilgili idare birimlerini geliştirerek daha sistemli

---

[897] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 13/20 (No. 16398); Müslim, "Hac", 454; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr,* 12/284-285.
[898] Âl-i İmrân 3/97.
[899] el-Kasas 28/57. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/288-289.
[900] Buhârî, "Megâzî", 51; Müslim, "Hac", 445; Nesâî, "Menâsik", 112.
[901] İbnü'l-Cevzî, *Müsîrü'l-azm,* 1/360-361; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/281; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/435.
[902] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/253; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/282.
[903] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/105-107.

bir hale getirmiştir.[904] Dârünnedve, sikâye, hicâbe (sidâne), kıyâde, rifâde ve livâ gibi birimlere ayırmıştır.[905]

Hacıların su ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla yürütülen sikâye görevi, Mekke fethi zamanında Abbas b. Abdülmuttalib'in elindeydi. Hz. Peygamber, kısa bir süre elinden aldıktan sonra Kâbe kapısında durarak "Dikkat edin! Sikâye ve sidâneyi tekrar eski sahiplerine bıraktım."[906] buyurarak sikâye görevini tekrar Abbas b. Abdülmuttalib'e, sidâne görevini de eski sahibi olan Osman b. Talha'ya bırakarak bu iki hizmetin geçmişte olduğu gibi devam etmelerini uygun görmüştür.

Kâbe'nin anahtarının muhafazası ve kapısının belli zamanlarda ziyaretçilere açılması[907] Kâbe'ye hediye edilen kıymetli eşya ile iç ve dış örtülerin korunması ve bakımı gibi önemli hizmetlerini hicâbe (sidâne)[908] birimi yürütmekteydi. Bu görev, Mekke'nin fethi sırasında Osman b. Talha'nın uhdesinde bulunuyordu. Hz. Peygamber, sidâneyi kendi sahiplerine bıraktığını bildirdirerek bu uygulamayı da ibkâ etmiştir.[909]

Kusay b. Kilâb tarafından sistemli bir hale getirilen rifâde birimi, Kureyş kabilesinden toplanan mallarla maddî durumu iyi olmayıp muhtaç olan hacılar öncelikli olmak üzere, hac ibadetlerini ifâ etmek üzere Mekke'de bulunan insanlara yemek hazırlayıp ikram etme görevini üstlenmiştir.[910] İslâm'ın gelişinde bu görev Abdülmuttalib'in oğlu Ebû Talib'in elindeydi. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu görevi ibkâ ettiğini açıkça belirtmemiş olsa da Vedâ haccında kendisi tarafından aynı uygulama devam ettirilmiş; daha sonra bu gelenek Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve diğer halifeler tarafından sürdürülmüştür.[911]

---

[904] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye*, 126.
[905] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/162; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 61; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/239.
[906] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/316-317 (No. 4583); Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/114; İbn Mâce, "Diyât" 5; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 2/197-198.
[907] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "sdn", 13/207; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe,* 61; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 9/248, 11/213; Heyet, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye*, "Rifâde", 22/274.
[908] İbrahim Sarıçam, "Hicâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/431.
[909] Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/114; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/197-198.
[910] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/195; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/175.
[911] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/112; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm,* 2/195.

Kâbe ve hac ibadetiyle ilgili sayılan bu birimler dışında Câhiliye'de kabile birliğini koruma ve diğer kabileleri memnun etme maksadıyla Mekke'nin ileri gelenleri "imâre, meşvere, eşnâk, kubbe, a'inne, sifâret, eysâr, hükûmet, emvâl-i muhcere" gibi farklı hizmet birimleri de ihdas etmişlerdir.[912] Belirtilen bu birimler; sidâne, sikâye ve rifâde hariç, Hz. Peygamber tarafından kaldırılmıştır.

3.3. HAC AYLARI

Câhiliye'de haccın yapıldığı ay, hâlâ hicrî takvimde ismi yer alan Zilhicce ayı idi. Hac ayları da Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayları olarak bilinmekteydi. Bu nedenle o dönemde, hac aylarında savaşmak ve başkalarına saldırmak yasaktı. Câhiliye dönemindeki aylar *"Hac bilinen aylarda yapılır."*[913] âyetiyle İslâm tarafından kabul görmüştür. İlgili âyetin tefsirinde bazı müfessirlere göre Câhiliye döneminde uygulanan hac ayları Hz. İbrâhim'den (a.s.) bi'sete kadar aynı isimlerle anılmış, bu konuda herhangi bir isim değişikliği olmamıştır. Bundan dolayı Kur'ân'ı Kerîm hac aylarını zikretme yerine "belli aylardır." ifâdesiyle yetinmiş ve bu konudaki bilgileri onaylamıştır.[914] Böylece Câhiliye insanları tarafından hac ayları olarak bilinen Şevval, Zilkade ve Zilhicce, İslâm tarafından bu ibadetin icrâ edilme zamanı olarak kabul edilmiştir.

Hac aylarından olan Zilkade ve Zilhicce ile birlikte Muharrem ve Recep aylarında saldırı, savaş vb. olayların yapılması hoş görülmediği için bu aylar Haram ayları olarak kabul edilmekteydi. Haram aylarından Zilkade, Zilhicce ve Muharrem'in peş peşe gelmesi sebebiyle uzun bir süre zarfında Câhiliye'de yağma, savaş, haksız kazanç gibi uygulamalar yapılamıyordu. Bu nedenle Câhiliye toplumu, haram ayları erteleyerek aylarda bazı değişiklikler yapmışlardır. Araplar, ayrıca bazı ticarî ve sosyal sebeplerden dolayı haccın sabit bir mevsimde yapılmasını sağlamak amacıyla hicretten iki asır önce Yahudilerden

---

[912] Câhiliye dönemindeki "Mekke ve Kâbe'deki Görevler" başlığı altında bu birimler detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

[913] el-Bakara 2/197. Haccın zaman mîkâtları Kur'ân'da sadece işaret edilerek dile getirilmiş, mekân mîkâtlarına hiç değinilmemiştir. Sünnette ise mekân mîkâtları detaylı olarak ele alındığı halde zaman mîkâtı hakkında merfû rivayet gelmemiştir.

[914] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 120; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî el-Gırnâtî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr,* neşr. Züheyr Caîd (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1431-1432/2010), 2/279; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 2/231; Zühaylî, *el-Münîr,* 1/571.

öğrendikleri 'kebs'[915] usûlünü uygulayarak nesî' denilen sisteme başvurmuşlardır.[916]

İslâm'ın gelmesiyle Câhiliye Araplarının uyguladıkları nesî' sistemi, Allah Teâlâ tarafından aylar aslî hüviyetine kavuşturulmak suretiyle geçersiz kılınmıştır.[917] Vedâ haccı hutbesinde, nesî' uygulamasını geçersiz kılan âyetleri tekrarlayan Resûlullah (s.a.s.), Zilhicce ayında haccını yapmış ve "Zaman Allah'ın yerleri ve gökleri yarattığı gündeki ilk şekline dönmüştür."[918] buyurarak bu âdeti yürürlükten kaldırmıştır.

3.4. İHRÂM

Mukaddes mekânlara temiz olmayan elbiselerle girmek Câhiliye insanlarınca saygısızlık olarak kabul edildiğinden, onlara göre elbise ve beden temizliğine riayet etmek, hac yapmanın en önemli şartlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı Câhiliye dönemindeki insanlar, hac yapmak istediklerinde ihrâm giysileri gibi temiz ve özel elbiseler giyerlerdi.[919] İslâm dini de temizliğe son derece önem vermiş, hac ibadeti için temiz ve özel elbiseler giyilmesine itina göstermiştir. Hac ve umre ziyaretlerinde ihrâma girmeyi şart koşmakla beraber ihrâma mahsus giysileri de emretmiştir. Zira ihrâm yasakları başlığı altında ifâde edildiği gibi erkeklere günlük hayatta giyilen bütün giysiler ayakkabı dâhil olmak üzere yasaklanmıştır. Böylece İslâm dini ihrâm halinde olanların giyim kuşam konusuna önem vermiş daha düzenli bir hale getirmiştir.

Câhiliye zamanında bazı insanların putlar adına ihrâma girdikleri rivayet edilmektedir. Hz. Âişe'den gelen rivayete göre Ensâr Müslüman olmadan önce Müşellel mevkiinde kendisine ibadet edegeldikleri Menât putu adına ihrâma

---

[915] Kebs, güneş takvimine göre kameri takvimin on küsur gün olan eksik günlerini, kameri yıla üç senede bir ay eklemek suretiyle iki takvime ait sene günlerini eşit hale getirmek. Daha geniş bilgi için bkz. Nizâmeddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-Kummî en-Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân,* thk. Zekeriyyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996), 3/465-466; Zühaylî, *el-Münîr,* 5/556.

[916] Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye,* 14, 74-75; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs,* (Beyrut: Dâru'l-garb el-islâmî, 1421/2000), 9/433; Zühaylî, *el-Münîr,* 5/554, 556-557.

[917] Tevbe 9/36-37.

[918] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/147; Buhârî, "Edâhî", 5; Müslim, "Kasâme", 29; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 4/152; Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ',* 14/316, 318.

[919] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/395.

girerek telbiye ederlerdi.[920] Câhiliye halkından bazılarının deniz sahilinde bulunan İsâf ve Nâile adındaki putlar adına da ihrâma girdikleri rivayet edilmektedir.[921] İslâm dini put veya başka varlıklar adına yapılan tüm ibadetlerin şirk olduğunu ortaya koymakta ve Allah'tan başka hiçbir varlığın adına ibadet yapılmayacağını ifâde etmektedir. İslâm dinine göre düzenlenen telbiyenin anlamı da bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş, maddî kazanç elde etmek maksadıyla Mekke'de kalınan süre içerisinde Hil ehlinin ilk tavaflarına mahsus olmak üzere onlara kendilerinin ürettiği Harem'e ait elbiselerle tavaf yapmayı zorunlu kılıyordu. İmkânı olmayanlar ise çıplak tavaf etmek zorunda kalıyorlardı. Hatta bunu uygulamak için fiili müdahalelerde bile bulunurlardı.[922] İslâm'da ise Câhiliye âdeti olan bu uygulama kabul edilmemiş, herkes kendine ait özel elbiseyle ibadet etmekle emredilmiştir. Nitekim "*Ey Ademoğulları! Her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidin; yiyin için fakat israf etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmez*"[923] âyetiyle de Câhiliye adetlerinden olan çıplak olarak tavaf yapmak yasaklanmıştır.

Câhiliye döneminde ihrâma girmiş olanlar, birtakım şeyleri kendilerine haram sayarlardı. Bazı dini gerekçelerle insanlar kıldan yapılmış çadırda gölgelenmezler, tereyağı yemezlerdi. Hums grubu, hac ve umre amacıyla gelen Hil halkının yanlarında getirmiş oldukları gıda maddelerini tüketmeyeceklerini söylerlerdi.[924] İslâm'da ise ihrâm halinde bazı hususlar âyet ve hadislerle, bazıları da bunlara kıyas edilerek yasaklanmıştır. Bunların dışında kalan dinî bir dayanağı olmayan sırf Câhiliye halkı tarafından hac ve umre ihrâmlarıyla ilgili uygulamalara son verilmiştir. Nitekim "*Allah'ın kulları için yarattığı ziynet ve temiz rızıkları haram kılan kimdir?*"[925] âyetiyle helal olanı haram kılan Câhiliye adetleri kaldırılmıştır.

---

[920] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 129; Buhârî, "Hac", 79, "Umre", 10; Müslim, "Hac", 260, 261.
[921] Müslim, "Hac", 259.
[922] İbn Habîb, *el-Münemmak,* 128; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/176; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 8/93.
[923] A'râf 7/31.
[924] Ezrakî, Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/177.
[925] A'râf 7/32.

İslâm'da ihrâmlıyken tıraş olmak,[926] tıraş hükmünde kabul edilen bedenin başka yerlerinde bulunan kılları yok etmek, el veya ayaklardan tırnak kesmek (kıl kesme ve tıraş olmaya kıyas edilerek) yasaklanmıştır.[927] Karada yaşayan ve örfen av hayvanları kapsamına giren hayvanları avlamak veya katletmek de ihrâmlı olanlara yasaklanmıştır.[928] Müfessirlerin *"Allah, geçmiştekileri affetmiştir."*[929] âyetiyle ilgili izahlarından Câhiliye halkının da av hayvanlarını katletme konusunda sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Zira onların davranışları, geçmiş bir şer'in devamı niteliğinde kabul edilmektedir.[930]

İhrâm halinde olanların uzak durması gereken hususlardan biri cinsel ilişki ve onunla ilgili hareketlerdir.[931] Câhiliye'de bu yasağın uygulandığı görülmektedir.[932] Hz. Peygamber, erkeklerin dikişli giysileri giymelerini nehy etmiştir. İhrâma giren kişinin ihrâm elbisesine, bedenine herhangi bir koku sürmesi yasaklanmıştır.[933]

Bunlara ilave olarak nikâh akdi yapmak da ihrâmlı olanlara yasak kılınmıştır.[934] Saydığımız bu hususlardan başka herhangi bir şey yasaklanmamış; Câhiliye tarafından birer ibadet gibi algılanan ve titiz bir şekilde uygulamaya alınan hususlar ilgâ edilmiştir.

Kureyş hariç[935] diğer Araplar, ihrâmlı iken evlerine kapıdan girmezlerdi. Evin arka tarafından girmenin uğur getireceğine inanıyorlardı. Eve girmek zorunda kaldıkları zaman bu inançtan dolayı arka tarafından açtıkları bir yerden girerlerdi. Bu yaptıklarının Allah'a yakınlık sağlayacağına inanıyorlardı. Zahmet veren ve şekilcilik olan bu davranışın, iyi ve erdemli bir davranış olduğuna inanırlardı. Ancak Kur'ân-ı Kerîm bunu, *"Evlere arkalarından girmeniz iyilik*

[926] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/359; Zühaylî, *el-Münîr*, 1/566.
[927] Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre*, 253-254.
[928] el-Mâide 5/96.
[929] el-Mâide 5/95.
[930] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 310; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/227.
[931] el-Bakara 2/197.
[932] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/177; Sâlih Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 247-248.
[933] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 8; Dârimî, "Menâsik", 9; Buhârî, "Hac", 21, "Libâs", 13, 14, 15; Müslim, "Hac", 1, 2; İbn Mâce, "Menâsik", 19; Nesâî, "Menâsik", 30.
[934] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 70; Müslim, "Nikâh", 41.
[935] Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/192. Ezrakî, hums ehlini istisnâ etmeksizin bütün Arapalrın böyle bir âdete bağlı olduklarını ifâde eder. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/181.

değildir; iyi kimse kötülükten sakınan kimsedir. Evlere kapılarından girin; Allah'tan sakının ki muradınıza erersiniz."[936] âyetiyle reddetmiştir.[937]

3.5. TELBİYE

Hz. İbrâhim, Beyt'i inşa ettikten sonra insanlara haccı ilan etmesi emredildi.[938] Rivayetlere göre doğu ve batı arasında, karada ve denizde olanlar, henüz dünyaya gelmemiş insanlar dahi "Lebbeyk Allahümme lebbeyk" diyerek bu davete icâbet ettiler.[939] Bu telbiye şekli Amr b. Lühay tarafından putperestliğin Mekke'de yayılmasına kadar herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etti.[940] Onun zamanında, İblîs'in kendisine kabul ettirdiği bir telkinle telbiyenin kelimelerinde bir değişiklik yapıldı. İçine şirk anlamı taşıyan kelimeler ilave edildi ve telbiye: لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ, لَا شَرِيكَ لَكَ, إلاَّ شَرِيكٌ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَكَ (Buyur Allah'ım buyur! Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da sana aittir. Sen hem ona hem de onun sahip olduklarına hükmedersin) şeklinde söylenmeye başlandı.[941]

Câhiliye dönemlerinde insanlar Beyt'in etrafında yedi defa dönerek tavaf edip Hacerülesved'i istilâm ettikten sonra Safâ ile Merve arasında sa'y yaparak hac ve umre ibadetlerlerini[942] icrâ ederken telbiye getirmeyi de ihmal etmezlerdi. Getirdikleri telbiyeler, adına telbiye getirdikleri puta göre değişir ve şirk ifâdeleri taşırdı. İsâf'a karşı ibadetlerini ifâ eden Kureyş'in telbiyesi, لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ, لَا شَرِيكَ لَكَ إلاَّ شَرِيكٌ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَكَ şeklindeydi. Diğer kabileler de kendilerine mahsus bir telbiye şekli geliştirmişlerdi.[943] İbn Ömer, Hz. Peygamber'in (s.a.s.)

---

[936] el-Bakara 2/189.

[937] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/283-288; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/192-193.

[938] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/67; Beğavî, *Tefsîr,* 5/378; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* 1/82; el-Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/51; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/184.

[939] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/67-68; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/18; Beğavî, *Tefsîr,* 5/378- 379; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ,* 1/184.

[940] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/306-307; Zeydân, *el-Arab kable'l-İslâm*, 245; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/314.

[941] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/96; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/194; el-Kelâ'î, *el-İktifâ,* 1/78; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/95-96; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/315.

[942] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 6; İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb,* 452; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 6/153; el-Bûtî, *Fıkhü's-sîreti'n-nebeviyye,* 58.

[943] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 6-7; İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311-315; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs,* 2/96; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/267; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 510; el-Bûtî, *Fıkhü's-sîreti'n-nebeviyye,* 58. Telbiye şekilleri ve hangi kabilenin nasıl telbiye getirdiğini görmek için bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/308-309; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/375-377.

لبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لاَ شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، إِنَّ الحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَالمُلْكَ، لاَ شَرِيكَ لَكَ şeklinde yüksek sesle telbiye getirdiğini ve bu kelimelerin üzerine artırma yapmadığını belirterek telbiyenin şirk unsurlarından arındırıldığını işaret etmektedir.[944] Görüldüğü üzere İslâm, şirk ifâdelerinden arındırarak telbiyeyi devam ettirmiştir. Hz. İbrâhim'den başlayarak Câhiliye döneminde de devam eden telbiye uygulaması, muhteva olarak farklı olmasına rağmen bütün telbiyelerde لبَّيْكَ ifâdesinin kullanıldığı ve ortak kelime olduğu görülmektedir.

3.6. TAVAF

Tavaf, Câhiliye zamanında Beyt'e olan her girişte, sefere çıkarken ve seferden dönerken yapılan önemli ibadetlerden biridir. Kureyş, tavaf ritüelini genelde Kâbe ile ilgili yaparken diğer kabileler kendi put ve ibadet evleri için yaparlardı. Yesrib halkının "Menât" etrafında yaptıkları tavaf bunun bir örneğidir.[945] Câhiliye'de insanlar, dikili taşlar etrafında tavaf yaptıkları gibi ilâhlara takdim ettikleri kurbanların, eşraf ve efendilerin mezarları etrafında da tavaf ederlerdi. Bu uygulamaya tavaf denildiği gibi, aynı anlama gelen ve bir yerin etrafında dolaşmak anlamına gelen "devvâr" kavramı da kullanılmıştır.[946]

Tavaf, Câhiliye döneminde hac ve umrenin önemli bir unsuru olarak kabul edilmiştir. Tavaf, Câhiliye adetlerine göre yedi şavttır. Bu sayı Câhiliye halkının tavaf ettiği put gibi diğer nesneler için de aynıdır. Câhiliye'deki yedi şavt uygulamasını İslâm devam ettirmiştir. Yedi sayısının daha önceki ümmetlerde de kutsal sayılması, bunun vahiy kaynaklı olma ihtimalini güçlendirmektedir.[947] İslâm'da da tavaf, hac ve umrenin bir rüknü olarak kabul edilmektedir. Bu nüsük, Câhiliye'de olduğu gibi yedi şavttan oluşmaktadır.[948]

Câhiliye döneminde bazı insanlar günah işledikleri elbiselerle tavaf etmemek için Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ederlerdi.[949] Hums grubu, diğer insanlara Allah rızâsı için ödünç olarak elbiseler verip sevap ümit ederlerdi. Tavaf

---

[944] Buhârî, "Lİbâs", 69; Müslim, "Hac", 19, 20, 21.
[945] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/354; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 508.
[946] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/354
[947] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/354-356.
[948] el-Hac 22/29. Âyetin tefsiri için bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/532; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* 14/381. Ayrıca bkz. Kahtânî, *Menâsikü'l-hac ve'l-umre,* 370.
[949] Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş ile akrabası ve müttefiki bazı kabileler hariç.

yapması için erkek erkeğe, kadın kadına elbise verirdi. Hums fertlerinden birinin elbise vermediği kişi ise Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmek zorunda kalırdı. Câhiliye'deki bu âdet, İslâm'ın gelişine kadar devam etti. Allah Teâlâ'nın, *"Ey Âdemoğulları! Her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidin."*[950] emri ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "İnsanların çıplak tavaf yapamayacağını."[951] bildirmesiyle kaldırıldı. Ayrıca rivayetlerde tavaf, namaz ibadetine benzetilerek abdestli ve temiz bir şekilde yapılması gerektiği belirtilmektedir.[952]

Câhiliye döneminde âdet (hayız) halinde olan kadınların Kâbe ve putlara yaklaşmalarına müsade edilmezdi.[953] İslâm'ın gelişiyle de hayızlı kadınların Beyt'i tavaf etmelerine izin verilmemiştir. Hac ihrâmında olan Hz. Âişe'ye Hz. Peygamber (s.a.s.), "Beyt'i tavaf etmek dışında hac nüsüklerinin tamamını ifâ et" buyurmuştur.[954] Böylece âdet (hayız) halindeki kadınların, Câhiliye'de olduğu gibi İslâm'da da Kâbe'nin yanına gidip tavaf etmeleri yasaklanmıştır. Câhiliye'deki bu uygulamanın tevhid dininden kaldığı ve İslâm'ın gelişine kadar değişikliğe uğramadan varlığını devam ettirdiğini düşünmek mümkündür.

3.7. SA'Y

Safâ ile Merve arasında sa'y yapmak, Câhiliye döneminde hac ve umre yapanların yerine getirdikleri bir ritüel olsa da[955] bu, onların icat ettiği bir ibadet değildir. Hz. İbrâhim'den Câhiliye dönemine kadar devam ettirilmiş olan hac ve umrenin temel nüsüklerinden biridir. Zira Kur'ân'da bunların Allah'ın şeâirinden (sembol, nişâneler) yani İbrâhim'e (a.s.) öğretilen hac menâsikinden olup tazim edilmesi gereken hususlardan biri olduğu ifâde edilmektedir.[956]

Hz. İbrâhim'den sonra Mekke ve civar bölgelerdeki insanlar, başka ümmetlerden etkilenerek O'nun tesis edip bıraktığı tevhid dinine putperestlik karıştırmaya başlamışlardı. Amr b. Lühay tarafından Mekke'ye putperestliğin sokulması ve tevhid inancının bozulması neticesinde Safâ ve Merve tepeleri de

---

[950] el-A'râf 7/31.
[951] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 1/168, 419 (No. 4, 594); Buhârî, "Salât", 10; Müslim, "Hac", 435; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 66.
[952] Buhârî, "Hac", 78; Müslim, "Hac", 190; Nesâî, "Menâsik", 135.
[953] Sibâî, *Tarihu Mekke,* 50.
[954] Buhârî, "Hac", 81; İbn Mâce, "Menâsik", 36; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 9.
[955] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 197.
[956] el-Bakara 2/158.

bundan nasiplerini almış, Safâ tepesine İsâf adında bir erkek; Merve tepesine de Nâile adında bir kadın olmak üzere iki put dikilmiştir. Sa'y esnasında bu putlara saygı gösterilerek bu ibadet onlara karşı icrâ edilmeye;[957] hatta bu putların bulunduğu alanlarda kurbanlar kesilmeye başlanmıştır.[958]

Câhiliye devrinde bir kısım insanlar, sa'y yaparken iki tepede bulunan putlara tazim maksadıyla onları meshetmişlerdir. Müşrikler, putların bulunduğu bu iki tepeyi Hz. İbrâhim'den kalma dinin bir şiârı olarak değil, adlarına kurban kestikleri İsâf ve Nâile adlı putların bulunduğu mekân olarak görmeye başlamışlardı.[959]

Hz. İbrâhim tarafından uygulanan sa'y ibadetinin mevcut durumuna bu şekilde şirk karışmış olmasından dolayı Müslümanlar, Safâ-Merve arasında sa'y yapmayı sakıncalı görmüşlerdir. Bunun üzerine Bakara sûresinde "*Şüphesiz Safâ ile Merve Allah'ın nişânelerindendir. Kim Kâbe'yi hacceder veya umre yaparsa, bu ikisini de tavaf etmesinde bir beis yoktur.*"[960] buyrularak, Safâ ile Merve arasında sa'y yapmanın Câhiliye döneminde tavaf edilen putları değil, Allah'ın şiârlarını (simgeler, semboller, nişâneler) tazim etmek manasında anlaşılması gerektiği belirtilmiştir.[961] Safâ ile Merve arasında sa'y yapmak, Hz. İbrâhim'in Allah tarafından aldığı talimatla yapılan bir ibadet olduğuna göre Hz. Peygamber'in de bunun muhatabı olması doğaldır. Zira Allah Teâlâ, Peygamberimize "*Doğru yola yönelerek İbrâhim'in dinine uy!*"[962] buyurmak ve O'na Hz. İbrâhim'in yoluna uymasını emretmekle Safâ ile Merve arasında sa'y yapmayı da emretmiş olmaktadır. Hac ve umre ibadetlerini yerine getirenlerin, Safâ ile Merve arasında yaptıkları sa'y, her ne kadar müşriklerin putlar için yaptığı sa'ya benziyor ise de Safâ ile Merve'de daha önce bulunan putlara karşı bir tazim olmadığı, bu sa'yın Allah'ın şiârlarını tazim etmek manasına geleceği anlaşılmalıdır.[963] Zira müşrikler, Safâ ile Merve'yi kâfir olarak tavaf etmektedirler; Müslümanlar ise bu iki tepeyi onlara tabi olarak değil, Allah'a ve

[957] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/711-713.
[958] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 78; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/314; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/46; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 2/12.
[959] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 78; İbn Habîb, *el-Muhabber,* 311; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 1/597.
[960] el-Bakara 2/158.
[961] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 2/711.
[962] en-Nahl 16/123.
[963] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/711.

Rasûlüne itaat ederek îfâ etmektedirler. Ayrıca "*Artık kim Allah'ın şiârlarını tazim ederse, şüphe yok ki bu, kalplerin takvâsındandır."*[964] âyetiyle bu durum mü'minlere tavsiye edilmektedir. Safâ ve Merve; dua, zikir ve farz bir ibadeti ifâ etmenin yeri olarak dinin şiârları arasında sayılmaktadır.[965] İslâm'da uygulanan sa'y ibadeti, Safâ'dan başlanması ve iki tepenin arasında 7 şavt yapılması hususunda Câhiliye'deki sa'y uygulamasına benzemektedir. Ancak İslâm, Câhiliye halkının Safâ ve Merve'de bulunan putlara saygı göstermesini şirk kabul ederek reddetmiştir.

3.8. İFÂZA / VAKFE

İfaza, Arafat'tan Müzdelife'ye doğru hareket etmektir. Câhiliye halkı tarafındandan da uygulanıyordu.[966] Mekke halkı terviye günü kana kana su içtikten sonra Mekke dışına çıkarlardı. Arefe günü hums grubu Harem'in ucunda Nemire'de konaklardı. Hille grubu ise Arafat'ta vakfe yapardı.[967] Hille grubu, akşama doğru güneşin rengi sararana kadar Arafat'ta kaldıktan sonra oradan hareket ederdi. Hums grubu aynı vakitte Nemire'den hareket eder, sonra her iki grup Müzdelife'de aynı yerde buluşurlardı.[968]

Câhiliye halkı Kureyş (hums grubu) hariç, Zilhicce'nin dokuzuncu günü Arafat'ta vakfe yaparlardı. Güneşin batışına yakın bir zamanda Temimoğullarından "Sûfe" unvanıyla anılan bir şahsın yönetiminde Müzdelife'ye hareket ederlerdi.[969] Kureyş kabilesinin uyguladığı "hums" usulüne göre Kureyş, diğer "hille" ve "tıls" gruplarından farklı olarak Harem'in bitimi olan Nemire'de Harem alanı dışına çıkmadan vakfe yapardı. Kureyş, Arafat'a çıkmanın Hz. İbrâhim'in uygulamalarında yer aldığını ve dininin bir şiârı olduğunu bildikleri halde bu uygulamayı sonradan kendileri ihdas etmişlerdi. Böylece Kureyş, ifâza

[964] el-Hac 22/32.
[965] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/710.
[966] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/191; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 462; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/384; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî*, 511.
[967] Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 1/536; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn*, 1/313.
[968] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/180-181; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn*, 1/313.
[969] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/241; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/387.

işini Arafat'a çıkmadan bulundukları noktadan yaparak kendilerine bir imtiyaz tanımışlardı.[970]

Bi'setten önce Hz. Peygamber, bu uygulamanın Hz. İbrâhim'in dinine uygun olmadığını ve onun dininde böyle bir imtiyazın olamayacağını vurgulamıştır. Rivayetlere göre kendi kabilesinin kurallarına uymayarak Arafat'a çıkıp vakfede bulunmuştur. Hums grubu, Hz. Peygamber'in bu yaptığını hayretle karşılamış ve hums anlayışına çok aykırı bir hareket olarak görmüşlerdir.[971]

Hums grubu, Hz. İbrâhim'in menâsik uygulamaları içerisinde yer alan Arafat vakfesinden sonra Müzdelife'ye iniş olarak nitelenen ifâzayı imtiyaz kullanarak terk etmiştir. Hums grubunun bu uygulaması hakkında şu âyet nâzil olmuştur: "*Sonra, insanların toplu olarak akın ettiği yerden, siz de akın edin. Allah'tan mağfiret dileyin. Çünkü Allah affedici ve esirgeyicidir.*"[972] Böylece hums uygulamasının doğru olmadığı ve ifâzanın herkes için sadece Arafat'tan yapılabileceği ifâde edilmiş olmaktadır. Hz. Peygamber de Vedâ haccında okuduğu hutbede güneş batmadan Arafat'tan ayrılmayacaklarını ve Müzdelife'den ertesi gün güneş doğmadan önce ayrılacaklarını ifâde ettikten sonra şöyle buyurmuştur: "Bizim dinimiz, şirk ve putperestlik ehli olan insanların dinlerinden farklıdır."[973] Hz Âişe'den gelen rivayete göre İslâm gelince Allah, Peygamber'ine Arafat'a giderek orada vakfe yapmasını, sonra oradan akın etmesini emretmiştir.[974]

3.9. HUMS

Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş, akrabaları ve müttefiki bazı kabilelere Arafat'a çıkma ve orada vakfede bulunmayı kendileri

---

[970] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/225-226; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/180-181; el-Kelâ'î, *el-İktifâ*, 1/165; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 2/480-481; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm*, 301; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye*, 207.

[971] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/157-158; Buhârî, "Hac", 91. Cübeyr b. Mut'im'in rivayetinde Cübeyr'in "Ben, bunun Allah tarafından bir muvafakat olduğunu düşündüm." sözünden henüz konuyla ilgili vahiy yoluyla Hz. Peygamber'e herhangi bir emrin verilmediği anlaşılmaktadır. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/3.

[972] el-Bakara 2/199.

[973] Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 7/301.

[974] Buhârî, "Tefsir", el-Bakara 2/35; Müslim, "Hac", 151; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 57; İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 4/353.

için bir düşüklük olarak görmeye başladılar. [975] Kendileri için "hums", diğerleri için ise "hille" ve "tıls" tabirlerini kullanan Kureyş, bu davranışlarıyla bazı nüsükleri yapmayarak imtiyaz sahibi olmak istemekteydi. İslâm'ın gelmesiyle Hz. Peygamber, hums grubunun hem Arafat hem de Müzdelife ile ilgili uygulamalarını reddetmiş ve bunların şirk ehlinin birer uygulamaları olduğunu ifâde ederek[976] herkesin eşit olduğunu ortaya koymuştur.

3.10. MÜZDELİFE

Hille grubu, akşama doğru güneşin rengi sararana kadar Arafat'ta kaldıktan sonra oradan hareket ederdi. Hums grubu da aynı vakitte Nemire'den hareket eder, her iki grup Müzdelife'de aynı yerde buluşurlardı.[977] Rivayetlere göre Kusay b. Kilâb, ifâza edenlerin Arafat'tan Müzdelife'ye daha kolay ulaşabilmeleri için Müzdelife'de ateş yakardı. Bu adet İslâm'ın gelişine kadar devam ettirildi.[978] Fecre kadar Müzdelife'de kalırlardı. Gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığı arasında Kuzah'ta herkes vakfede bulunurdu. Güneş dağların tepelerinde görününceye kadar beklerlerdi. Sonra Müzdelife'den Mina'ya doğru hareket ederlerdi.[979] Müşrikler güneş doğmadan Müzdelife'den ayrılmazlardı.[980] Orada beklerler ve أَشْرِقْ ثَبِيرُ ey Sebîr! Aydınlan (ki Müzdelife'den hareket edelim), derlerdi.[981]

Hz. Peygamber, Vedâ haccında Arafat'tan Müzdelife'ye vardıktan ve akşamla yatsı namazlarını bir ezan iki ikâmetle kıldıktan sonra fecir doğuncaya kadar orada dinlendi. Sabah aydınlanınca bir ezan ve bir ikâmetle sabah namazını kıldı. Sonra devesi Kasva'ya binerek Meş'ar-i Harâm'a geldi. Kıbleye karşı dönerek Allah'a dua etti, tekbir getirdi, tehlîl ve tevhidde bulundu. Ortalık tamamen aydınlanıncaya kadar vakfeye devam etti. Güneş doğmadan oradan

---

[975] el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 1/309; Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm*, 2/118; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/308.
[976] Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/301.
[977] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/180-181; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/313.
[978] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/191; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 462; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* 2/240; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/384; el-Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 511.
[979] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/180-181; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Harameyn,* 1/313.
[980] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 1/282, 290-291 (No. 275, 295); Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/189, 2/280; Buhârî, "Hac", 100; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 4/168, 5/201; İbn Mâce, "Menâsik", 61; Tirmizî, "Hac", 60.
[981] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 1/282, 290-291 (No. 275, 295); Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/189, 2/280; Buhârî, "Hac", 100; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 4/168, 5/201; İbn Mâce, "Menâsik", 61; Tirmizî, "Hac", 60.

hareket ederek[982] müşriklere muhâlefet etti.[983] Okuduğu bir hutbede "Bizim dinimiz şirk ve putperestlik ehli olan insanların dinlerinden farklıdır." diyerek bunu ifâde etti.[984]

3.11. CEMRELERE TAŞ ATMA

Hz. İbrâhim'den kalan cemrelere taş atma nüsükü,[985] sonraki dönemlerde de uygulanmaya devam etmiştir.[986] Câhiliye döneminde değişikliğe uğrayarak uygulanan cemrelere taş atma işlemi, İslâm'ın gelmesine kadar devam etmiş, İslâm dini tarafından revize edilerek Hz. İbrâhim'in uygulamalarına uygun bir hale getirilmiştir.[987] Nitekim *"Doğru yola yönelerek İbrâhim'in dinine uy! O müşriklerden değildi."*[988] âyetiyle Hz. Peygamber'den (s.a.s.) Câhiliye adetlerinin düzeltilmesi istenmektedir. Cemrelere taş atma konusunda İbn Abbas'tan gelen mevkuf bir hadiste; "Siz şeytanı recmetmekte ve atanız İbrâhim'in dinine tabi olmaktasınız."[989] denilmiştir. İslâm'ın İbrâhim'in dinine uygun olarak düzelttiği hususlardan biri de şirk unsurlarını Mekke'ye sokan Amr b. Lühay tarafından bu uygulamada yapılan değişikliktir. Rivayetlere göre o, Mina alanına yedi adet put diktirmiş cemrelere atılan taşları da bu putların arasında bölüştürerek her birine üç adet taş attırmıştı.[990]

Câhiliye döneminde hacıların Arafat'tan ve Müzdelife'den inişlerini sevk ve idare eden Sûfe ailesinden bir kişi, Nefr günü cemrelere taş atma işlerini yönetirdi. Güneş batıya kaydığında bu kişi önce kendisi taş atar, daha sonra da başkalarına taş atmak için izin verirdi. Taş atma işlerini bitirip Mina'dan hareket etmek istediklerinde sevk ve idareden sorumlu olan kişi, Akabe'ye doğru çekilir ve onun geçişi sağlanıncaya kadar insanlar bekletilirdi.[991] O dönemde Mina'dan ayrılma konusunda şu iki fikir mevcuttu: Bazı müşriklere göre teşrîk günlerinin

---

[982] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.
[983] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 1/282, 290-291 (No. 275, 295); Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/189, 2/280; Buhârî, "Hac", 100; Fâkihî, *Ahbâru Mekke,* 4/168, 5/201; İbn Mâce, "Menâsik", 61; Tirmizî, "Hac", 60.
[984] Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/301.
[985] Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 23/93.
[986] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 6.
[987] Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb,* 452; Gâzî, *İfâdetü'l-enâm,* 6/153.
[988] Nahl 16/123.
[989] Hâkim, *el-Müstedrek,* 1/638; Beyhakî, *Şuab,* 5/505.
[990] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 2/176; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/385-386.
[991] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 1/139; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 1/226-228; Isâmî, *Semtu'n-nücûmi'l-avâlî,* 1/260.

ikinci günü Mina'dan ayrılmanın günah olması, bazıları göre ise üçüncü günü orada kalmanın günah sayılmasıydı.[992] Allah Teâlâ'nın *"Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan) ayrılırsa günah yoktur. Kim kalırsa ona da günah yoktur."*[993] âyeti ve Hz. Peygamber'in "Mina günleri üçtür; iki gün içinde ayrılmakta veya üçüncü güne kalmakta herhangi bir sakınca yoktur."[994] beyanı ile bu inanç geçersiz sayılmıştır.

Câbir'den (r.a.) gelen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) bayram günü kuşluk vaktinde Akabe cemresini; sonraki günlerde ise bütün cemreleri güneşin zevalinden sonra taşlamıştır.[995] İbn Abbas'tan (r.a.) gelen rivayete göre Resûlullah (s.a.s.), ailesinin zayıflarını gece karanlığında Mina'ya erken gönderirken güneş doğmadan önce Akabe cemresine taş atmamalarını konusunda onları uyarırdı.[996] Böylece Resûlullah (s.a.s.), taş atma vaktini güneşin doğmasıyla başlatmıştır. Aynı zamanda O, bayramın birinci günü kuşluk vakti taş atmak suretiyle[997] Câhiliye'de öğle vaktinden sonra uygulanan taş atma zamanını da değiştirmiştir.[998] Diğer günlerde ise öğleden sonra taş atarak önceki uygulamayı devam ettirmiştir.[999]

Hz. Peygamber, Câhiliye halkı tarafından إليْكَ، إليْكَ (sana, sana!) şeklinde yapılan bağrışmaları da kaldırmıştır. Kudâme b. Abdullah el-Âmirî (ö. ?) gördüklerini şöyle anlatmaktadır: "Resûlullah'ı (s.a.s.) devesi üzerinde şeytan taşlarken gördüm, şeytan taşlayanlar arasında vurmak, kovmak, itip kalkmak yoktu ve (إليْكَ، إليْكَ) yoldan çekil yoldan çekil sözleri de yoktu."[1000] Rivayetlere göre Hz. Peygamber (s.a.s.), cemrelere taş atarken tekbir getirirdi.[1001] Kudâme'nin (r.a.) rivayetinden hacıların taşlama esnasında sükûnet içinde ibadetlerini icrâ ettikleri ve kimsenin kimseye eziyet etmediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu rivayet, cemrelere taş atma esnasında bugün yaşanan izdiham ve eziyet verme

[992] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/263.
[993] el-Bakara 2/203.
[994] Tirmizî, "Tefsîr", 2.
[995] Buhârî, "Hac", 134; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/335.
[996] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 3/313-314, 375 (No. 3005, 3008); İbn Mâce, "Menâsik, 62; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 65; Tirmizî, "Hac", 58.
[997] Buhârî, "Hac", 134.
[998] Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, 152.
[999] Buhârî, "Hac", 134.
[1000] İbn Mâce, "Menâsik, 66; Tirmizî, "Hac", 65; Nesâî, "Menâsik", 219.
[1001] Buhârî, "Hac", 142. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/584.

hareketlerinin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamalarına uygun olmadığını göstermektedir.

3.12. HACERÜLESVED'İ İSTİLÂM

Hacerülesved adındaki taş, Kâbe'nin inşası esnasında Hz. İbrâhim tarafından tavaf başlangıcını göstermek için yerleştirilmiştir.[1002] İslâmiyet'ten önce Araplar'ın Hacerülesved'e ayrı bir önem ve kutsiyet atfetmeleri ve onu âdeta Kâbe'nin kutsiyetinin sembolü gibi görmeleri, Hz. İbrâhim'den itibaren devam edegelen haccın en önemli rüknü olan tavaf ibadetinin başlangıç noktası olarak kabul edilmesindendir. Bu taşın Araplar arasında yaygın olan taşlara ve putlara tapınma âdetiyle bağlantılı herhangi bir durumu olmamış, buna ulûhiyyet atfedilmemiş, bir şirk aracı olarak kullanılmamıştır.[1003] Hatta bu taşa Araplar tarafından tapınılan putlardan daha fazla kutsiyet atfedilmiştir.[1004]

Hacerülesved'in bu önem ve kutsiyeti Hz. Peygamber'in gelişine kadar devam etmiştir. Kureyş kabilesinin Kâbe'yi inşa etmesi esnasında kutsiyetinden dolayı Hacerülesved'i yerine yerleştirme şerefini paylaşamayan aileler arasında çıkan anlaşmazlık, Hz. Peygamber'in hakem (Miladi 605) seçilmesiyle giderilmiş ve problem barış yoluyla halledilmiştir.[1005]

Câhiliye dönemlerinde insanlar Beyt'in etrafında tavaf yaparken tavafın başında Hacerülesved ve İsâf putunu istilâm eder, tavaf bitiminde ise Nâile ve Hacerülesved'i istilâm ederlerdi. Sonra Safâ ile Merve arasında sa'y yaparak hac ve umre ibadetlerlerini ifâ ederlerdi.[1006] İslâm'da ise tavaftan önce ve sonra sadece Hacerülesved selamlanmıştır.[1007] Put olarak kabul edilen İsâf ve Nâile'nin selamlanması da diğer putlarda olduğu gibi şirk kabul edilerek yasaklanmıştır.

Hz. Peygamber'in haccını aktaran rivayetlere göre O, Kâbe'ye varır varmaz Hacerülesved'i istilâm ettikten sonra tavaf yapmıştır. Tavaftan sonra Hz İbrâhim'in makâmına giderek makâmı kendisiyle Beyt-i şerif arasına alarak iki

---

[1002] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/111; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/65.
[1003] Sâid Bekdâş, *Fazlü'l-Haceri'l-esved ve Makâmi İbrâhim*, 53, 132-133.
[1004] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 12/13.
[1005] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/154-155; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/223-224; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/109-110; İbn Diyâ, *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe*, 98-99; Bâselâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-muazzama*, 93-94.
[1006] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 311; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/714; Beğavî, *Tefsîr*, 1/173.
[1007] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.

rek'at namaz kıldıktan sonra tekrar oraya dönmüş ve Hacerülesved'i istilâm buyurmuştur.[1008] Bundan dolayı Hacerülesved'i istilâm etmek, İslâm dinine göre meşru kılınmıştır. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in onu öptüğü rivayet edilmektedir. Zira Hz. Ömer'in Hacerülesved'e yaklaşıp onu öptükten sonra "Ey taş! Ben senin zarar vermeyen ve fayda sağlamayan bir taş parçası olduğunu çok iyi bilirim. Eğer Hz. Peygamber'in seni öptüğünü görmeseydim, seni öpmezdim." dediği rivayet edilmektedir.[1009]

3.13. HALK VE TAKSİR

Halk ve taksir, İslâm'dan önce ihrâmdan çıkmak için uygulanan bir işlemdi.[1010] Hac yapanlar, kurbanlarını kestikten sonra halk ve taksir yaparak ihrâmdan çıkarlardı.[1011]

Halk ve taksir, Kur'ân'ı Kerîm'de hac menâsikini (ritüelleri) yerine getirenler için ihrâmdan çıkma işlemi olarak görülmüştür.[1012] Bu işlem Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetlerine[1013] konu olmuş; Hudeybiye[1014] ve Vedâ haccında bizzat Hz. Peygamber tarafından ihrâmdan çıkma işlemi olarak uygulanmıştır.[1015]

Âyetlerin halk ve taksir olayına olan işaretlerinden ve Hz. Peygamber tarafından nakledilen uygulama ve sözlerinden anlaşıldığı üzere halk ve taksir İslâm dini tarafından doğru bulunmuş ve ibkâ ettirilmiştir. Böylece İslâm dini hac ve umre ibadetleriyle ilgili halk ve taksir uygulamalarını reddetmemiş devam ettirerek meşru ve dine uygun olduklarını uygulamalarıyla ortaya koymuştur.[1016] Câhiliye'de olduğu gibi İslâm'da da bazı özel durumlar hariç tıraş olmak için belli bir yer belirlenmemiştir.

[1008] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56.
[1009] Buhârî, "Hac", 50; Müslim, "Hac", 250.
[1010] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/393; Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm,* 301; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 202.
[1011] Berrû, *Târîhu'l-Arab el-kadîm,* 301; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 202.
[1012] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 202.
[1013] Bkz. el-Bakara 2/196; el-Feth 48/27.
[1014] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/346.
[1015] Müslim, "Hac", 326; Tirmizî, "Hac", 73; İbn Huzeyme, *es-Sahîh,* 4/299; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen,* 7/320.
[1016] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 203.

3.14. KURBAN

Câhiliye Araplarında belli zaman ve mekânlara özgü çeşitli münasebetlerle kurban kesme geleneği mevcuttu. Kâbe'ye ve diğer varlıklara takdim ettikleri kurbanlar bu geleneğin bir parçasıydı. Câhiliye halkı Kâbe'nin kutsiyetine inanmak, hac ve umre ibadetlerini icrâ etmekle beraber onun etrafında dikilen putlara kurban kesmişler, ancak bu ibadeti tevhid abidesi olan Kâbe'nin Rabbi'ne tahsis etmemişlerdir.[1017] Kestikleri kurbanların kanlarını Kâbe duvarına sürer, etlerini parçalar ve taşların üzerine bırakırlardı. "Allah için kestiğimiz şeyden vahşi hayvanlar ve kuşlar yiyinceye kadar bize bir şey yemek helal olmaz." derlerdi. Onların bu âdetini Allah (c.c.), "*Siz de bunlardan yiyin, çaresiz kalmış yoksulu da doyurun.*"[1018] buyurarak reddetmektedir.[1019] İslâm'da kurban, nezir veya herhangi bir cezadan dolayı vacip olanlar dışında sahibinin ondan yemesinin cevazı konusunda fakihler arasında önemli bir görüş ayrılığı görünmemektedir.[1020]

Câhiliye halkının kestikleri kurbanların kanını Kâbe duvarına sürme ve etlerini taşların üzerine bırakma âdetinden etkilenen Müslümanlar, Hz. Peygamber'e "Biz de kestiğimiz kurbanların kanını Kâbe duvarına sürelim; çünkü bizim ona karşı saygımız müşriklerden daha fazladır." diyerek bir arzda bulunmuşlardı. Bunun üzerine bu uygulamanın doğru olmadığını belirten şu âyet indirilmiştir: "*Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır; fakat O'na sadece sizin takvânız ulaşır.*"[1021] Böylece amel açısından önemli olanın, tevhid ve takvaya uygunluk olduğu gerçeği âyetle vurgulanmıştır.[1022]

Câhiliye toplumunda kurban kesme faaliyeti güneşin doğuşuyla birlikte başlardı. İslâm'da da Kurban Bayramına özel olan kurban kesme ibadetinin zamanı güneş doğduktan sonra başlamaktadır.[1023] Câhiliye toplumu kurbanlarını genelde Kâbe'nin yanında keserlerdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise Mina'da kesmek ve mekân tahsis etmek suretiyle Câhiliye'den kalan bu âdeti kaldırmıştır.

[1017] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm,* 29-33.
[1018] el-Hac 22/28.
[1019] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* 147.
[1020] Cezîrî, *Kitabü'l-Fıkh ala'l-mezâhibi'l-arbaa,* 1/628-629.
[1021] el-Hac 22/37.
[1022] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 8/70.
[1023] Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'ân'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", 623.

Câhiliye Arapları Receb ayına daha fazla değer verdiklerinden dolayı bu ayda ilâhlar için daha fazla kurban keserlerdi. Bu ayda kesilen kurbanları "atîre (atâir)" veya "recebiyye" diye isimlendiriyorlardı. Bu isim altında kesilen kurbanlar Câhiliye'nin nişâneleri olarak bilinmekteydi.[1024] Müşrikler ayrıca hayvanların doğurduğu ilk yavruyu "el-fera'" adı altında putlar için kurban ederlerdi. "Fera'" ve "atâir" ismi altında kesilen kurbanları Hz. Peygamber şirk olarak nitelemiş, "fera' ve atîre yoktur." buyurarak bu âdetleri reddetmiştir.[1025]

Câhiliye döneminde ilâhlara adanan hayvanların sütünden ve yününden faydalanmak ve onlara binmek yasaktı. Aynı şekilde ilâhlara adandıkları için onlara zarar verilemeyeceği; zarar verildiği takdirde onların malına tecâvüz sayıldığından ilâhların cezasına maruz kalınacağı, başına kötü bir şey geleceği ve onların gazabına maruz kalacağı inancı hâkimdi.[1026] İslâm'da ise hedy hayvanlarına zarar vermeden ihtiyaç halinde onlardan istifâde etmede herhangi bir beis görülmemiştir. Ebû Hüreyre'den gelen rivayete göre Resûlullah (s.a.s.), kurbanlık devesini sevk eden bir kimseye "Deveye bin!" buyurdu. O zat kurbanlık olduğunu söyleyince Hz. Peygamber, aynı sözü tekrarladı.[1027] Bu rivayetin zahirini esas alan bazı âlimler, Câhiliye'deki bahîre ve sâibe adetlerine olan muhâlefetinden dolayı Hz. Peygamber'in bu emrini vacip olarak yorumlamaktadırlar.[1028] Dolayısıyla Câhiliye âdeti olan kurbanlık hayvandan istifade etmeme durumu, İslâm ile birlikte değiştirilmiş olmaktadır.

3.15. KALÂİD

Câhiliye halkının hac şiârlarından biri kıldan gerdanlık yapılarak kişinin veya hayvanın boynuna asılmasıydı. Hac ibadetini ifâ ettikten sonra da kişi, kendisine veya bineğine Harem ağaçlarının liflerinden bir gerdanlık takar ve gelebilecek saldırılardan emin olurdu.[1029]

[1024] Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 3/208-209; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11/199-200.
[1025] Buhârî, "Akîka", 3, 4; Müslim, "Edâhî", 38.
[1026] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/28, 32, 36; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/211.
[1027] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 139; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 7/253 (No. 7447), 11/440, 459, 462 (No. 14350, 14410, 14424); Buhârî, "Hac", 103; Müslim, "Hac", 372; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 17; Nesâî, "Menâsik", 76.
[1028] Nevevî, *el-Minhâc,* 9/74; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* 3/537-538; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 10/41-42; Etyûbî, *el-Bahru'l-muhît,* 24/94-96.
[1029] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/390, 394; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî,* 512-513.

İslâm'ın hac ibadetiyle ilgili kabul ettiği gerdanlı kurbanlar, Hz. İbrâhim'den kalan bir adettir.[1030] Câhiliye döneminde devam eden bu uygulama Kur'ân tarafından saygın kabul edilmiş ve ihlâl edilmemesi gereken Allah'ın sembollerinden biri olduğu belirtilmiştir.[1031] Hz. Peygamber (s.a.s.) de hedye (büyük baş hayvan) gerdanlık takıp nişanlayarak[1032] Câhiliye'deki kalâid uygulamasını uygun görmüş ve devam ettirmiştir. Böylece kalâidli kurbanlar İslâm'ın gelişiyle yeniden meşrûiyyet kazanmıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.s.), kurbanlık devesini iş'âr[1033] ederek[1034] Câhiliye döneminde mevcut olan bu uygulamayı devam ettirmiştir.[1035]

3.16. HACCIN SONA ERMESİ

Câhiliye döneminde insanlar, hac ibadetlerini bitirdikten sonra bir araya gelerek atalarının meziyetleriyle iftihar etmeye başlarlardı.[1036] Câhiliye halkı, hac ibadetlerini Mina'da bitirdikten sonra halkalar şeklinde oturur babalarının yaptıklarını anlatırlardı. Hatipler bu konuda insanlara hitap eder, şâirler şiirler okur, konuşmacılar da bu konularla ilgili söz alırlardı.[1037]

Kur'ân, "*Hac ibadetinizi bitirdiğinizde, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir anışla Allah'ı anın*."[1038] âyetiyle müminleri, hac görevini ifâ ettikten sonra Câhiliye halkı gibi atalarıyla övünmek ve onları anmak yerine kuvvetli ve çokça Allah'ı tazim, şükür ve hamd ile zikretmeye ve emirlerine boyun eğerek itâat etmeye davet etmektedir. Allah bu âyet ile aynı zamanda Câhiliye'nin bu âdetini geçersiz kılmaktadır. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.s.) atalarıyla övünen insanların Câhiliye gururuyla hareket ettiklerini bu ahlaktan vazgeçmemeleri durumunda Allah katında değersiz olacaklarını ifâde ederek Câhiliye âdetini reddetmektedir.[1039]

[1030] Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* 7/259; Zühaylî, *el-Münîr,* 3/421.
[1031] el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/2, 95, 97; el-Feth 48/25.
[1032] İbn Hanbel, *el-Müsned,* 17/348-349 (No. 24373); Buhârî, "Hac", 106; Müslim, "Hac", 360, 366.
[1033] İş'âr, hedy kurbanına belirli bir şekilde işaret koymak anlamına gelen bir fıkıh terimidir.
[1034] İbn Mâce, "Menâsik", 96; Nesâi, "Menâsik, 67, 70.
[1035] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 11/388.
[1036] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/535; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 1/133; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/557.
[1037] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/535-538; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* 1/133; İbn Kesîr, *Tefsîr,* 1/557.
[1038] el-Bakara 2/200.
[1039] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 8/404 (No. 8721); Tirmizî, "Menâkıb" 75; Ebû Dâvûd, "Edeb", 119.

3.17. BAYRAM

Hac merasimleri, Câhiliye halkının bayram şöleni niteliğinde kabul edilmekteydi. Câhiliye toplumu hac bitiminde Mina'da kurban keserek bugünü kutluyorlardı.[1040] Hz. İbrâhim'den tevârüs ettiği anlaşılan bu uygulama, onun Mina'da kurban kesmesiyle başlamıştır.[1041] İslâm'ın şiârlarından biri olan bayram, hac ibadetinin şükrü mahiyetinde kutlanmaktaydı. Hz. İbrâhim'den gelen bu ibadeti İslâm, tasvip etmekte, Mina ile sınırlı bırakmayarak dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanlara teşmil ederek devam ettirmiştir.[1042]

Câhiliye'de Mekke yakınlarında kutlanan Zat-ü Envât bayramı, Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından uygun görülmemiş, bu bayramın kutlanması yasaklanmıştır.[1043]

3.18. UMRE

Daha önce ifâde edildiği üzere umre, hac ibadeti gibi Hz. İbrâhim (a.s.) zamanından beri Araplar arasında süregelen bir ibadettir.[1044] Câhiliye halkı bu ibadeti devam ettirmiş ve İslâm'ın gelişine kadar terk etmemiştir.[1045] Câhiliye'de umre yapmak isteyen insanlar, ihrâm elbiseleri giyerek sadece Beyt'i tavaf etmekle yetinmişlerdir.[1046] Muhtemelen bugün olduğu gibi belli mîkât yerlerinde hac menâsikini yerine getirmek için ihrâma girmek, Câhiliye Araplarında da bilinmekteydi. İhrâma girdikleri yerler hakkında kesin bir şey söylemek zor olsa da İslâm dönemindeki mîkât yerleriyle aynı veya benzer olması uzak bir ihtimal değildir. İslâm dini bu mîkâtları yeniden onaylayarak geçerlilik kazandırmıştır.[1047]

[1040] Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, 67.

[1041] Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/259; Zühaylî, *el-Münîr*, 3/421; eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye*, 202.

[1042] Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, 66-67.

[1043] Ebû Vâkid el Leysî'den (r.a.) gelen rivâyete göre, Resûlullah (s.a.v.), yolda müşriklerin silahlarını astıkları "Zat-ü Envât" denilen bir ağaca uğradı. İnsanlar, ey Allah'ın Resûlü! Bizim de onlar gibi "Zât-ü Envât"ımız olsun dediklerinde Resûlullah (s.a.s.), Sübhanallah dedi. Bu söz Mûsâ kavminin söylediği "*Ey Mûsâ bize de o insanların taptıkları tanrılar gibi bir tanrı yap*." söze benzedi. Sizler kendinizden öncekilerin yoluna mutlaka uyacaksınız." buyurdu. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef*, 7/479; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 16/129 (No. 21793); Tirmizî, "Fiten", 18.

[1044] İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Asnâm*, 6.

[1045] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/391-392; Feyyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dînî el-câhilî*, 51.

[1046] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/392-393.

[1047] Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11/353.

Câhiliye halkı Kâbe ziyaretini hac ve umre olmak üzere iki şekilde gerçekleştirirlerdi.[1048] Onlar, umre ihrâmı ile hac ihrâmını aynı şekilde uygularlardı.[1049] Ancak umre ve haccın bir arada yani kırân şeklinde icrâ edilmesini uygun görmezler; hatta hac aylarında umre ihrâmına girmeyi büyük bir günah olarak telakki ederlerdi. Muhtemelen Kâbe ziyaretini hac ve umre ziyaretleri şeklinde ayırmak ve ikisinin aynı dönemde yapılmasını hoş görmemenin temelinde; Kureyş kabilesinin senenin farklı aylarında Mekke'ye ziyaretçi çekme ve her mevsimde ticarî hayatı canlı tutma amacı yer almaktadır.[1050]

İslâm dini hac ibadetinde olduğu gibi "küçük hac" olarak nitelediği umre ibadetiyle ilgili yanlış olan uygulamaları kaldırmış, doğru olanları ise devam ettirmiştir. Şirk ehlinin icat ettikleri ve dini bir delile dayanmayan hac aylarında umre yapmanın büyük bir günah sayılması inancını Hz. Peygamber, uygulamalarıyla geçersiz kılmıştır. Zira O, bütün umrelerini hac aylarında yapmıştır.[1051] Bu bağlamda İbn Abbas, Hz. Âişe'nin Ten'îm mevkiinden icrâ ettiği umreyi[1052] kasdederek sadece şirk ehline ait bir uygulamayı ortadan kaldırmak maksadıyla Hz. Peygamber'in Hz. Âişe'ye Zilhicce ayında umre yaptırdığını ifâde etmektedir.[1053]

Câhiliye ile İslâm'daki hac ve umre ibadetlerinin mukayesesinin yapıldığı bu bölümde; görüldüğü üzere her iki ibadetin uygulanışında büyük oranda benzerlikler bulunmaktadır. Bunların Hz. İbrâhim'in uygulamalarından geldiğini, Câhiliye döneminde de devam ettiğini söylemek mümkündür. Fakat Hz. İbrâhim'den sonra tevhid inancı bozulmuş, hac ve umre ibâdetlerindeki bazı nüsüklere şirk unsurları bulaşmıştı. İslâm'ın gelişi ile tevhid inancına uymayan hususlar kaldırıldı. Dinde yeri olduğu halde tahrif edilenler düzeltilerek devam ettirildi. Aslını koruyanlar ise olduğu gibi bırakıldı.

[1048] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 195.
[1049] Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11/392.
[1050] Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye,* 195.
[1051] Müslim, "Hac", 217; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.
[1052] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hac", 223; İbn Hanbel, *el-Müsned,* 2/333 (No. 1705); Dârimî, "Menâsik", 41; Buhârî, "Umre", 5; Müslim, "Hac", 111; İbn Mâce "Menâsik", 48; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 80; Tirmizî, "Hac", 91.
[1053] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 3/77 (No. 2361); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 79.

SONUÇ

İnsanlık tarihi kadar kadim bir ibadet olan hac, ilk insanla birlikte başlamıştır. Konuyla ilgili elde edilen veriler, hac ibadeti ve Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce de var olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Kâbe ve hac ibadetini Hz. Âdem'le başlatmak, daha isabetli görünmektedir.

İslâm dini açısından bu ibadetin dönüm noktası Hz. İbrâhim'dir. Yeryüzünde inşa edilen ilk ibadet mekânı olan Kâbe, Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil tarafından yeniden inşa edilmiştir. Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ettiği ve hac ibadetiyle ilgili uygulamaların ona dayandığı Câhiliye Arapları tarafından bilinmekteydi. Dolayısıyla nüsüklerin Hz. İbrâhim'den tevârüs ettiğini söylemek mümkündür. Beyt'i haccetme, hac ibadetlerini yerine getirme, haram aylara saygı gösterme gibi Hanîfliğe uygun olan uygulamalar, Sa'lebe b. İyâd zamanına kadar devam ettirilmiş ve putperestliğe meydan verilmemiştir. İbadetin temel nüsükleri uzun bir zaman aslını korumuşsa da zamanla toplumun demografik yapısı ve sosyo-kültürel seviyesinin değişmesi yanı sıra civâr medeniyetlerin etkisiyle tevhid akidesine şirk dâhil olmuş, hac ibadetinde aslına uygun olmayan bazı uygulamalar görülmüştür. Huzâa Kabilesi Beyt'in idaresini ele geçirince Amr b. Lühay ile birlikte Hz. İbrâhim'den o zamana kadar tevhid üzere devam eden din de değişmeye başlamıştı. Değişikliğe uğrayan uygulamalar, İslâm dini tarafından asıl şekillerine yeniden dönünceye kadar bu şekilde devam etmişti.

Hz. Peygamber'in bi'setiyle (m. 610) birlikte ilk önce insanların inançları düzeltilmeye çalışılmıştır. Sahih bir inançtan (tevhid inancından) sonra ibadetlerdeki yanlış ve sapmalara el atılarak onlar vahye uygun bir şekle getirildi. Bu doğrultuda İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olan hac ibadeti Hz. İbrâhim'den kalan asıl şekline kavuşturuldu. Mevcut uygulamaların bir kısmı İslâm tarafından doğru bulunarak onaylandı. Bir kısmı ise ya tamamen kaldırıldı ya da düzeltildi. Hac ibadetiyle ilgili nüsükler, Hz. Peygamber tarafından uygulanmak ve uyarlanmak suretiyle tedrîcen öğretildi.

Câhiliye ve İslâm'daki hac ve umre ibadetini karşılaştırmak suretiyle bu ibadetlerde yaşanan değişim ve gelişimin incelendiği çalışmamızda şu sonuçlara ulaşılmıştır.

- Câhiliye döneminde hac ibadetiyle ilgili uygulanan nüsükler, Hz. İbrâhim'e dayandırılmaktadır.

- İslâm, hac ve umre ziyaretiyle ilgili Câhiliye'deki nüsüklere ekleme yapmamıştır. İhrâm, telbiye, tavaf, sa'y, vakfe, cemrelere taş atma, kurban kesme, tıraş olma gibi hususlarda uygulama açısından bazı değişiklikler yapmışsa da yeni bir nüsük eklememiştir.

- İslâm, şirk unsuru içeren Câhiliye'deki bazı uygulamaları kaldırmıştır. Örneğin; hac aylarının Câhiliye'deki nesî' (erteleme) uygulamasıyla değiştirilmesi, Kâbe'nin çıplak olarak tavaf edilmesi, ihrâmlıyken helal olan bazı şeylerin haram kılınması, Safâ ve Merve'de putların kutsanması, putlar adına kurban kesilmesi, hac bitiminde ataları anmak gibi pek çok uygulama, İslâm'ın gelişiyle kaldırılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.), bütün umrelerini hac aylarında yapmak suretiyle hac aylarında umre yapmayı büyük günah sayan Câhiliye anlayışını ilga etmiştir.

- İslâm, Câhiliye'deki bazı nüsükleri, kendi ilkeleri doğrultusunda değiştirmiştir. Örneğin, Câhiliye dönemindeki şirk ifâdeleri içeren telbiye düzeltilmiştir. Câhiliye'de güneş batmadan önce Arafat'tan ayrılma uygulaması, İslâm'da "güneş battıktan sonra ayrılmak gerekir" şeklinde değiştirilmiş. Müzdelife'de ise güneş doğduktan sonra ayrılma uygulaması, İslâm'da "güneş doğmadan önce ayrılmak" şeklinde karşılık bulmuştur.

- İslâm dininin yapısına uygun olan Câhiliye'deki bazı uygulamalar ise olduğu gibi devam ettirilmiştir. Bunlar; Kâbe'yle ilgili sikâye ve hicâbe hizmetleri, hac ayları, Hacerülesved'in selâmlanması, tavafın 7 şavt olması, Arafat ve Müzdilefe'de vakfe, halk ve taksir gibi.

- Haccın zaman mîkâtı Kur'ân'da "*Hac bilinen aylardadır.*" âyetiyle dile getirilmiş ve bu konudaki mevcut bilgi kabul görmüştür. Bundan dolayı Hz. Peygamber, haccın zaman mîkâtı konusunda herhangi bir açıklama yapma gereği duymamıştır. Hac ve umrenin mekân mîkâtları ise muhtemelen unutulduğu veya Câhiliye'deki keyfi uygulamalarla tahrif edildiği için Hz. Peygamber tarafından bu mîkâtlar detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Hac ve umre ibadetinin bilinçli ve hakkıyla yerine getirilmesi, bu ibadetlerle ilgili oluşan bazı bid‘atlar ve yanlış inanışların giderilebilmesi, ancak ilgili nassların doğru bir şekilde anlaşılması ve bilinmesiyle mümkün olacaktır. Allah’ın *“Doğru yola yönelerek İbrâhim’in dinine uy!”* emri gereğince Hz. Peygamber, Hz. İbrâhim’den tevârüs eden, Câhiliye’de de bazı değişikliklere uğrayan hac ve umre ibadetlerini asıl hüviyetine kavuşturmak suretiyle bunu sağlamıştır. O, dinî hayatın diğer alanlarında olduğu gibi hac ve umre ibadetleri konusunda da İslâm’a uygun olanları olduğu gibi bırakmak, aykırı olan adetleri düzeltmek veya kaldırmak suretiyle bunu gerçekleştirmiştir.

Yaptığımız bu çalışma, konuyla ilgili ilk araştırma olmadığı gibi son da olmayacaktır. Yapılacak fıkhi ve idari çalışmalarda; günümüz şartları dikkate alınarak ibâdetlerin ifâsını kolaylaştırmak adına dinin mekasıdına uygun olarak mekân mîkâtlarındaki koşulları iyileştirme hususu gözden geçirilebilir. Ayrıca imkân ve kapasite dikkate alınarak tekrar tekrar hac ve umre yapmanın sınırlandırılmasının bir gereklilik olduğu kanaatindeyiz. Hac mevsiminde yaşanan sıkıntılar dikkate alınarak can ve mal kaybının önlenmesi için nasların elverdiği ruhsatların kullanılması, cemrelere taş atma zamanının ayarlanması ve Hacerülesed’in üzerinde oluşan yoğunluğun giderilmesine yönelik idarî çalışmalar yanında fıkhî çalışmaların da yapılmasını temenni ederiz.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm

A. Boks, Abdullah. "Arafat". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 3/261-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Abdülmün'im, Mahmud Abdurrahmân. *Mu'cemü'l-mustalahât ve'l-elfâz el-fikhiyye.* 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-fazîle, t.y.

Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 10 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-islâmî, 1390/1970-1403/1983.

Ahmed el-Alî, Sâlih. *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm ve'l-bi'setü'n-nebeviyye*. Beyrut: Şeriketü'l-matbû'ât li't-tevzî' ve'n-neşr, 1423/2003.

Amîmülihsân el-Müceddidî, Muhammed *et-Ta'rîfâtü'l-fikhiyye.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Apaydın, Mehmet. *Resulullah'ın Günlüğü.* İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Ateş, Abdurrahman. "Anlam Bütünlüğü Açısından Bakara 189. Âyet ile İlgili Bir Değerlendirme (Evlere Kapılarından Girmenin Hilaller Hakkındaki Soru ile Münasebetine Dair)". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2* (Nisan 2017).

Ateş, Ali Osman. *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.

Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.

Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsülhak. *Avnü'l-Ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osman. 13 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1388/1968.

Azizova, Elnure. “Tihâme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 41/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Babanzâde Ahmed Naim-Kâmil Miras. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi.* 12 Cilt. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1402/1982.

Bakkal, Ali. “Hz. İbrahim ve Hac”. *Hz. İbrahim Sempozyumu*. ed. Ali Bakkal. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 1997.

Bâselâme, Huseyn b. Abdullah. *Tarihu’l-Ka’beti’l-muazzama imâretühâ ve kisvetühâ ve sedânetühâ.* Riyad: Mektebetü’l-Melik Fahd el-vataniyye, 1419/1999.

Bâşenfer, Saîd b. Abdülkadir. *el-Muğnî fî fıkhi’l-hac ve’l-umre*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.

Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes’ûd. *Tefsîrü’l-Beğavî* (*Meâlimu’t-Tenzîl*). thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum’a Damîriyye-Süleyman Müslim el-Haraş. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1409-1414/1989-1993.

Bekdâş, Sâid. *Fazlü’l-Haceri’l-esved ve Makâmi İbrâhim ve zikru tarihimâ.* Beyrut: Dâru’l-beşâir el-islâmiyye, 1416/1996.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endelûsî. *Muʿcemü mestaʿcem min esmâi’l-bilâd ve’l-mevâdı’.* thk. Mustafa es-Sekkâ. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü’l-kütüb, t.y.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbü’l-eşrâf.* thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1417/1996.

Berrû, Tevfik. *Tarihu’l-Arab el-kadîm.* Dımaşk: Dâru’l-fikr, 1417/1996.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn. *el-Câmi’ li şuabi’l-îmân.* thk. Abdülaliy Abdülhamid Hamid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1423/2003.

Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ.* thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003.

Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî. 15 Cilt. Dımaşk-Kahire: Dâru'l-va'y-Dâru'l-vefâ, 1412/1991.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Havârizmî. *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye.* Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1428/2008.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî.* Kahire: Dâru'l-hadîs, 1432/2011.

Bûtî, Muhammed Said Ramazan. *Fıkhü's-sîreti'n-nebeviyye.* Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1411/1991.

Cârim, Muhammed Nu'mân. *Edyânü'l-Arab fi'l-câhiliyye.* B.y, 1341/1923.

Cebel, Muhammed Hasan Hasan. *el-Mu'cemü'l-iştikâkî el-müassel li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 1431/2010.

Cevâd, Ali. *el-Mufassal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm.* 20 Cilt. Beyrut: Dârü's-sâkî, 1422/2001.

Cezîrî, Abdurrahmân. *Kitabü'l-Fıkh ala'l-mezâhibi'l-arbaa.* 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002.

Çalışkan, Muhammed Selman. "Kur'ân'ın İkrar Ettiği İbrahimî Bir Hac Geleneği: Kalâid". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23/1* (Haziran 2019), 73-101.

Çiftçi, Mehmet Emin. Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksa. *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, XX/3 (2020): 319-336.

Dârekutnî, Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî.* thk. Şuayb el-Arnaût-Hasan b. Abdülmün'ım Şelbî-Abdüllatif Hırzellah-Ahmed Berhûm. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2004.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm. *Sünenü'd-Dârimî.* thk. Huseyn Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-muğnî, 1421/2000.

Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs.* 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garb el-islâmî, 1421/2000.

Dindi, Emrah. "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'ân'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 21/1 (Haziran 2017)*: 577-638.

Diyârbekrî, Huseyn b. Muhammed b. el-Hasen. *Tarihu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs.* 2 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-vehbiye, 1283/1866.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd.* thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Beyrut: Darü'r-risâle el-âlemiyye, 1430/2009.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî el-Gırnâtî. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr.* neşr. Züheyr Caîd. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1431-1432/2010.

Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye fî dav'i'l-Kur'ân ve's-Sünne*. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992.

el-Elbânî, *İrvâü'l-ğalîl fî tahrîci ehâdîsi Menâri's-Sebîl.* 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-islâmî, 1399/1979.

Ensârî, Abdülkuddûs. e*t-Tarihu'l-mufassal li'l-Kâ'beti'l-müşerrefeti kable'l-İslâm.* Mekke: Nâdî Mekke es-sekâfî el-edebî, 1418-1419/1997-1998.

Erdem, Sargon. "Bayram". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/257-259. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Erul Bünyamin-Keleş Ekrem. *Haccı Anlamak.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2010.

Etyûbî, Muhammed b. Ali b. Musa el-Etyûbî el-Vellevî. *el-Bahru'l-muhît es-seccâc fî şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc.* 45 Cilt. Kahire: Dâru İbn Hazm, 1426-1436/2005-2014.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed. *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ min'l-âsâr.* thk. Rüşdi's-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1403/1983.

Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. el-Abbas el-Mekkî. *Ahbâru Mekke.* thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hıdır, 1414/1994.

Fâsî, Ebu't-Tayyib Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Mekkî. *el-Ikdü'semîn fî tarihi'l-Beledi'l-emîn.* thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Fâsî, *Şifâü'l-ğarâm bi ahbâri'l-Beledi'l-harâm.* thk. Ali Ömer. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-sekafe eddîniyye, 1428/2008.

Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Feyyûmî, Muhammed İbrâhim. *Tarihu'l-fikri'd-dînî el-câhilî.* Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1415/1994.

Gâzî, Abdullah el-Mekkî el-Hanefî. *İfâdetü'l-enâm.* thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 7 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-esedî, 1430/2009.

Günel, Fuat. "Hicr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/454-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Güneş, Kadir. *el-Mu'cem (Arapça-Türkçe sözlük).* İstanbul: Mektep Yayınları, 2010.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî. *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn.* thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdadî. *Mu'cemü'l-büldân.* thk. Ferîd Abdülaziz el-Cundî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Harman, Ömer Faruk. "Hac". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hasan Hân, el-Melik Muhammed Sıddîk. *Luktatü'l-aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihi hâcetü'l-insân.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi't-tefsîr*. nşr. Abdülkadir Mahmud el-Bekkâr. 11 Cilt. Kahire: Dârü's-selâm, 1405/1985.

Hâzin, Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadî. *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-Tenzîl*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Uremî el-Alevî eş-Şafiî. *el-Kevkebü'l-vahhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-minhâc, 1430/2009.

Heyet (Kahire Arap Dil Kurumu). *Mu'cemü'l-vasît*. 2 Cilt. Kahire: Mektebü'ş-şurûk, 1425/2004.

Heyet. *el-Mevsûatü'l-fıkhıyye el-kuveytiyye*. "İhsâr". 2/209. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1404/1983.

Heyet. *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye*. "Mültezem". 39/26. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1420/2000.

Heyet. *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye*. "Rifâde". 22/274. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1412/1992.

Heyet. *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye*. "Şâzervân". 25/314. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1412/1992.

Heyet. *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye*. "Udhiye". 5/74. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1406/1986.

Heyet. *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye el-kuveytiyye*. "Umre". 30/314. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf, 1414/1994.

Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebû Bekir. *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitab el-Arabî, t.y.

Isâmî, Abdülmelik b. Huseyn b. Abdülmelik eş-Şâfiî el-Mekkî. *Semtu'n-nücûmi'l-avâlî fî enbâi'l-evâil ve't-tevâlî*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*. çvr. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-tunusiyye, 1404/1984.

İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.

İbn Diyâ, Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Hanefî. *Tarihu Mekkete'l-müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Haram ve'l-Medineti'ş-şerîfe ve'l-Kabri'ş-şerîf*. thk. Alâ İbrâhim el-Ezherî-Eymen Nasr el-Ezherî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

İbn Ebû Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kûfî el-Absî. *el-Kitabü'l-Musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr*. Takdim Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dârü't-tâc, 1409/1989.

İbn Fahd, Necm Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Fahd. *İthâfü'l-verâ bi ahbâri Ümmi'l-kurâ*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Abdülkerim Ali Bâz. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1426/2005.

İbn Ferhûn, Burhanüddin İbrâhim el-Medenî el-Malikî. *İrşâdü's-sâlik ilâ ef'âli'l-menâsik*. thk. Muhammed b. el-Hâdî Ebü'l-ecfân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-ubeykân, 1423/2002.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muhabber*. (Ebû Saîd el-Hasen b. el-Huseyn es-Sükkerî rivayeti). Beyrut: Dâru'l-âfâk el-cedîde, t.y.

İbn Habîb, *el-Münemmak fî ahbâri Kureyş.* thk. Hurşîd Ahmed Farûk. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî.* thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, tarkim: Muhammed Abdülbakî, tahric-tashih: Muhibbüddin el-Hatîb. 13 Cilt. Ravdatü'l-Fustat: el-Mektebetü's-selefiyye, 1390/1970.

İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd/ed-Deken: Dâiretü'l-ma'ârif, 1327/2006.

İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetü İbn Haldûn.* thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru Ya'rub, 1425/2004.

İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Fezâilu's-sahâbe.* thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-ilm, 1403/1983.

İbn Hanbel, *el-Müsned.* Şerh ve fihrist: Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1416/1995.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân.* thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988.

İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye.* Ta'lîk: Ömer Abdüsselam Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitab el-Arabî, 1410/1990.

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbûrî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-islâmî, 1400/1980.

İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr el-Muttalibî el-Medenî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n nihâye.* 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-maarif, 1408-1413/1992-1998.

İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye.* thk. Mustafa Abdülvâhid. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1396/1976.

İbn Kesîr, *Haccetü'l-vedâ.* thk. Halid Ebû Sâlih. B.y.: 1416/1996.

İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm.* thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1418-1420/1997-1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Maârif.* thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-maârif, t.y.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen.* thk. Şuayb el-Arnaût ve başkaları. 5 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-risâle el-âlemiyye, 1420/2009.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim el-Afrîkî el-Mısrî. *Lisânü'l-Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1414/1993.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân Zeynüddin b. Şihabüddin el-Bağdadî ed-Dımaşkî. *Fethu'l-Bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî.* thk. Ebû Muâz Târık b. Avadallah b. Muhammed. 6 Cilt. Cidde: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1417/1996.

İbn Reslân, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Huseyn b. Ali el-Makdisî er-Remlî eş-Şâfiî. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd.* thk. Halid er-Ribât-Yâsir Kemal-Ahmed Süleyman. 20 Cilt. el-Feyyûm: Dâru'l-felâh, 1437/2016.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-tarih.* thk. Ebü'l-Fidâ Abdülkadir el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadis ve'l-eser.* thk. Ali b. Hasan el-Halebî el-Eserî. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1421/2001.

İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe.* thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

İbnü'l-Hâc, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Mâlikî el-Fâsî. *el-Medhal.* 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-türâs, t.y.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib. *Kitabü'l-Asnâm.* thk. Ahmed Zekî Bâşâ. Kahire: Dâru'l-kütüb el-Mısriyye, 1416/1995.

İbnül-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali el-Kureşî el-Bağdâdî. *Müsîrü'l-azmi's-sâkin ilâ eşrafi'l-emâkin.* thk. Merzûk Ali İbrâhim. 2 Cilt. Riyad: Dârü'r-râye, 1415/1995.

İbrâhim Rifat Paşa. *Mir'âtü'l-Harameyn.* 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-mısriyye, 1344/1925.

Ka'bî, Abdülhakim. *Mevsûatü't-tarihi'l-İslâmî.* 6 Cilt. Amman: Dâru Üsâme, 1430/2009.

Kahtânî, Saîd b. Ali b. Vehf. *Menâsikü'l-hac ve'l-umre fi'l-İslâm fî dav'i'l-Kitab ve's-Sünne.* el-Kasab: Merkezü'd-da'va ve'l-irşâd, 1431/2010.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Ahmed. *Nihâyetü'l-ereb fî ma'rifeti ensâbi'l-Arab.* thk. İbrâhim Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-kitab el-lübnanî, 1400/1980.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr.* 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu kabâili'l-Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse.* 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1997.

Kelâ'î, Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Musa el-Endelüsî. *el-İktifâ.* thk. Muhammed Kemalüddin İzzüddin Ali. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1417/1997.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh el-Hindî. *et-Tasrîh bimâ tevâtere fî nüzûli'l-Mesîh.* thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Dâru'l-matbûâti'l-islâmiyye, 1385/1965.

Kissî, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî). *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd.* thk. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Belensiye, 1423/2002.

Kişnâvî, Ebû Bekir b. Hasan. *Eshelü'l-medârik şerhu İrşâdi's-sâlik fî fıkhi İmami'l-eimme Mâlik.* 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân.* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 22 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1426/2006.

Kürdî, Muhammed Tâhir el-Mekkî. *et-Tarihu'l-kavîm li Mekke ve Beytillâhi'l-kerîm.* thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hıdır, 1420/2000.

Lâşîn, Mûsâ Şahin. *Fethu'l-Mun'im şerhu Sahîhi Müslim.* 10 Cilt. Kahire: Dâruş-şurûk, 1423/2002.

Lebâbîdî, Ahmed b. Mustafa ed-Dımaşkî. *Mu'cemü esmâi'l-eşyâ.* thk. Ahmed Abdüttevvab Avad. Kahire: Dâru'l-fadîle, t.y.

Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed. *İmtâu'l-esmâ'.* thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.

Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'.* thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs el-Arabî, 1406/1985.

Mihrân, Muhammed Beyyûmî. *Dirâsâtün fî tarihi'l-Arab el-kadîm.* İskenderiye: Dâru'l-ma'rife, t.y.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl.* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîr Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs el-Arabî, 1423/2002.

Mübârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmii't-Tirmîzî.* thk. Abdurrahmân Muhammed Osman. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.

Münâvî, Muhammed Abdurraûf. *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Câmii's-sağîr.* thk. Ahmed Abdüsselâm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

Müslim, Ebü'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *Sahîhu Müslim*. neşr. Yâsir Hasan-İzzüddin Dallî-Imâd Tayyâr. Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1440/2019.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Kitabü'l-müctebâ* (*es-Sünenü's-suğrâ).* thk. Merkezü'l-buhûs ve takniyeti'l-ma'lûmât. 9 Cilt. Kahire: Dâru't-ta'sîl, 1433/2012.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl.* thk. Yûsuf Ali Büdeyvî-Mühyiddin Dîb Mestû. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî.* thk. Muhammed Necîb el-Mutîî. 23 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-irşâd, t.y.

Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc.* 18 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Mısriyye bi'l-Ezher, 1347-1349-1929-1930.

Nîsâbûrî, Nizâmeddîn Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-Kummî. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân.* thk. Zekeriyyâ Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.

Nüveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb.* thk. Müfîd Kamîha, Hasan Nuruddin, Yahya Şâmî, Ali Bumulhim, Muhammed Rıza Merve, Yûsuf Tavîl, Ali Muhammed Hâşim, Abdülmecid Terhînî, İmâd Ali Hamza, Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Keşlî Fevvâz, İbrâhim Şemsüddin. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Öğüt, "İhram". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 21/539-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öğüt, "İhsâr". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 21/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öğüt, "Sa'y". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 36/206-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Öğüt, Salim. "Hacerülesved". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 14/433-435. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Râgıb, Ebü'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal el-İsfahânî. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kurʾân*. thk. Safvân Adnan Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1430/2009.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân.* thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs el-Arabî, 1422/2002.

Sabbâğ, Muhammed b. Ahmed b. Sâlim b. Muhammed el-Malikî el-Mekkî. *Tahsîlü'l-merâm fî ahbâri'l-Beyti'l-Harâm ve'l-meşâiri'l-izâm ve Mekke ve'l-Haram ve vülâtiha'l-fihâm.* thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 2 Cilt. Mekke: B.y., 1424/2004.

Sâlihî, Muhammed b. Yûsuf. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti Hayri'l-ibâd.* thk. Mustafa Abdülvâhid vd. 12 Cilt. Kahire: Vizâretü'l-evkâf, 1418/1997.

San'ânî, Muhammed b. İsmail. *Sübülü's-selâm şerhu Bülûği'l-merâm.* 4 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-maârif, 1426/2006.

Sarıçam, İbrahim. "Hicâbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 17/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Teymî. *el-Ensâb.* 13 Cilt. Deken Haydarâbâd: el-Fârûk el-hadîse, 1397/1977.

Sibâî, Ahmed. *Tarihu Mekke.* 2 Cilt. Riyad: Vizâretü'l-maârif, 1419/1999.

Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu b. Abdullah. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân.* thk. Muhammed Berakât, Kâmil el-Harrât, Ammâr

Rîhâvî, İbrâhim Zîbak, Muhammed Rıdvan, Mu'tez Kerimüddin, Fâdî el-Mağribî, Muhammed Enes el-Hın. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-risale el-âlemiyye, 1434/2013.

Sincârî, Ali b. Tacüddin b. Takiyyüddin. *Menâihu'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Haram.* thk. Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısrî. 6 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998.

Süheylî, Ebü'l-Kâsim Abdurrahmân b. Abdullah b. Ahmed b. Ebü'l-Kâsim el-Has'amî. *er-Ravzü'l-ünüf.* ta'lîk. Mehdî b. Mansur b. Seyyid eş-Şûrî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Sülemî, İzzüddin Abdülaziz b. Abdüsselam. *Kavâıdü'l-ahkâm fî ıslâhi'l-enâm (el-Kavâıdü'l-kübrâ).* thk. Nezih Kemal Hammâd-Osman Cuma Dumeyriyye. Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1421/2000.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *Cühdü'l-karîha fî tecrîdi'n-nasîha.* (*Muhtasar Nasîhati ehli'l-îmân fi'r-eddi alâ mantıkı'l-Yunan libn Teymiyye el-Harrânî.* thk. Muhammed Riyâd el-Ahmed. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1430/2009.

Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr.* 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1432-1433/2011.

Süyûtî, *et-Tevşîh şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh.* thk. Ridvân Câmi' Ridvân. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Reşîd, 1419/1998.

Şerîf, Ahmed İbrâhim. *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyyeti ve ahdi'r-Resûl.* Dâru'l-fikri'l-Arabî, t.y.

Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Neylü'l-evtâr min esrâri münteka'l-ahbâr.* thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk. 16 Cilt. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1427/2006.

Şevkî Dayf. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî.* 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-maârif, t.y.

Şinkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtar el-Cekenî. *Advâü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân.* 7 Cilt. Cidde: Dâru âlemü'l-fevâid, t.y.

Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Hatib. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni el-fâzi'l-Minhâc*. thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

Taberânî, Ebü'l-Kâsim Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat.* thk. Tarık b. Avadallah b. Muhammed-Abdülmuhsin İbrâhim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1416/1995.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001.

Taberî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekir Muhibbüddin el-Mekkî. *el-Kırâ likasıdi Ümmi'l-Kurâ.* Kahire: 1390/1970.

Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk.* thk. Muhammed Ebü'l-Fadl. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-maârif, 1387/1967.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Ahkâmü'l-Kur'ân el-Kerîm.* thk. Sadüddin Ünal. 2 Cilt. İstanbul: İsam, 1418/1998.

Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1415/1994.

Takkûş, Muhammed Süheyl. *Tarihu'l-Arab kable'l-İslâm.* Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1430/2009.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Serve. *el-Câmiu's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî).* thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbakî-İbrâhim Atva Avad. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mustafa el-Bâbî, 1382-1397/1962-1977.

Ünal, Sadettin, "Kâbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 24/14-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâzıh. *Târîhu'l-Ya'kûbî.* thk. Abdülemîr Mühennâ. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü'l-âlemî li'l-matbûât, 1431/2010.

Ya'murî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Seyyidi'n-nâs. *Uyûnü'l-eser*. thk. Muhammed Îd el-Hatrâvî-Muhyiddin Mestû. 2 Cilt. Medine: Dâru't-türâs, t.y.

Yesûî, Luvîs Ma'lûf. *el-Müncid fi'l-lüğa.* Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1428/2008.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995.

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût ve başkaları. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1409/1981-1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsim Cârullah Mahmud b. Ömer el-Hârizmî. *el-Keşşâf.* Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1430/2009.

Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah. *İ'lâmü's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*. thk. Mustafa Merâğî. Kahire: Vizâretü'l-evkâf, 1416/1996.

Zeydân, Corcî. *el-Arab kable'l-İslâm.* Mısır: el-Hilâl, 1340/1922.

Ziriklî, Hayruddin. *el-A'lâm.* 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilim li'l-melâyîn, 1422/2002.

Zühaylî, Muhammed. *el-Mu'temed fi'l-fıkhi'ş-şâfiî.* 5 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1432/2011.

Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-islâmî ve edilletüh.* 8 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1404/1984.

Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menhec.* 16 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1430/2009.

EKLER

Ek 1: Câhiliye'den İslâm'a Hac ve Umre İbadetindeki Değişim

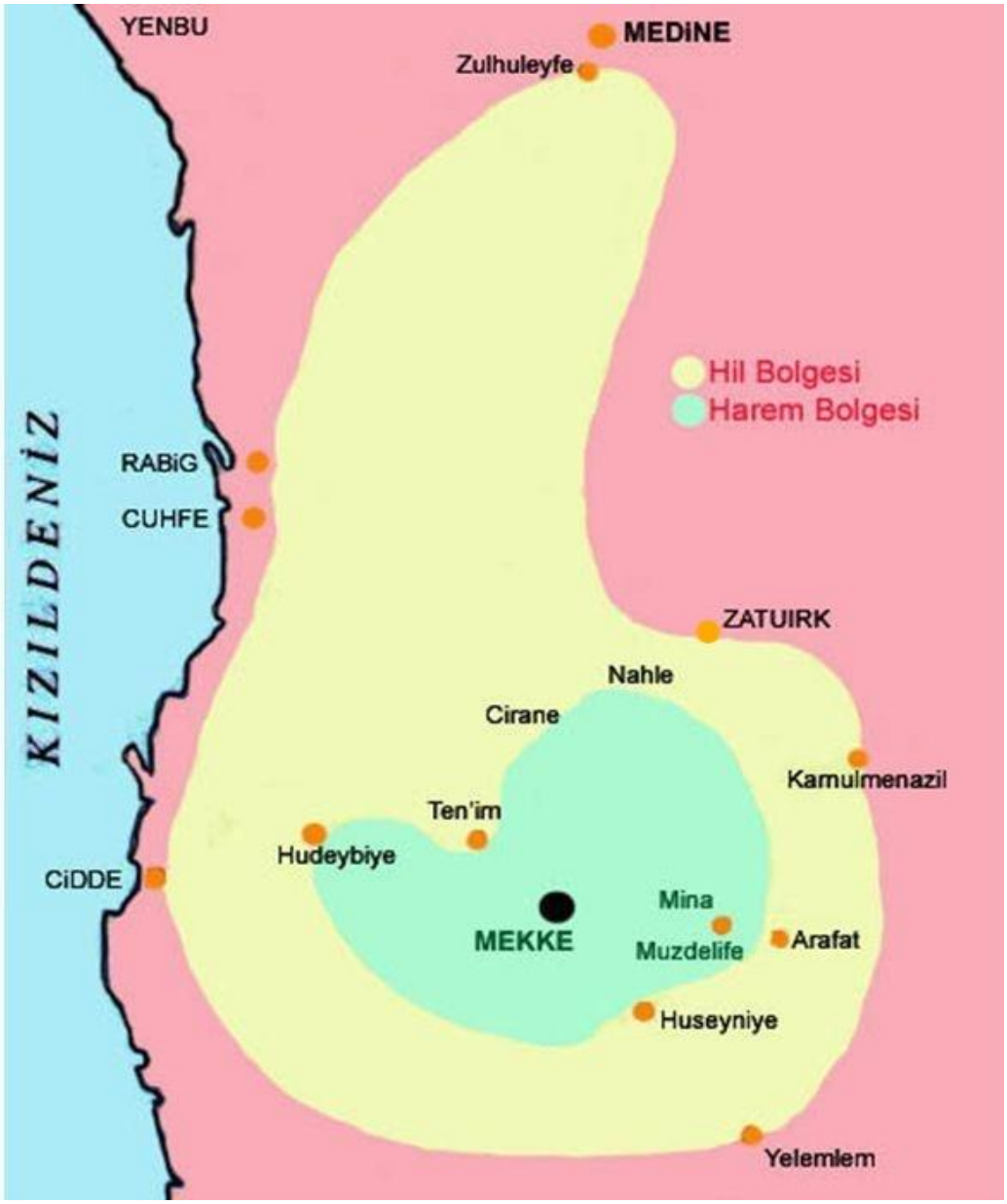
	Câhiliye	İslâm	Son Durum
İhram	İhram elbisesi olarak Câhiliye halkı özel bir elbise giyerken sonraki dönemde Hums grubunun koyduğu kurallar çerçevesinde kendi sattıkları elbiseleri giymek zorunda kalmışlardır. Hums grubunun sattığı elbiseleri giymek istemeyenler ise çıplak tavaf yapmışlardır. Câhiliye halkı, ihrâmlı iken mübah olan bazı şeylerin yenilmesini ve bazı uygulamaları kendilerine yasaklamışlardır.	İhram elbisesi olarak erkekler izâr ve ridâ olmak üzere iki parçadan oluşan elbise giyerler. Kadınlar ise ihrâm elbisesi olarak kendi elbiselerini giyerler. İslâm, Câhiliye'de mübah olan şeylerin yasaklanması uygulanmasına son vermiştir. Ancak Câhiliye'deki cinsel ilişki, avlanma, tıraş olma gibi yasaklar İslâm'da da devam etmiştir.	İslâm'a uygun olmayan uygulamlar kaldırılmış. Bazı uygulamalar ise revize edilerek devam etmiştir.
Mîkât	İhrâma girme mîkâtları hakkında net bir bilgiye ulaşamadık. Mîkât noktalarına pek riayet edilmemiş, muhtemelen bu noktalar unutulmuştur. Herkes için geçerli bir mîkâttan bahsetmek ise zor görünmektedir.	Mîkâtların tamamı Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından açıklanmıştır. O, muhtemelen Câhiliye döneminde rastgele uygulanan mîkât noktalarını düzenlemiş ve bu noktalara riayet edilmesini gerekli kılmıştır.	Câhiliye'de unutulan mîkât noktalarının Hz. Peygamber tarafından yenilendiği ve devamına karar verildiği düşünülmektedir.
Telbiye	Şirk unsurları barındırmakla birlikte telbiye ifâdeleri kullanılmaktaydı	İslâm, şirk unsurlarından arındırarak telbiyeyi tevhid inancına uygun hale getirmiştir.	Revize edilerek ibka edilmiştir.
Tavaf	Tavaf 7 şavt olarak yapılıyordu. Bazı durumlarda çıplak olarak tavaf yapanlar bile vardı.	İslâm'da da tavaf 7 şavt olarak devam etti. Ancak çıplak ve abdestsiz tavaf yapma uygulamasına son verildi.	Revize ve disipline edilerek devam ettirilmiştir.
Sa'y	Safa ve Merve arasında sa'y yapılıyordu. Ancak sa'y yapılırken bu iki tepede bulunan putlara saygı gösteriliyordu.	İslâm'da Safa ve Merve arasında sa'y devam etti. Ancak İslâm, bu iki tepeyi dinin bir simge olarak kabul etmiş; putlara saygı gösterilmesini de kesinlikle yasaklamıştır.	Revize edilerek devam ettirilmiştir.
Vakfe	Hums grubu Harem'in bitiş noktası olan Nemire'de konaklardı. Hille ve tıls grubu ise Arafat'ta vakfe yapardı. Akşam güneş batmadan oradan hareket ederdi. Aynı vakitte hareket eden bu iki grup Müzdelife'de aynı yerde buluşurlardı.	Hums grubunun imtiyazı kaldırılmıştır. Vakfenin herkes için sadece Arafat'ta yapılabileceği ifâde edilmiştir. Güneş battıktan sonra Arafat'tan ayrılmak suretiyle güneş batmadan vakfenin tamam olmadığı vurgulanmıştır.	Revize edilerek ibka edildi.

	Câhiliye	İslâm	Son Durum
Müzdelife	Gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığı arasında Kuzah'ta herkes vakfede bulunurdu. Güneş dağların tepelerinde görününceye kadar beklerlerdi. Sonra Müzdelife'den Mina'ya doğru hareket ederlerdi.	Hz. Peygamber'in önderliğinde ortalık aydınlanınca cemaatle sabah namazı kılınmış. Meş'ar-i Harâm'da Allah'a dua edilmiş ortalık tamamen aydınlanıncaya kadar vakfeye devam edilmiş güneş doğmadan oradan hareket edilmiştir.	Revize edilerek ibka edildi.
Hums	Hums grubu, başta Arafat'ta vakfeyi terk etmek olmak üzere hac nüsüklerinin bazılarında kendilerine bazı imtiyazlar tanımış. Hz. İbrâhim'den kalan uygulama şekillerinde değişik yapmıştı.	Hums grubu ve sahip oldukları imtiyazlar kaldırıldı. Hac menâsiki konusunda herkese aynı hususlar uygulandı.	Nüsük uygulamalarında ihdâs edilen grup ve sınıf farkı kaldırıldı. Hac nüsükleri herkes için aynı şekilde uygulandı.
Cemrelere Taş atma	Güneş batıya kaydığında cemrelere önce yönetici taş atar, daha sonra da başkalarına taş atmak için izin verirdi. Bazı müşriklere göre teşrîk günlerinin ikinci günü Mina'dan ayrılmak günahtı. Bazıları da üçüncü günü orada kalmayı günah sayarlardı. Amr b. Lühay tarafından bu uygulamada bazı değişiklikler yapılmıştı. O, Mina alanına yedi adet put diktirmiş, cemrelere atılan taşları da bu putların arasında bölüştürerek her birine üç adet taş attırmıştı.	Bayram günü kuşluk vaktinde Akabe cemresine sonraki günlerde zevalden sonra üç cemreye yedişer olmak üzere 21 adet taş atılmıştır. Mina günleri üçtür; iki gün içinde ayrılmakta veya üçüncü güne kalmakta herhangi bir sakınca yoktur.	Revize edilerek İslâm'a uygun hale getirilmiştir
Hacerülesved	Tavafın başında Hacerülesved ve İsâf putu istilâm edilir; tavaf bitiminde ise Nâile ve Hacerülesved istilâm edilirdi. Zira Hacerülesved, tavaf ibadetinin başlangıç noktası kabul edilmekteydi.	Tavaf ibadetinin başlangıç noktası kabul edilen Hacerülesved, tavaftan önce ve sonra selamlanmıştır. Put olarak kabul edilen İsâf ve Nâile'nin selamlanması ise kesinlikle yasaklanmıştır.	Revize edilerek ibka edilmiştir.
Harem Sınırları	Hz. İbrâhim tarafından işaretlenen sınırlar bi'setten önce Kureyş tarafından tahrip edilmiştir. Bu sınırlarda (Harem'de) başta insanlar olmak üzere diğer canlılara ve bitkilere zarar vermek hoş	Hz. Peygamber, Câhiliye'deki Harem sınırlarını yenilemiştir. O, bu sınırların bir melek tarafından kontrol edildiğini söylemiştir. Harem'de İnsanlar	Olduğu gibi ibka edilmiştir.

	Câhiliye	İslâm	Son Durum
	karşılanmazdı.	güvende olur. Bitkiler koparılmaz.	
Hac Ayları	Hac, Zilhicce ayında yapılmaktaydı. Hac ayları; Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayları olarak bilinmekteydi. O dönemde, hac aylarında savaşmak ve başkalarına saldırmak yasaktı. Hicretten yaklaşık iki asır önce farklı amaçlarla nesî' denilen uygulama başlatılarak Haram ayları ertelenmiştir.	Hac ayları Şevval, Zilkade ve Zilhicce olarak kabul edilmiştir. Hac ibadetinin icrâ edilme zamanı (mîkâtı) olarak Zilhicce kabul edilmiş ve önceki uygulama devam ettirilmiştir. Hac aylarıyla ilgili uygulanan nesî ise kaldırılmıştır.	Aylar olduğu gibi ibka edilmiştir. Nesî uygulaması ise kaldırılmıştır.
Umre	Umre, ihrâm elbiseleriyle genelde sadece Beyt tavaf edilerek yapılmaktaydı. Umre ibadetini, Receb ayına tahsis etmeye çalışırlardı. Hac aylarında umre yapmak büyük bir günah kabul edilmekteydi.	Hac aylarında umre yapmanın büyük bir günah sayılması inancı reddedilmiştir. Hz. Peygamber, tüm umrelerini hac aylarında yaparak söz ve uygulamalarıyla bunu geçersiz kılmıştır.	Câhiliye'deki yanlış uygulamalara son verilmiş; İslâm'a uygun bir hale getirilmiştir.
Halk ve Taksir	İhrâmdan çıkmak için uygulanan bir işlemdi. Hac yapanlar, kurbanlarını kestikten sonra halk ve taksir yaparak ihrâmdan çıkarlardı.	Halk ve taksir doğru bulunmuş ve bu uygulamaya devam edilmiştir.	İslâm dini tarafından bu uygulama devam ettirilmiştir.
Kurban	Kâbe etrafında dikilen putlara kurban kesmek bir gelenekti. Kestikleri kurbanların kanlarını Kâbe duvarına sürer, etlerini kendileri yemeyip hayvanlar yesin diye taşların üzerine bırakırlardı. Receb ayında "atîre (atâir)" veya "recebiyye" ismi altında kurban kesilirdi. Hayvanların doğurduğu ilk yavruyu "el-Fera'" adı altında putlara karşı kurban ederlerdi.	Kâbe'ye hediye olarak sevkedilen kurban uygulaması devam etmiştir. Kâbe duvarına kan sürmek, kayalar üzerine kurban eti bırakmak yasaklanmıştır. Nezir ve ceza kurbanları hariç hedy kurbanlarından istifade etmek yasaklanmamıştır. Recebiyye ve Fera' gibi değişik isim ve amaçlarla kesilen kurban türleri yasaklanmıştır.	Mina'da kesilen kurban uygulaması, şirk içeren unsurlardan arındırılarak devam ettirilmiştir.
Kalâid	Kalâid; kişinin veya hayvanın boynuna kıl vb. şeylerden örülen gerdanlık asılmasıdır. Bu uygulama hac şiârlarından biri olarak kabul edilirdi. Aynı şekilde kurbanlık hayvanın işaretlenmesi olan "iş'âr" uygulaması da mevcuttu.	İslâm'da kalâid, Allah'ın sembollerinden biri olarak görülmüştür. Böylece kalâidli kurbanlar İslâm'ın gelişiyle yeniden meşrûiyet kazanmıştır. Aynı şekilde iş'âr uygulaması da uygun bulunmuş.	İslâm'a uygun bulunmuş ve devam ettirilmiştir.
Haccın Sona Ermesi	Câhiliye halkı, hac ibadetini bitirdikten sonra Mina'da bir	İslâm'da Müslümanlar, atalarla övünmek yerine	Câhiliye'deki Uygulama,

	Câhiliye	İslâm	Son Durum
(Hitâmü'l-hac)	araya gelerek atalarının meziyetlerini dile getirir, medhiyeler ve şiirler okurlardı.	Allah'ı çokça anmak ve ona itâat etmekle emredilmişlerdir.	Allah'ı anmak ve üstünlüğün takvâ ile olduğunu beyân etmek suretiyle değiştirilmiştir.
Kâbe'deki Görevler	Mekke'nin idaresi ve Kâbe'ye hizmet amacıyla Dârünnedve, sikâye, hicâbe (sidâne), kıyâde, rifâde ve livâ gibi temel birimler yanı sıra başka birimler de mevcuttu.	Sikâye, sidâne, rifâde ve Kâbe'ye örtülen sitâre dışında kalan birimler ilga edilmiştir.	Görevlerin bir kısmı ibkâ edilerek çoğu kaldırılmıştır.
Bayram	Hac bitiminde Mina'da kurban keserek bayram kutlanırdı. Ayrıca Mekke yakınlarında Zât-ü Envât, Medine'de ise İranlılardan aldıkları Nevrûz ve Mihricân kutlanırdı.	Hac bitiminde kutlanan bayram, sadece Mina ile sınırlı kalmamış dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanlar tarafından kutlanır hale gelmiştir. Câhiliye'deki diğer bayramlar kaldırılmış, Ramazan ve Kurban bayramı getirilmiştir.	Revize edilerek bayram devam ettirilmiştir.

Ek 2: Harem, Hil Sınırları ve Mîkât Noktaları

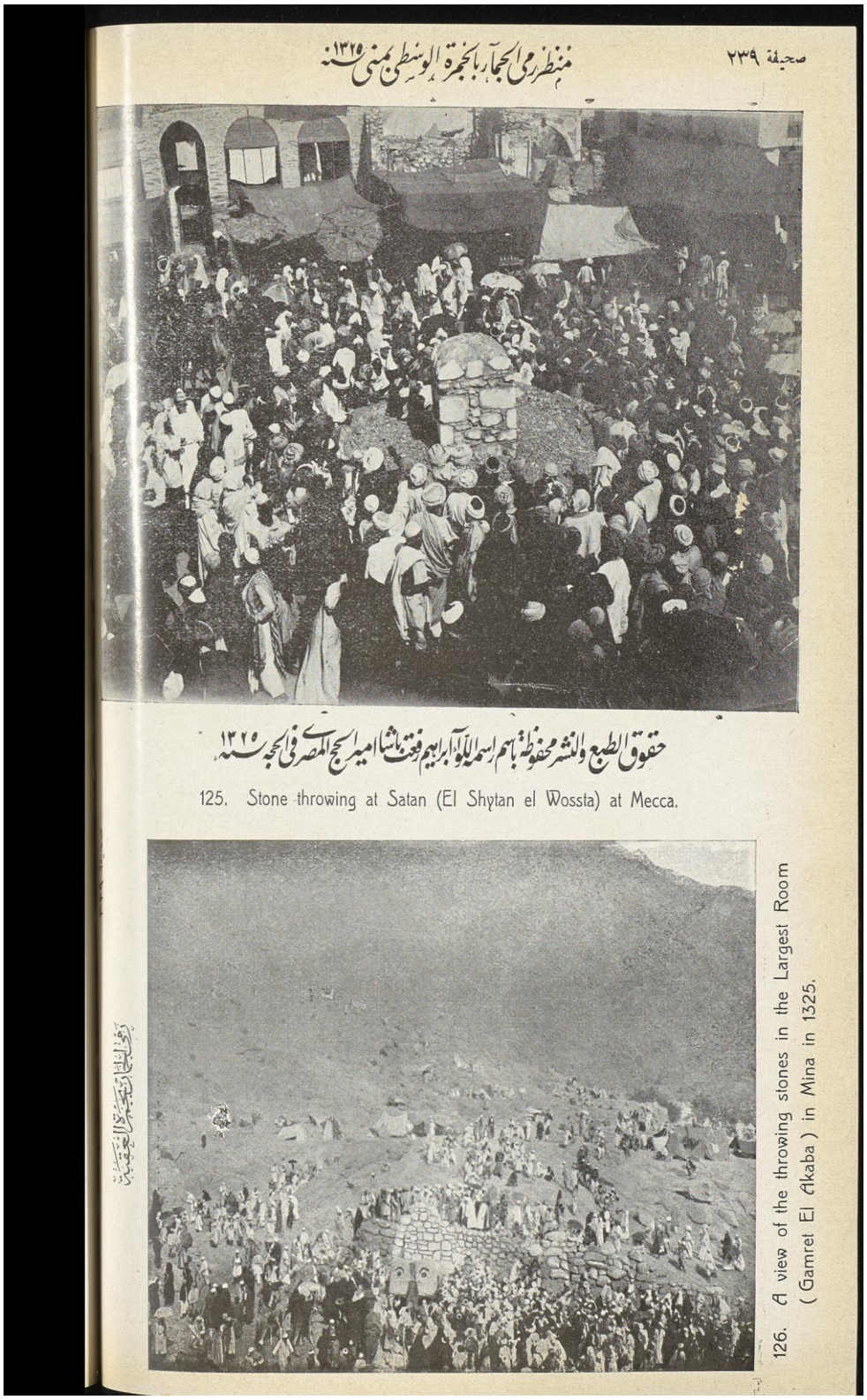

Ek 3: Arafat Dağı

Kaynak: İbrâhim Rifat Paşa, Mir’âtü’l-Harameyn, 1/44.

Ek 4: Cemrelere Taş Atılması

صحيفة ٢٣٩

منظر رمي الجمار بالجمرة الوسطى بمنى سنة ١٣٢٥

حقوق الطبع والنشر محفوظة باسم السيد آبراهيم رفعت باشا امير الحج المصري في الحجة سنة ١٣٢٥

125. Stone throwing at Satan (El Shytan el Wossta) at Mecca.

126. A view of the throwing stones in the Largest Room (Gamret El Akaba) in Mina in 1325.

Kaynak: İbrâhim Rifat Paşa, Mir’âtü’l-Harameyn, 1/239.